

МІЖНАРОДНИЙ ГУМАНІТАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

МІЖНАРОДНИЙ ГУМАНІТАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

НАУКОВИЙ ВІСНИК МІЖНАРОДНОГО ГУМАНІТАРНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

Серія:
ЮРИСПРУДЕНЦІЯ

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Випуск 77

Видавничий дім
«Гельветика»
2025

Відповідно до Наказу Міністерства освіти і науки України від 24 вересня 2020 р. № 1188 Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія «Юриспруденція» було включено до Переліку наукових фахових видань України (категорія «Б») за спеціальностями 081. Право, 293. Міжнародне право.

Серію засновано у 2010 р.

Засновник – Міжнародний гуманітарний університет
Рекомендовано до друку та поширення через мережу Internet
Вченою радою Міжнародного гуманітарного університету
протокол № 6 від 28 листопада 2025 року.

Видавнича рада:

С. В. Ківалов, акад. АПН і НАПрН України, д-р юрид. наук, проф. – голова ради; **С. А. Андронаті**, акад. НАН України; **О. М. Головченко**, д-р екон. наук, проф.; **М. З. Згуровський**, акад. НАН України, д-р техн. наук, проф.; **М. П. Коваленко**, д-р фіз.-мат. наук, проф.; **В. А. Кухаренко**, д-р філол. наук, проф.; **Я. В. Лупій**, народний артист України; **Г. П. Пекліна**, д-р мед. наук, проф.

Головний редактор – д-р юрид. наук, проф. **Т. О. Губанова**

Голова редакційної ради – д-р юрид. наук, проф., член-кореспондент НАПрН України, заслужений діяч науки і техніки України **А. Ф. Крижановський**

Редакційна колегія серії «Юриспруденція»:

С. С. Андрейченко, д-р юрид. наук, доц.; **Х. Н. Бехруз**, д-р юрид. наук, проф.; **К. В. Громовенко**, д-р юрид. наук, проф.; **Л. В. Діденко**, д-р юрид. наук, доц.; **О. С. Кізлова**, д-р юрид. наук, проф.; **Н. М. Крестовська**, д-р юрид. наук, проф.; **Д. Г. Манько**, д-р юрид. наук, доц.; **Я. В. Петруненко**, д-р юрид. наук, проф.; **В. П. Пилипенко**, д-р юрид. наук; **О. О. Подобний**, д-р юрид. наук, проф.; **А. М. Тимчишин**, д-р юрид. наук, доц.; **Я. О. Тицька**, канд. юрид. наук, доц.; **Є. М. Цибуленко**, проф. (Естонія).

Партнер журналу
Фінансово-правовий коледж

Статті у виданні перевірені на наявність плагіату за допомогою програмного забезпечення StrikePlagiarism.com від польської компанії Plagiat.pl.

Повне або часткове передрукування матеріалів, виданих у збірнику «Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету», допускається лише з письмового дозволу редакції.

У разі передрукування матеріалів посилання на «Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету» обов'язкове.

Реєстрація суб'єкта у сфері друкованих медіа:

Рішення Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення № 1551 від 09.05.2024 року

Ідентифікатор медіа: R30-04395

Суб'єкт у сфері друкованих медіа – Міжнародний гуманітарний університет
(вул. Фонтанська Дорога, 33, м. Одеса, e-mail: mgu_rektorat@ukr.net, Тел.: +38 (048) 719-88-38).

Мови видання: українська, англійська.

Адреса редакції:

Міжнародний гуманітарний університет
вул. Фонтанська дорога 33, каб. 402, м. Одеса, 65009, Україна.
Телефон: +38 (098) 985-01-58, www.vestnik-pravo.mgu.od.ua

© Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету.

Серія «Юриспруденція», 2025

© Міжнародний гуманітарний університет, 2025

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА; ФІЛОСОФІЯ ПРАВА

Івченко Б.-Ю. В.,

кандидат юридичних наук,

доцент кафедри філософії та міжнародної комунікації

Національного університету біоресурсів та природокористування

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5810-6065>

ДЕРЖАВНО-ПРАВОВЕ БУТТЯ ПАТРІОТИЗМУ В ІСТОРИЧНІЙ РЕТРОСПЕКТИВІ

Анотація. У статті досліджується феномен патріотизму як державно-правової категорії в історичній ретроспективі. Проаналізовано, як у різні історичні епохи змінювалося розуміння патріотизму – від колективної відданості державі до усвідомленої співучасті громадян у забезпеченні суверенітету держави. Визначено що державно-правове буття патріотизму має подвійний характер: з одного боку, воно має свій прояв у правовому регулюванні відносин між державою та громадянином, а з іншого – у морально-ціннісному вимірі, який визначає готовність людини діяти на благо своєї держави. Патріотизм у такому контексті виступає інтегративним чинником формування національної ідентичності та національної свідомості.

Ключові слова: патріотизм, держава, суспільний договір, громадянський обов'язок, історична ретроспектива.

Постановка проблеми. У сучасному державно-правовому та громадському житті патріотизм – одне з найбільш «природних» і одночасно неоднозначних явищ. З одного боку, патріотизм є одним з елементів світогляду людини та природним почуттям, а з іншого – патріотизм може розглядатися як засіб маніпуляції громадською думкою в інтересах державного бюрократизму та мати негативний підтекст. Крім цього, не можна забувати і про існування варіативності «патріотизмів», що виражаються в акцентуванні уваги на етнічних, класових, державних або громадянських аспектах даного феномену.

Стан дослідження. У вітчизняному правознавстві питання патріотизму має особливу актуальність та розглядається крізь призму громадянського обов'язку, правової культури та конституційної відповідальності особи перед державою. Так, у працях В. Шевчука, О. Скакун, П. Рабіновича, О. Петришина акцентується увага на тому, що патріотизм має правову природу, адже він тісно пов'язаний із виконанням громадянами конституційних обов'язків, дотриманням законів, захистом незалежності та суверенітету держави.

Метою статті є розкриття сутності та еволюції патріотизму як державно-правового явища в історичній ретроспективі, визначення його філософських, політичних та правових засад, а також з'ясування, який саме вплив мав патріотизм на формування правосвідомості, державного суверенітету та громадянської відповідальності у різні історичні епохи.

Виклад основного матеріалу. Формування патріотизму, який являє собою одну з важливих ціннісних складових суспільного буття, обумовлено процесами соціалізації людей, у межах якої відбувалося створення спільнот з організованою правовою системою та державним устроєм.

На початку зародження держав у період античності прихильність до місця проживання, до своєї території отримала характер

етичного принципу, що визначав ставлення людини до державно-правової дійсності і реагування на суспільно-політичні явища та їх відповідність правам та інтересам своєї спільноти.

Ці процеси були характерні для усіх античних цивілізацій та реалізовувалися з урахуванням особливостей їх державно-правового устрою. Унаслідок цього саме поняття «патріотизм» набуло суттєво різного сутнісного наповнення та тлумачилось неоднаково.

Кожна регіональна цивілізація чи держава в історичному розвитку формувала власну систему світоглядних цінностей, які визначали специфіку розуміння патріотизму у межах певного культурного простору. До прикладу, у Давній Греції патріотизм набув форми морального та політичного принципу, що виражав громадянське почуття відданості своїй державі й готовність підпорядковувати особисті інтереси потребам Батьківщини. Тому вже у першій половині I тисячоліття до н. е. це явище дістало назву «патріотизм» (грец. Πατριότης – співвітчизник, патріс – Батьківщина).

Проте, варто зауважити, що становлення цього явища розпочалося задовго до появи самого терміну «патріотизм», а саме ще у XI–III століттях до нашої ери, у період формування героїчного грецького епосу, відомого як «гомерівський». Саме тоді були створені всесвітньо відомі міфи та легенди Давньої Греції про богів і героїв, а також епічні поеми Гомера – «Іліада» та «Одіссея», які мали величезний вплив на формування світогляду багатьох поколінь греків, серед яких були й видатні філософи, політичні діячі та полководці античної доби.

Архетипом патріотизму в Античній Греції виступав ідеал «арете» – зразок героїзму, доблесті та чеснот. У гомерівський період це поняття відображало прагнення людини до звершення подвигів, здобуття слави та визнання. Згодом, із розвитком філософської думки, моральних норм і суспільних традицій, арете у класичну добу Стародавньої Греції перетворилося на моральний взірць поведінки громадянина, що визначав його ставлення до власного громадянського обов'язку.

Таким чином, можна стверджувати, що головним світоглядним орієнтиром у Стародавній Греції було виховання добродісної особистості, а відтак – справжнього громадянина, готового до самопожертви заради інтересів та безпеки своєї Батьківщини.

Ця проблематика викликала значний інтерес та отримала особливу актуальність у багатьох філософів Стародавньої Греції. Зокрема, видатний мислитель Сократ, а пізніше й Платон, розглядали людське життя як таке, що має бути спрямоване не лише на задоволення особистих потреб, а й на досягнення суспільного блага та забезпечення гармонійного функціонування державно-правового буття.

У цьому зв'язку слід звернути увагу на погляди видатного філософа Аристотеля, який по праву вважається засновником науки про державу, право та політику. Особливе значення у його праці «Політика» має поняття чесноти, яке він визначав як «заняття політикою та війною». За Аристотелем, найвищий прояв чесноти – це діяльність на користь співгромадян та благо держави.

В афінському суспільстві ідеали чесноти та громадянського обов'язку мали конкретне втілення. А отже, кожен вільнонароджений афінянин, досягнувши вісімнадцятирічного віку, урочисто був включений до списків громадян і складав клятву: «Я не осоромлю священної зброї і не покину побратима у бою; буду захищати все священне і заповітне, не зменшуючи сили й слави Батьківщини, а примножуючи їх; свідомо та розумно підкорятимусь існуючому уряду і законам – чинним та майбутнім; якщо хтось порушить закони або відмовиться їх виконувати, я чинитиму спротив сам та разом з іншими; шануватиму святині свого народу. У цьому нехай будуть моїми свідками боги» [1].

Загалом, патріотична свідомість давньогрецького народу формувалася разом із процесом державотворення та розвитком полісної системи.

Яскравим прикладом державницького патріотизму стало правління Олександра Македонського, який створив унікальне поліетнічне державно-правове утворення – Царство Македонське. Його значення у світовій історії полягало не лише в інтеграції народів Еллади, Передньої Азії та Північно-Східної Африки в єдиний правовий простір, а й у формуванні основ елліністичної цивілізації на завойованих територіях.

Водночас прикладом полісного патріотизму служили і численні грецькі державні утворення, що налічували близько 157 полісів із різними формами правління: від тиранії (попередниці сучасного тоталітаризму) та демократії до політії, яка й досі вважається ідеалом державного устрою. Незважаючи на невеликий політичний простір Еллади, кожен із цих полісів був суверенним утворенням у сучасному розумінні цього поняття.

Крім того, значний внесок у розвиток полісного патріотизму мали постійні війни та збройні конфлікти. Політична роздробленість і суперництво між грецькими містами-державами зрештою призвели до занепаду цивілізації Давньої Греції та підпорядкування її спершу Македонії, а згодом і Риму.

Після перемоги Риму у III Македонській війні Греція фактично втратила незалежність, а організацію її державного устрою було доручено спеціальній колегії десяти децемвірів. За наказом сенату ця комісія проводила заходи «з придушення духу партій та утвердження лише тих, хто визнає владу римлян». У цей період було здійснено спробу об'єднати грецькі поліси під егідою Ахейського союзу для протистояння римській експансії, однак це стало одним із останніх проявів елліністського патріотизму. У 146 році до н. е. спроба відновлення незалежності була придушена, а демократичні права громадян та конституційна система полісів були скасовані.

З цього часу розпочинається новий римський етап розвитку патріотизму та його розуміння, що відображав зміни у державно-правовому аспекті. Важливо зазначити, що ключовим чинником формування античного Риму було прагнення інтегрувати найкращі досягнення, що були отримані від завойованих народів і держав. У цьому сенсі спадщина Давньої Греції мала визначальний вплив на розвиток Риму, зокрема у сфері утвер-

дження основоположних політико-правових засад. Даний підхід стосувався і такого явища як патріотизм, що став ідеологічним підґрунтям формування та розвитку державності Риму.

Крім цього, варто зауважити, що римляни переклали латинською мовою найважливіші грецькі наукові трактати і літературні твори та здійснили комплекс інших перетворень, але при цьому таке слово як «Батьківщина» (*patria*) увійшло у латинську мову майже без змін. Унаслідок цього патріотизм як моральний та політико-правовий принцип грецьких полісів, сутність якого полягала у відданості Батьківщині та готовності ставити її інтереси вище власних, був успадкований римлянами, хоча і адаптований до реалій Римської держави.

Основою римського патріотизму було уявлення про особливе призначення та благословенність римського народу, якому сама доля визначила перемоги та історичну місію панування, при цьому Рим сприймався як найвища цінність, а служіння йому як священний обов'язок кожного громадянина, який мав бути готовим віддати усі свої сили, а за потреби – і життя, заради його величі та процвітання.

Вагомий внесок у формування та обґрунтування цієї ідеї зробив відомий римський філософ Полібій. Він вважав, що ідеальна держава – це така, у якій громадяни об'єднані спільною метою, мають належні їм права та сумлінно виконують обов'язки. Саме честь і патріотизм, за твердженням Полібія, роблять Рим непохитним і єдиним здатним сформувати потужну державу та управляти нею задля спільного блага [2].

Підсумовуючи, можна зазначити, що Античний Рим створив власну, самобутню цивілізацію, засновану на унікальній системі цінностей, сформованій у межах римського громадянського суспільства відповідно до його історичних особливостей. У цей період також відбулася еволюція патріотизму та перехід від республіканського, полісного типу до імперського, що супроводжувався наданням владі сакрального статусу.

Однак період розквіту Римської імперії (I ст. до н.е. – I ст. н.е.) став водночас і початком її поступового занепаду. Досягнувши рівня наддержави й поширивши свої кордони від Британії до Кавказу та Персії, Рим поступово втрачав свої позиції. Однією з головних причин цього стало згасання пасіонарності, тобто готовності римлян до самопожертви заради Батьківщини та її інтересів. Загальний регрес моралі, утвердження у суспільній свідомості, особливо серед правлячої еліти, принципів «хліба і видовищ» та «після нас хоч потоп» призвели до девальвації ідеологічних і ціннісних основ державності, зокрема й патріотизму як усвідомленої готовності ставити суспільне благо вище за власні інтереси.

Ще однією важливою причиною занепаду стало поступове «розмивання» основи державності римського народу. Жителі завойованих провінцій, які отримали римське громадянство й користувалися його привілеями, часто не бажали виконувати покладені на них обов'язки, особливо військові. Самі ж римляни також не мали бажання служити у війську, перекладаючи цей тягар на найманців із підкорених територій. І як наслідок, римські легіони, сформовані переважно з іногородців, уже не відповідали високим ідеалам римського патріотизму та громадянської доблесті.

Суттєву роль у поступовому занепаді римського патріотизму відіграло становлення християнства, яке згодом перетворилося на одну з провідних світових релігій. У 325 році імператор Костянтин проголосив християнство офіційною релігією Римської

імперії, утвердивши догмат про «небесну Вітчизну» та про спільноту віруючих як особливий «народ Божий». Після прийняття нової віри римська правляча еліта почала використовувати її як засіб зміцнення політичної єдності держави та протидії локальному націоналізму і язичництву. У суспільній свідомості утверджувалося уявлення про християнську імперію як про земне втілення спільної Батьківщини для усіх послідовників Христа.

Відповідна трансформація світоглядних орієнтирів зумовила початок нового етапу в історії людства – Середньовіччя, яке вирізнялося домінуванням церковної ідеології та становленням феодальної державно-правової системи. Характерною рисою цього періоду стало поступове знецінення патріотизму як усвідомлення пріоритету інтересів держави. У межах європейської культури сформувалася лицарська етика, де головними чеснотами вважалися вірність Богові, королю чи обраній дамі серця, але не певному політичному чи державному утворенню. Поняття Батьківщини у цей час обмежувалося рамками власного феодального володіння, наділу або вотчини, що надавало патріотизму виразно вотчинного (феодального) характеру.

Упродовж усього періоду середньовічної епохи патріотизм як морально-етична цінність майже не підтримувався і не захоплювався. Через це явища національно-визвольного характеру траплялися рідко, поступаючись місцем хрестовим походам і численним релігійним війнам.

Наступна епоха, епоха Відродження та Просвітництва ознаменувала істотний злам у світоглядних орієнтирах європейського суспільства. Саме цей період відкрив шлях до переосмислення поняття «патріотизм» у його первісному, християнському змісті. Головною рисою нової доби стало відродження національної самосвідомості та прагнення до створення справедливої, спільної для всіх громадян Батьківщини.

Дослідженню цього питання присвячені праці Н. Макіавеллі, який як у своєму творі «Государь», так і в інших роботах, визначав головною метою політичного життя блага суспільства та неодноразово звертався до ідей патріотизму. Так, у заключних рядках «Государя» він зазначає: «... нехай після багатьох років очікувань Італія нарешті побачить свого спасителя. Не можу передати словами, з якою любов'ю зустріли б його жителі, що пережили численні іноземні вторгнення, з яким прагненням помсти, з якою непохитною вірою та сльозами!» [3]. Для Макіавеллі найважливішим призначенням людини був патріотизм, турбота про свободу, славу, велич і блага Батьківщини. Про це він також писав у своїх «Міркуваннях про першу декаду Тита Лівія»: «Якщо коли-небудь я міг прославити мою Батьківщину, навіть ризикуючи бути ображеним чи наражаючись на небезпеку, я завжди робив це з особливим бажанням, бо немає у житті людини більшого обов'язку» [4].

Проблемою сутності держави, а також її взаємозв'язків з громадянським суспільством і особистістю займався видатний мислитель Т. Гобс. Ці питання знайшли своє відображення у його праці «Левіафан». Гобс стверджував, що першоосновою державної влади є суспільний договір, за яким люди, що живуть у додержавному суспільстві конфліктів, укладають угоду з владою в обмін на закон, що визначає їхні права та обов'язки. Природним і необхідним наслідком такого договору є обмеження абсолютної волі кожного задля забезпечення блага і порядку для усіх. Громадяни повинні взаємно стримувати свої інтереси, щоб підтримувати суспільний мир. Цей

факт свідчить про відновлення у суспільній свідомості образу конкретної держави, Батьківщини. Таким чином, у даному контексті патріотизм сприймався як співпраця громадян із владою задля досягнення «загального блага» (національного інтересу) на основі права та закону [5].

Формування національної самосвідомості, що почалася в епоху Відродження у багатьох державах, актуалізувало також проблему виховання високоморальної людини-громадянина (М. Монтень, Т. Мор, Я. Коменський). Основою державно-правової реальності стало формування усвідомленої громадянської позиції основою якої були природні права (свобода, рівність, власність) (Дж. Локк). Аналогічної точки зору дотримувалися французькі філософи Ж.-Ж. Руссо, Д. Дідро та К. А. Гельвецій.

У період Нового часу, ідеологи Великої французької революції вбачали патріотичний підхід у необхідності створення і захисту держави та права, у якій пріоритетом визначалася свобода і боротьба проти королівської влади за власні громадянські права. Просвітителі стали розглядати взаємини між особою та державою як такі що побудовані на рівноправності, виступаючи проти деспотизму та обґрунтовуючи ідеї суспільного договору і природної рівності.

Після закріплення правових цінностей (свободи, рівності тощо) у період буржуазних революцій XVIII–XIX століть патріотизм став розглядатися також як прагнення захищати інтереси Батьківщини, у тому числі через збройний опір силам, як внутрішнім, так і зовнішнім, що перешкоджають утвердженню та зміцненню держави. Але особливо чітко зв'язок патріотизму простежується з ідеологічним обґрунтуванням зміцнення державного інтересу і безпеки. Цей зв'язок стає характерним у даному періоді, коли виникає потреба подолання феодальної роздробленості та необхідності відстоювання позиції держави у ворожому оточенні. Адже, саме так розуміли патріотизм за часів Французької революції XVIII століття, а також у процесі боротьби Пруссії та Італії за об'єднання своїх країн у XIX столітті. Як відомо, у цих країнах даний процес супроводжувався патріотичним піднесенням, без якого неможливо було б перемогти ті сили (Францію та Австрію), які перешкождали об'єднанню.

Загалом, починаючи з XVIII–XIX століть, патріотизм міцно увійшов у державно-політичний лексикон сучасних держав і до сьогодні слугує важливим ідеологічним чинником, що мобілізує громадян на захист Батьківщини, включно зі збройним протистоянням зовнішній агресії та внутрішнім політичним потрясінням.

Отже, підсумовуючи, можна зазначити, що патріотизм пройшов довгий шлях формування своєї сутнісного наповнення та практичного втілення. Від Античності до сучасності він то виступав ключовим елементом консолідації суспільного життя, то втрачав значущість, поступаючись місцем іншим пріоритетам у залежності від історичних обставин та особливостей епохи.

Література:

1. Aristotle. Politics. Translated by Benjamin Jowett. Cambridge, MA: The Internet Classics Archive, MIT, 1994. URL: <https://classics.mit.edu/Aristotle/politics.html>.
2. Polybius: History Book 6 [Rome at the End of the Punic Wars Constitution of the Roman Republic] Translated by Oliver J. URL: https://constitution.org/1-History/rom/polybius6.htm?utm_source=chatgpt.com#google_vignette

3. Machiavelli N. The Prince (W. K. Marriott, Trans.). Dover Publications. 1994. (Original work published 1532). URL: <https://apeiron.iulm.it/retrieve/handle/10808/4129/46589/Machiavelli%2C%20The%20Prince.pdf>
4. Machiavelli N. Discourses on Livy (W. K. Marriott, Trans.). Dover Publications. 1994. (Original work published 1531). URL: <https://identityhunters.org/wp-content/uploads/2017/07/niccolo-machiavelli-discourses-of-livy.pdf>
5. Leviathan by Thomas Hobbes. 1651. URL: <https://www.gutenberg.org/ebooks/3207>

Ivchenko B.-Yu. The State-Legal Being of Patriotism in Historical Retrospective

Summary. This article explores the phenomenon of patriotism as a state-legal category within a historical

retrospective. The study traces the evolution of the concept of patriotism across various historical epochs – from collective loyalty to the state to a conscious legal participation of citizens in safeguarding state sovereignty and integrity. It is argued that the state-legal being of patriotism possesses a dual nature: on the one hand, it is reflected in the legal regulation of relations between the state and its citizens; on the other hand, it manifests in the moral and axiological dimension that determines an individual's readiness to act for the common good and in service of their homeland. Within this framework, patriotism emerges as an integrative factor contributing to the formation of national identity and the consolidation of the political and legal order.

Key words: patriotism, state, social contract, civic duty, historical retrospective, legal consciousness, sovereignty.

Creative Commons Attribution 4.0
International (CC BY 4.0)

Стаття надійшла 22.10.2025
Статтю прийнято 01.11.2025
Стаття опублікована 10.12.2025

*Цуркан-Сайфуліна Ю. В.,**доктор юридичних наук, професор,**професор кафедри загальнотеоретичної юриспруденції**та прав людини**заступник директора з наукової роботи**Чернівецького навчально-наукового юридичного інституту**Національного університету «Одеська юридична академія»**ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3125-4655>*

ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВЕ ОСМИСЛЕННЯ ВЛАДНОЇ ПРИРОДИ ПРАВА

Анотація. У статті здійснено комплексне філософсько-правове осмислення владної природи права як фундаментального явища суспільного буття. Розкрито сутність влади у філософському вимірі як особливості форми соціальної єдності, що забезпечує узгодженість людських дій, стабільність і впорядкованість суспільного життя. Підкреслено, що влада не зводиться до механізму панування чи примусу, а виявляє себе як спосіб духовної організації спільноти, в основі якого лежать розум, мораль та ідея справедливості. Такий підхід дозволяє розглядати право не як набір зовнішніх приписів, а як форму внутрішньої гармонізації суспільних відносин, у якій поєднуються воля, обов'язок і відповідальність.

З'ясовано, що у праві влада набуває нормативного змісту та легітимної форми, перетворюючись на інституційний вираз загальної волі. Право фіксує межі владного впливу, перетворюючи його на механізм справедливого впорядкування соціального простору. Водночас саме влада надає праву динаміки, забезпечуючи його реальне функціонування в суспільстві. У цій взаємозалежності закладена філософська повнота правопорядку, у якому право стає морально обґрунтованою формою влади, а влада моральним інструментом права.

У статті окреслено еволюцію поглядів на взаємодію влади та права від античних концепцій гармонійного порядку до сучасних інтерпретацій, що наголошують на діалогічності, аксіологічності та гуманістичному змісті правової влади. Особливу увагу приділено тому, як сучасна філософія права долає протиставлення між законом і мораллю, розглядаючи право як форму духовного діалогу між державою і громадянином, між владою і свободою.

Наголошено, що владна природа права виявляється не у сфері примусу, а у сфері смислів і цінностей. Право виступає духовно-смысловим вираженням влади, покликаною служити суспільству, утверджувати гідність людини і забезпечувати моральний баланс у державному управлінні. Такий підхід дозволяє зрозуміти владу не як силу над людиною, а як владу права, спрямовану на підтримання соціальної рівноваги, легітимності та справедливості у сучасному суспільстві.

Ключові слова: філософія права, влада, право, правова держава, справедливість, легітимність, верховенство права, мораль, аксіологія, правова культура, інституціоналізація, філософське праворозуміння.

Постановка проблеми. Сучасні суспільно-політичні процеси, трансформація правової системи України та формування європейського правового простору зумовлюють необхідність переосмислення природи права як феномена, нерозривно пов'язаного з владою.

В умовах становлення демократичної державності та пошуку оптимальної моделі публічного управління особливого значення набуває філософсько-правове осмислення владного начала у праві, адже саме воно забезпечує внутрішню єдність нормативного і морального виміру державної влади. Право сьогодні потребує не лише позитивістського тлумачення як сукупності норм, а й глибокого філософського усвідомлення його владної природи, що виявляється через цінності, моральні принципи та духовну культуру суспільства.

Філософія права в Україні поступово стає ключовим інструментом не тільки теоретичного осмислення, а й практичного реформування правової системи. Зростання ролі філософсько-правових досліджень зумовлене потребою у формуванні нової культури державної влади, заснованої на верховенстві права, довірі та відповідальності. У цьому контексті філософія права має стати не абстрактною дисципліною, а методологічною основою для оцінки законодавчих процесів, публічної політики та механізмів функціонування влади.

Попередні етапи розвитку української державності показали, що без належного філософського підґрунтя будь-які реформи залишаються поверхневими. Тому, сучасна наука потребує оновлення підходів до аналізу взаємодії влади й права, переосмислення принципів легітимності, моральної відповідальності та правової гідності. Недостатня увага до онтологічних і аксіологічних аспектів владної природи права призводить до дисбалансу між законом і справедливістю, нормою і довірою, владою і мораллю. Саме тому, дана проблема набуває особливого актуальності і стає предметом міждисциплінарного наукового осмислення в сучасній філософії права.

Стан опрацювання. Об'єктом дослідження стали праці таких учених, як: Н. В. Юськів, С. В. Пролеєв, С. П. Мороз, Л. В. Кринець, С. І. Максимов, М. О. Семко, Т. П. Мінка, С. В. Ковбасюк, О. Г. Данильян, О. О. Бандура та інших дослідників, які в різний спосіб розкривають взаємозв'язок влади та права у філософському вимірі.

Наукові пошуки вказаних авторів спрямовані на з'ясування сутності владного начала в праві, визначення його онтологічних і аксіологічних основ, а також на дослідження принципів, що забезпечують гармонійне співіснування права, моралі та державної влади. У працях цих учених особлива увага приділяється проблемі легітимності, верховенства права, духовно-ціннісного змісту правової норми та ролі філософії права у формуванні нової культури праворозуміння в Україні.

Метою статті є філософсько-правовий аналіз владної природи права як фундаментального явища суспільного життя, теоретичне узагальнення основних концепцій взаємозв'язку влади і права та визначення ролі філософії права у формуванні легітимної, ціннісно орієнтованої системи правового порядку в Україні.

Виклад основного матеріалу. Феномен влади у філософії права розглядається як засадничий спосіб організації людського співжиття. Її природа не зводиться лише до механізму керування чи панування, адже у своїй основі влада є формою соціальної єдності, що забезпечує впорядкованість спільного життя. Люди на здавна потребували узгодження інтересів і створення правил, які б надавали стабільності колективному існуванню.

Н. Юськів вважає, що влада зароджувалася як концентроване вираження загальних інтересів і як відображення об'єктивної потреби соціальної спільності у збереженні власної цілісності [13, С.13]. Такий підхід дозволяє побачити, що влада виникає не як зовнішній примус, а як природна форма саморегуляції суспільства, спрямована на його збереження та гармонізацію внутрішніх відносин.

У філософському розумінні влада є не лише проявом сили, а й способом узгодження волі та обов'язку. Вона формує структуру соціального життя, забезпечуючи можливість спільних дій і взаємного визнання. С. Пролеєв підкреслює, що влада посідає одне з центральних місць у соціальній філософії, а потестарний підхід дозволяє розглядати всю сферу суспільного буття крізь призму ситуацій і ефектів владарювання [11, С. 6]. Потестарний вимір мислення означає, що влада є не лише політичним явищем, а універсальним чинником культури, моралі та права.

Право є тією формою, у якій влада набуває чіткої нормативної визначеності. Саме в праві вона переходить від стану стихійного впливу до форми легітимного регулювання. Взаємозв'язок держави й суспільства базується на факті передачі частини організаційних функцій суспільства на користь держави [9, С.31]. Делегування цих функцій створює основу для формування публічної влади, яка через право здатна виражати спільну волю у формі норм і правил.

У такому вимірі влада і право постають не як протилежності, а як взаємозалежні феномени. Влада надає праву енергію дії, а право спрямовує владу в русло справедливості й моралі. Їхня взаємодія формує гармонійний порядок, у якому поєднуються примус і свобода, обов'язок і гідність, норма і цінність.

Онтологічна сутність влади розкривається саме через право, бо право фіксує її у вигляді легітимних норм і принципів. Влада, яка позбавлена правової основи, втрачає свою філософську повноту і перетворюється на насильство. Натомість право без влади є без дієвим, оскільки не має сили забезпечити власне втілення. Їхня взаємна єдність становить зміст владної природи права тієї основи, на якій вибудовується духовний, політичний і моральний порядок суспільства.

Історія філософсько-правової думки переконливо свідчить, що осмислення влади завжди супроводжувало пошук сутності права. Давньогрецькі мислителі вже бачили у владі не лише політичну силу, а вияв розуму, який має спрямовувати людське життя до добра і справедливості. Влада у цьому розумінні постає як необхідний прояв гармонії космосу, перенесений у сферу людських відносин.

Л. Кримець, аналізуючи античний період, зазначає, що влада повинна визначатися не волею і думками окремих людей або

навіть всього народу, а лише філософією як розумним ученням. Саме з цього вчення, за її словами, постає відповідний образ мислення, коли всі прагнуть одного і того самого – вищого блага [6, С.55]. У такому контексті влада має не примусовий, а нормативно-етичний характер. Вона пов'язана з пошуком справедливості як природного стану гармонії між владою, законом і моральністю.

Філософи Нового часу прагнули обґрунтувати, яким чином влада може бути легітимною і водночас обмеженою. Саме тоді з'явилося розуміння, що джерелом влади є суспільний договір, а її сутність визначається згодою тих, ким вона управляє. Ця концепція надала праву нового змісту: воно стало формою вираження колективної волі, яка надає владі раціонального й морального виправдання.

У сучасній філософії права питання природи влади продовжує залишатися предметом гострих дискусій. С. Максимов звертає увагу на те, що спір про природу права, у якому стикаються позиції правового позитивізму і теорії природного права, відображає складність і багатогранність цього феномену. На думку дослідника, перший напрям орієнтується на розмежування права і моралі, тоді як другий прагне їх поєднати, шукаючи духовну основу для правового порядку [7, С.29].

Цей спір свідчить, що право неможливо звести лише до нормативного тексту чи до політичного інструмента. Його сутність полягає у філософському поєднанні влади, моралі та розуму. Влада, позбавлена моральної основи, втрачає легітимність, а право без владного імпульсу не здатне діяти у реальності. Тому в історичній еволюції філософії права поступово сформувалося розуміння, що саме влада надає праву динаміки, а право владі морального виправдання.

Українська філософсько-правова думка послідовно розвиває ці ідеї у власному контексті. М. Семко підкреслює, що саме українські науковці нині здійснюють якісну переоцінку місця і значення філософії права в системі правознавства, прагнучи підняти її на новий рівень. Науковець звертає увагу на ті питання, які становлять серцевину сучасної філософії права: що таке право, яким критерієм воно має відповідати, як співвідносяться право і закон, право і мораль, а також які механізми забезпечують їх взаємодію [12, С.433].

Таке бачення відображає філософську спадкоємність і водночас відкриває нові горизонти для сучасного осмислення владної природи права. Якщо антична традиція вбачала у владі розумний порядок, а модерна суспільний договір, то сучасна філософія права розглядає її як комунікативну та моральну взаємодію, у якій право стає духовною формою реалізації влади.

Якщо влада у своєму онтологічному вимірі є формою самоорганізації суспільства, то в праві вона набуває вираження через систему норм і принципів. Саме право робить владу зрозумілою, передбачуваною і морально виправданою. Воно перетворює енергію управління на впорядковану структуру, у межах якої реалізується спільна воля, узгоджена з принципами справедливості.

Т. Мінка зазначає, що норма права є правовою формою всіх об'єктивно існуючих явищ у сфері права. Вона пов'язує між собою юридичні факти, права й обов'язки суб'єктів, а також заходи юридичної відповідальності [8, С.126]. Ця позиція показує, що право виступає не просто інструментом управління, а формою впорядкування соціальної взаємодії, у якій владний зміст набуває нормативного характеру.

Норма права є проявом структурованої влади. Вона не лише встановлює правила, а й символізує певний рівень колективної свідомості, який визнає легітимність цих правил. Влада через норму не лише наказує, а й узаконює, створює систему очікувань і взаємних обов'язків. Саме тому філософія права розглядає нормативність як форму існування влади в юридичній площині.

Розгортання правової системи неможливе без процесу інституціоналізації. Саме завдяки йому владні відносини набувають стабільності та юридичної визначеності. С. Ковбасюк визначає інституціоналізацію у сфері держави і права як формалізацію і організацію суспільних відносин, створення структур з ієрархією влади, регламентацію і легалізацію діяльності індивідів, а також процес нормативного закріплення соціальних інтересів [4, С.181]. Таке розуміння дає змогу побачити право як форму стабілізації владних процесів, у якій втілюється логіка соціального порядку.

У філософсько-правовій перспективі норма виступає не лише технічним регулятором, а виразом духовної структури влади. Вона фіксує межі дозволеного і забороненого, одночасно втілюючи моральну й раціональну складову. У цьому полягає відмінність правової влади від свавільного примусу: вона обмежена власними принципами і виправдана моральним змістом.

Через норму влада долає хаос і непередбачуваність, перетворюючи соціальні відносини на систему впорядкованих зв'язків. Саме у цій нормативній формі виявляється глибинний філософський зміст права як духовного продовження влади. Право не лише регулює поведінку, а й відтворює моральну структуру суспільства, у якій влада набуває змісту служіння, а не панування.

Новітня філософія права характеризується глибоким переосмисленням співвідношення влади, права і суспільства. Вона виходить за межі традиційних догматичних схем, розглядаючи право не лише як інструмент управління, а як духовно-смисловий феномен, у якому відбивається культура влади. Право набуває значення не просто регулятора, а форми комунікації між владою і людиною, між нормою і свободою.

Сучасний етап розвитку юридичної науки, зокрема філософії права, позначений не лише переосмисленням існуючих правових концепцій, а й активним формуванням нових підходів до праворозуміння [10, С.2]. Філософія права дедалі частіше розглядає владні відносини як форму духовного діалогу, а не як механізм домінування.

О. Журавська вказує, що ідея права не є виключно предметом філософської рефлексії, адже вона звернена до суб'єктів правовідносин і пропонує їм проект права як спосіб співжиття, заснований на моральній взаємності [2, С.39]. У цьому розумінні право виступає не як наказ влади, а як її осмислене самовизначення, яке узгоджує суспільну волю з ідеєю справедливості.

Верховенство права стає критерієм, що визначає якість влади. Воно показує, наскільки влада здатна діяти відповідно до принципів розуму, моралі й свободи. Стан реалізації у державі принципу верховенства права є підставою для визнання створюваних нормативно-правових актів правовими або неправовими [5, С.180]. Без внутрішньої етики влади не може існувати справжнє право, а без правового змісту влада втрачає свою моральну легітимність.

Водночас філософське осмислення сучасної влади пов'язане з ідеєю балансу, де законність, гуманізм і публічна довіра взаємно підсилюють одне одного. О. Данильян слушно наголошує, що базовими принципами організації державної влади у демократичному суспільстві є верховенство права, єдність і поділ влади,

цілісність функціонування права і влади, а також принципи демократизму, гуманізму й гласності [3, С.146].

Сучасна філософсько-правова думка поступово відходить від уявлення про владу як монологічну силу. Вона розглядає її як діалогічний процес, у якому влада і право співіснують не у стані протиставлення, а у взаємному доповненні. Такий підхід змінює саму сутність правової влади, роблячи її формою етичного порядку, де примус поступається місцем довіри, а закон поєднується з моральним авторитетом.

У сучасному праворозумінні владна природа права не заперечує свободу, а надає їй організованої форми. Право стає середовищем, у якому влада знаходить межі власної дії, а суспільство гарантії захисту своїх прав. Саме у цьому взаємному зв'язку влади і права розкривається глибинний сенс філософсько-правової традиції: влада виявляє себе через право, а право через морально-обґрунтовану владу.

Пошук філософського змісту влади в праві неминуче приводить до усвідомлення її аксіологічного характеру. У праві влада виявляє себе не лише як організуюча сила, а як носій цінностей, що визначають духовний зміст суспільного життя. Без цього виміру владна дія перетворюється на механічне управління, позбавлене морального виправдання.

О. Бандура слушно наголошує, що право є більш цінним і ефективним засобом утвердження загальнолюдських цінностей, ніж мораль, оскільки його норми спираються не лише на внутрішнє переконання, а й на зовнішні чинники, які мають більшу вагу для суспільного життя [1, С.50]. Ця думка виражає глибоку єдність права і влади у сфері цінностей. Влада, що діє в межах права, не просто примушує, а виховує; вона формує у громадян почуття відповідальності й поваги до правового порядку.

Саме тому, владна природа права розкривається не у сфері примусу, а у сфері смислів. Право виступає моральним виразом влади, яка визнає гідність людини та забезпечує можливість її свободи у впорядкованому соціальному середовищі. Така влада не протистоїть суспільству, а функціонує як його внутрішня духовна сила, що підтримує рівновагу між необхідністю та справедливістю.

Влада у праві є не лише інституційним, а й духовно-ціннісним феноменом. Вона виявляє себе через реалізацію моральних принципів у юридичній формі. Влада ґрунтується на розумі, довірі та внутрішньому прийнятті норм, що забезпечує не зовнішній, а внутрішній порядок у суспільстві.

Філософсько-правове осмислення владної природи права дозволяє побачити в ній не лише інструмент управління, а глибинний механізм морального та соціального розвитку. Влада у праві постає як форма реалізації розуму, що поєднує духовну культуру, соціальний порядок і прагнення людини до справедливості. У цьому полягає її істинна філософська сутність бути не силою над людиною, а розумною владою, що служить людській гідності.

Висновки. Філософсько-правове осмислення владної природи права дозволяє виявити глибинний зв'язок між формами влади, її моральним змістом і нормативним вираженням. Влада не може існувати поза правом, оскільки лише через правову форму вона набуває легітимності, справедливості та духовного виправдання. Право, у свою чергу, потребує владного імпульсу, який забезпечує його реальне функціонування, підтримання порядку і виконання норм. Їхня взаємозалежність визначає структурну єдність соціального життя, де норма, мораль і воля формують цілісну систему буття держави.

Філософія права, досліджуючи сутність влади, виявляє, що її основою є не примус, а духовне самовизначення спільноти. Право постає як духовно-смыслова форма влади, у якій поєднуються принципи верховенства, свободи й справедливості. Його філософське осмислення дозволяє переосмислити сучасну концепцію державної влади, надаючи їй гуманістичного виміру. Влада у праві набуває нового сенсу бути не силою над людиною, а владою, що спрямована на утвердження морального порядку і підтримання гідності кожного члена суспільства.

Література:

1. Бандура О. О. Аксиологія права як складова філософії права. Філософські та методологічні проблеми права, 2015, № 1–2, С. 45–56.
2. Журавська О. Джерела формування права: окремі методологічні аспекти. Університетські наукові записки, 2020, № 1 (73), С. 35–44.
3. Данильян О. Г. Принципи організації та функціонування органів державної влади в демократичному суспільстві. Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія, 2011, № 9, С. 146–154.
4. Ковбасюк С. В. Сучасна інтерпретація поняття інституціоналізація. Актуальні проблеми держави і права, 2009, № 50, С. 177–182.
5. Косович В. «Живе право» як джерело формування досконалих нормативно-правових актів України. Єрліхівський збірник, 2012, вип. 6, С. 6–12.
6. Кринець Л. В. Онтологія влади у дискурсі античної філософії. Перспективи, 2013, № 3, С. 52–56.
7. Максимов С. Спір про природу права. Філософія права і загальна теорія права, 2020, № 2, С. 17–34.
8. Мінка Т. П. Онтологічна характеристика правового режиму. Право і суспільство, 2012, № 3, С. 123–127.
9. Мороз С. П. Онтологічна основа поняття держави. Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції, 2015, № 6 (28), С. 28–37.
10. Подковенко Т. О. Право в контексті філософсько-правового осмислення. Юридичний вісник «Повітряне і космічне право», 2011, № 1 (18). С.1–10
11. Пролеєв С. В. Влада і суспільство: постмодерна перспектива. Київ: Дух і Літера, 2021. 360 с.
12. Семко М. О. Філософія права та її значення в процесі реформування правової системи України. Аналітично-порівняльне правознавство, 2023, № 2, С. 430–434.
13. Юськів Н. В. Державна влада: філософсько-правове дослідження. Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.12 – філософія права. Львів: ЛьвДУВС, 2013. 22 с.

Tsurkan-Saifulina Yu. Philosophical and Legal Comprehension of the Authoritative Nature of Law

Summary. The article presents a comprehensive philosophical and legal interpretation of the authoritative nature of law as a fundamental phenomenon of social existence. It explores the essence of power in its philosophical dimension as a special form of social unity ensuring coherence of human actions, stability, and order within collective life. Power is understood not merely as a mechanism of domination or coercion but as a mode of spiritual organization of the community grounded in reason, morality, and the idea of justice. This perspective allows for perceiving law not as a set of external prescriptions but as a form of internal harmonization of social relations, where will, duty, and responsibility are interwoven.

It is demonstrated that within law, power attains a normative content and a legitimate form, transforming into an institutional expression of collective will. Law delineates the limits of authority, converting it into a mechanism of just regulation of the social sphere. At the same time, it is power that provides law with its dynamic force, ensuring its real functioning within society. Within this interdependence lies the philosophical completeness of legal order, where law becomes the morally justified form of power, and power serves as the ethical instrument of law.

The article traces the evolution of philosophical conceptions regarding the interaction between power and law from ancient notions of cosmic harmony to modern interpretations emphasizing dialogical, axiological, and humanistic dimensions of legal authority. Special attention is paid to how contemporary philosophy of law overcomes the traditional dichotomy between law and morality, interpreting law as a form of spiritual dialogue between the state and the individual, between authority and freedom.

It is emphasized that the authoritative nature of law manifests not in the sphere of coercion but in the realm of meaning and values. Law is conceptualized as the moral and spiritual embodiment of authority intended to serve society, affirm human dignity, and maintain ethical balance in governance. Such an approach enables the understanding of power not as force imposed over the individual but as rational authority of law directed toward sustaining social equilibrium, legitimacy, and justice in the contemporary world.

Key words: philosophy of law, authority, law, rule of law, justice, legitimacy, morality, axiology, legal culture, legal state, institutionalization, spiritual authority, philosophical understanding of law, public governance, social harmony.

Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

Стаття надійшла 11.10.2025
Статтю прийнято 03.11.2025
Стаття опублікована 10.12.2025

АДМІНІСТРАТИВНЕ,
ФІНАНСОВЕ, ПОДАТКОВЕ ПРАВО

Бортняк К. В.,

доктор юридичних наук, доцент,
доцент кафедри державно-правових і гуманітарних наук
навчально-наукового гуманітарного інституту
Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2135-3820>

Добрянська Н. В.,

кандидат юридичних наук, професор,
професор кафедри державно-правових та гуманітарних наук
навчально-наукового гуманітарного інституту
Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6319-0409>

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ЖУРНАЛІСТІВ І ВІЙСЬКОВИХ КОРЕСПОНДЕНТІВ ЯК РЕАЛІЗАЦІЯ ПРАВА НА ІНФОРМАЦІЮ У ЗОНІ БОЙОВИХ ДІЙ

Анотація. У статті висвітлюються окремі питання правового регулювання діяльності журналістів і військових кореспондентів у контексті реалізації права на інформацію під час воєнного стану та ведення бойових дій. Автором доведено, що в умовах повномасштабної збройної агресії проти України питання свободи слова, відкритості інформації та безпеки держави набувають особливого значення. Установлено, що з одного боку, суспільство має право отримувати достовірну, оперативну й повну інформацію про перебіг подій та діяльність органів публічної влади, з іншого – держава зобов'язана забезпечити захист військової таємниці, життя та здоров'я учасників бойових дій, а також запобігати поширенню дезінформації. Аргументовано, що найскладнішим завданням законодавця є досягнення балансу між указаними двома завданнями.

У статті також визначається зміст, особливості і межі реалізації права на інформацію журналістами та військовими кореспондентами у зоні бойових дій, а також проведено аналіз правового механізму, який регламентує їхню професійну діяльність у надзвичайних умовах. Автором проаналізовано національне законодавство України, а також міжнародно-правові стандарти свободи слова, на підставі чого зроблено висновок про особливості правового статусу журналістів та військових кореспондентів.

Окрему увагу автором приділено питанню правового статусу військових кореспондентів, порядку акредитації журналістів у зоні бойових дій, їхнім правам і обов'язкам, а також відповідальності за розголошення інформації, що може зашкодити обороноздатності держави. У статті обґрунтовується необхідність удосконалення нормативної бази та створення єдиних стандартів комунікації між військовими структурами й представниками медіа з метою забезпечення балансу між свободою слова, правом суспільства на достовірну інформацію та інтересами національної безпеки України.

Ключові слова: воєнний стан, право на інформацію, медіа, військові кореспонденти, зона бойових дій.

Постановка проблеми. Сучасні умови воєнного стану в Україні актуалізують необхідність переосмислення правових засад реалізації права на інформацію. Поширення суспільно

важливих відомостей, зокрема про хід бойових дій, гуманітарну ситуацію чи наслідки військової агресії, є ключовим елементом функціонування демократичної держави. Водночас відкритість інформації має межі, визначені потребами національної безпеки, захисту державної таємниці та персональних даних. У цьому контексті особливе значення має діяльність журналістів і військових кореспондентів, які є посередниками між армією, державними структурами та громадськістю.

Проблема правового регулювання журналістської діяльності у зоні бойових дій полягає у відсутності чіткої та комплексної системи правових норм, що визначали б межі допустимої поведінки журналістів, їхні права, гарантії захисту та відповідальність за можливі порушення. Наявна нормативна база лише частково охоплює специфіку інформаційної діяльності під час воєнного стану, залишаючи прогалини у питаннях акредитації, взаємодії з військовими підрозділами, контролю за дотриманням стандартів безпеки та етики. Тому постає необхідність наукового аналізу правового статусу журналістів і військових кореспондентів, визначення меж реалізації їхнього права на інформацію та розроблення напрямів удосконалення законодавства відповідно до сучасних викликів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Деякі питання, пов'язані із правовим регулюванням діяльності представників медіа у зоні бойових дій, досліджували такі науковці, як В. І. Дяченко, О. Б. Горова, А. Ю. Кірик, Г. Красноступ, В. В. Манько, О. Л. Скutelьник, В. Улибін та ін. Водночас, аналіз наукових робіт цих та інших науковців показує, що недостатньо дослідженими залишаються питання щодо забезпечення ефективного правового регулювання взаємодії між журналістами й збройними силами України (далі – ЗСУ) в аспекті дотримання принципів інформаційної безпеки. Також недостатньо опрацьованими є етичні стандарти поведінки журналістів щодо публікації шокуючих кадрів, свідчень про злочини війни або втрат серед цивільних тощо.

Формулювання цілей статті. Метою статті є комплексний аналіз правового регулювання діяльності журналістів і військових кореспондентів у зоні бойових дій як форми реалізації пра-

ва на інформацію, визначення меж і особливостей здійснення цього права в умовах воєнного стану, а також обґрунтування напрямів удосконалення національного законодавства з метою забезпечення балансу між свободою слова, правом суспільства на достовірну інформацію та інтересами національної безпеки України.

Виклад основного матеріалу дослідження. В умовах повномасштабної війни право на інформацію набуває особливого значення як інструмент забезпечення прозорості, довіри суспільства та стійкості держави. Водночас зростає потреба у правовому врегулюванні діяльності журналістів і військових кореспондентів, адже саме вони формують інформаційну картину війни, впливаючи на громадську думку, моральний стан суспільства та міжнародну підтримку України.

Правове регулювання діяльності журналістів і військових кореспондентів у зоні бойових дій в Україні ґрунтується на комплексі нормативно-правових актів, які визначають як загальні засади реалізації права на інформацію, так і спеціальні правила поведінки медійних працівників в умовах воєнного стану.

Основним документом у цій сфері є Конституція України [1], зокрема стаття 34, яка гарантує кожному право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань, а також право вільно збирати, зберігати, використовувати й поширювати інформацію. Проте частина друга цієї статті прямо передбачає можливість обмеження цих прав законом – зокрема, в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності чи громадського порядку. Таким чином, уже на конституційному рівні закріплюється принцип балансу між відкритістю інформації та захистом безпеки держави.

Ключову роль у регулюванні цієї сфери інформаційних прав відносин також відіграє Закон України «Про інформацію», який визначає основні принципи інформаційних відносин і статус учасників інформаційної діяльності. У контексті теми дослідження особливе значення мають статті, що встановлюють права журналістів на доступ до інформації, обов'язок поширювати достовірні відомості та заборону зловживання правом на інформацію. Закон також передбачає можливість обмеження доступу до певних відомостей у разі, якщо їх розголошення може завдати шкоди обороноздатності або безпеці держави [2].

Важливим доповненням до вищезгаданого є Закон України «Про доступ до публічної інформації», який регулює порядок отримання інформації від органів державної влади. Він встановлює процедури подання запитів, строки надання відповідей і підстави для відмови у доступі [3]. У воєнний період такі обмеження можуть стосуватися матеріалів, що містять відомості про розташування військових частин, пересування техніки або проведення військових операцій тощо.

Особливе місце посідає Закон України «Про правовий режим воєнного стану» [4], який визначає правові підстави запровадження спеціального режиму, а також можливі тимчасові обмеження конституційних прав громадян, у тому числі права на інформацію.

У цьому контексті журналістська діяльність може регламентуватися додатковими приписами військового командування та органів державної влади, спрямованими на недопущення витоку чутливих даних. Зокрема, 3 березня 2022 року прийнято наказ Головнокомандувача ЗСУ № 73 «Про організацію взаємодії між Збройними Силами України, іншими складовими сил оборони та представниками медіа на час дії правового режиму воєнного

стану», яким визначено алгоритм роботи з акредитованими представниками медіа під час дії правового режиму воєнного стану, перелік інформації, розголошення якої може призвести до обізнаності противника про дії ЗСУ, інших складових сил оборони, негативно вплинути на хід виконання завдань за призначенням під час дії правового режиму воєнного стану, порядок акредитації представників медіа під час дії правового режиму воєнного стану тощо [5].

Окрім того, Управлінням зв'язків з громадськістю ЗСУ у 2024 році підготовлено Рекомендації журналістам щодо організації роботи на військових об'єктах та в районах бойових дій в умовах воєнного стану [6].

Діяльність журналістів також регулюється Законом України «Про державну підтримку засобів масової інформації та соціальний захист журналістів», який визначає їхній правовий статус і гарантії безпеки під час виконання професійних обов'язків [7]. У воєнний період ці гарантії набувають особливої ваги, оскільки журналісти фактично виконують функції, близькі до військової служби – працюють у небезпечних умовах, документують події на передовій, стають об'єктами ризику.

Не менш важливим у контексті правового регулювання діяльності журналістів у зоні бойових дій є Закон України «Про медіа», який систематизував законодавство про інформаційні відносини та замінив низку застарілих актів [8]. Цей Закон уперше комплексно врегулював питання діяльності медіа в цифровому середовищі, запровадив класифікацію медіасуб'єктів і визначив особливі вимоги до поширення інформації під час воєнного стану.

В аспекті правового регулювання статусу воєнних журналістів та кореспондентів він відіграє ключову роль, оскільки встановлює стандарти достовірності, прозорості джерел та відповідальності редакцій за контент, що поширюється в умовах збройного конфлікту. Закон містить прямі норми, які забороняють поширення матеріалів, що містять пропаганду агресії, виправдання окупації або дискредитацію ЗСУ, а також передбачає можливість тимчасового обмеження діяльності окремих медіа у разі загрози національній безпеці. Окрім того, вказаний Закон унормовує діяльність військових кореспондентів через вимогу дотримання журналістських стандартів та етичних принципів навіть у зоні бойових дій, що сприяє формуванню відповідальної інформаційної політики держави.

На міжнародному рівні орієнтиром для національного законодавства виступають Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (ст. 10) [9] та рекомендації Ради Європи щодо забезпечення свободи вираження поглядів у кризових ситуаціях (наприклад, Рекомендація Комітету міністрів Ради Європи №CM/Rec (2016)1 «Про захист й заохочення права на свободу вираження поглядів та право на приватне життя стосовно мережевого нейтралітету» [10]). Ці документи визнають право журналістів на доступ до інформації, але водночас допускають обмеження цього права у випадках, коли це необхідно для захисту безпеки держави або життя людей.

В аспекті міжнародно-правового регулювання журналістської діяльності в умовах ведення активних бойових дій, деякі науковці порушують питання про недостатню захищеність таких кореспондентів. Зокрема, зауважують, що у разі, якщо військовий кореспондент потрапляє до рук ворога, він може отримати статус військовополоненого нарівні з військовослужбовцями, яких супроводжує, що надає йому певні права щодо

умов утримання, лікування та здійснення релігійних обрядів. Водночас міжнародне право переважно прирівнює журналістів до цивільних осіб, іноді – до військовополонених, однак таке прирівнювання, на думку вчених, не враховує специфіки їхньої діяльності у зонах бойових дій, тож воєнні кореспонденти фактично не мають особливого правового статусу, попри підвищений ризик їхньої роботи [11, с. 377].

Необхідно підтримати висловлену думку та зазначити, що одним з нагальних правових недоліків є відсутність спеціального правового статусу для військових журналістів та кореспондентів.

На підставі аналізу наведених вище нормативно-правових актів можна визначити такі особливості правового статусу військових кореспондентів в Україні, які відрізняють їх від інших учасників інформаційних правовідносин і визначають специфіку реалізації права на інформацію в умовах воєнного стану:

1) військові кореспонденти мають подвійний правовий статус – вони є одночасно журналістами (суб'єктами інформаційних правовідносин) і учасниками спеціального режиму діяльності, встановленого військовим командуванням;

2) доступ до зони бойових дій для військових кореспондентів здійснюється виключно на підставі акредитації, яка є формою державного контролю та засобом гарантування безпеки журналіста;

3) діяльність військових журналістів обмежується принципом пріоритету національної безпеки, що означає необхідність дотримання режиму секретності та заборону публікації інформації, здатної поставити під загрозу життя військовослужбовців або хід операцій;

4) військові кореспонденти користуються підвищеними гарантіями професійного захисту, закріпленими у Законах «Про державну підтримку засобів масової інформації та соціальний захист журналістів» і «Про медіа» та ін.;

5) етичний компонент є невід'ємною частиною їхнього статусу.

При цьому слушною видається думка В. Улибіна про те, що в Україні не існує сталого формального документу, який би регулював всі аспекти професійної журналістської діяльності в умовах воєнного стану, зокрема роботи з жертвами воєнних злочинів чи людьми, які постраждали внаслідок військової агресії. Натомість, як правильно звертає увагу вчений, існують загальноприйняті міжнародні, національні, крайові та редакційні стандарти журналістики, які визначають критерії, принципи та правила для професійної діяльності журналістів і засобів масової комунікації, однак жоден із них не має вичерпного визначення етичних стандартів роботи журналіста під час воєнного стану та з людьми, що постраждали внаслідок військової агресії [12, с. 101].

Розкриваючи питання щодо правового регулювання діяльності журналістів і військових кореспондентів у контексті реалізації права на інформацію під час воєнного стану, необхідно погодитися з думкою науковців, які звертають увагу на те, що забезпечення свободи слова і захист національної безпеки в умовах воєнного стану в Україні є двома важливими цілями під час удосконалення правового регулювання діяльності блогерів та інших медіаучасників. Необхідність дотримання цього балансу, як вважає Г. Красноступ, полягає у створенні ефективного правового механізму, який би забезпечував свободу вираження

думок блогерів, але водночас запобігав поширенню дезінформації та забороненої законом інформації, що може шкодити національній безпеці [13, с. 150].

Проблематика досягнення балансу між суспільним інтересом у доступі до правдивої інформації та необхідністю її обмеження в умовах воєнного стану є однією з ключових у сфері сучасного інформаційного права. Вона виявляється у низці суперечностей між демократичними принципами відкритості та вимогами національної безпеки, що набувають особливої гостроти в період збройної агресії проти України.

Передусім, необхідно вказати на відсутність чітких меж між «суспільно важливою» та «чутливою» інформацією створює ризики як для держави, так і для журналістів. У багатьох випадках складно визначити, чи становить публікація певних даних загрозу безпеці, особливо коли йдеться про інформацію з відкритих джерел. Наявна нормативна база не містить вичерпних критеріїв, що призводить до неоднозначного тлумачення понять «державна таємниця» або «військова інформація з обмеженим доступом».

До того ж практична реалізація принципу пропорційності обмежень залишається складним завданням. Навіть законні обмеження права на інформацію мають бути необхідними, обґрунтованими й тимчасовими, проте в реальних умовах війни вони часто застосовуються довше або ширше, ніж цього вимагає ситуація. Така тенденція може створювати ризики для свободи слова та незалежної журналістики.

Окрім того, варто вказати на існування певних етичних дилем журналістської діяльності, зокрема, чи має журналіст публікувати інформацію, яка може вплинути на бойовий дух населення або розкрити деталі військових операцій. Брак єдиних професійних стандартів поведінки в умовах війни ускладнює ухвалення рішень, а помилки можуть мати серйозні наслідки для національної безпеки.

Отже, головна проблема полягає у пошуку оптимального співвідношення між відкритістю інформаційного простору та захистом державних інтересів, коли право суспільства знати не суперечить праву держави на безпеку. Розв'язання цієї дилеми потребує чіткого нормативного врегулювання меж обмеження інформації, розвитку культури інформаційної відповідальності та посилення взаємодії між військовими структурами, державними органами та медіа.

Розробляючи пропозиції щодо удосконалення правового регулювання журналістської діяльності в умовах ведення бойових дій, деякі науковці пропонують підвищити захист журналістів під час небезпечних відряджень шляхом присвоєння їм особливого статусу. Зокрема, В. І. Дяченко вважає, що стосовно таких осіб має діяти особливий юридичний режим [14, с. 212].

Видається, що перспективи вдосконалення правового регулювання діяльності журналістів і військових кореспондентів у зоні бойових дій в Україні безпосередньо пов'язані з потребою адаптації національного законодавства до сучасних викликів інформаційної безпеки та міжнародних стандартів свободи слова. На основі проведеного аналізу можна виокремити такі напрями удосконалення у цій сфері:

1) систематизація та конкретизація правового статусу військових кореспондентів, адже чинне законодавство лише фрагментарно визначає їхні права, обов'язки та гарантії захисту. З огляду на це, доцільно закріпити в єдиному нормативно-пра-

of participants in hostilities, as well as to prevent the spread of disinformation. It is argued that the most difficult task of the legislator is to achieve a balance between the two tasks. The article also defines the content, features and limits of the exercise of the right to information by journalists and war correspondents in the combat zone, and also analyzes the legal mechanism that regulates their professional activities in emergency conditions. The author analyzed the national legislation of Ukraine, as well as international legal standards of freedom of speech, on the basis of which a conclusion was made about the peculiarities of the legal status of journalists and war correspondents.

The author paid special attention to the issue of the legal status of war correspondents, the procedure for accreditation of journalists in the combat zone, their rights and obligations, as well as responsibility for the disclosure of information that may harm the defense capability of the state. The article substantiates the need to improve the regulatory framework and create uniform standards of communication between military structures and media representatives in order to ensure a balance between freedom of speech, the right of society to reliable information and the interests of national security of Ukraine.

Key words: martial law, right to information, media, war correspondents, combat zone.

Creative Commons Attribution 4.0
International (CC BY 4.0)

Стаття надійшла 22.10.2025
Статтю прийнято 12.11.2025
Стаття опублікована 10.12.2025

*Дзюба І. В.,**кандидат юридичних наук**Дніпровського державного університету внутрішніх справ**ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3372-043X>*

ОСОБЛИВОСТІ ОРГАНІЗАЦІЇ ГУМАНІТАРНОЇ ТА ВОЛОНТЕРСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ У ТЕРИТОРІАЛЬНИХ ГРОМАДАХ ПІД ЧАС ВОЄННОГО СТАНУ

Анотація. Присвячена аналізу особливостей організації гуманітарної та волонтерської діяльності в територіальних громадах в умовах воєнного стану. Розглянуто значення децентралізації як засобу підвищення ефективності реагування на кризові виклики, підкреслено роль місцевого самоврядування у координації допомоги, мобілізації ресурсів і забезпеченні життєдіяльності населення. Визначено основні проблеми з якими зіштовхуються територіальні громади під час воєнного стану, що зумовлюють складнощі щодо реалізації гуманітарних ініціатив, зокрема нестачу ресурсів, кадрових можливостей та інституційної спроможності. Проаналізовано правові засади волонтерської діяльності, її ключові принципи та етапи організації. Обґрунтовано необхідність міжвідомчої взаємодії й партнерства з громадськими та міжнародними організаціями для підвищення результативності гуманітарної роботи.

Ключові слова: територіальні громади, гуманітарна діяльність, волонтерство, децентралізація, воєнний стан.

Постановка проблеми. Процес децентралізації місцевого самоврядування є неминучим наслідком прагнення держави підвищити ефективність управління, зміцнити спроможність територіальних громад реалізовувати напрямки їх діяльності та забезпечити їхню стійкість до внутрішніх і зовнішніх викликів. В умовах воєнного стану це набуває особливої актуальності, адже саме децентралізована система дозволяє оперативно реагувати на потреби населення, оптимізувати використання ресурсів та мобілізувати локальні ініціативи для підтримки обороноздатності й гуманітарної сфери. Через передачу повноважень і відповідальності на місця, громади стають здатними швидше ухвалювати рішення, організовувати волонтерські та соціальні проекти, координувати допомогу, а також забезпечувати життєдіяльність територій, що зазнають впливу воєнних дій.

У цьому контексті слід звернути увагу на організацію гуманітарної та волонтерської діяльності останніх, що відіграє ключову роль у забезпеченні соціальної стабільності, особливо у кризовий період. Територіальні громади як основні адміністративно-територіальні одиниці забезпечують реалізацію ініціатив, спрямованих на підтримку населення, що опинилося у складних життєвих обставинах. Ефективна організація такої діяльності передбачає чітке планування, координацію ресурсів та залучення широкого кола учасників, включаючи місцеві органи влади, громадські організації та підприємницькі структури.

На протигагу цьому, залишається актуальною проблема недостатнього забезпечення їх гуманітарної та волонтерської діяльності. Відсутність чітко визначених технологій, моделей

і алгоритмів її впровадження ускладнює системну організацію роботи, що особливо помітно в умовах воєнного стану, коли швидкість та ефективність рішень мають вирішальне значення. Важливою характеристикою такого підходу є тісна взаємодія місцевої влади та жителів громади, які разом ухвалюють рішення з метою покращення умов життя, підвищення рівня безпеки та розвитку території, що перебуває в стані постійних ризиків.

Аналіз останніх досліджень. Досліджуване нами питання було предметом значної кількості науковців, серед яких слід виокремити наступних: Безпалько О. В., Єрмоленко А. Б., Козубовська І. В., Козубовський Р. В., Купенко О. В., Купрієнко С. А., Литвиненко І. С., Лях Т.Л., Мазій І. В., Петренко І. В., Свида Т. О., Семигіна Т. В., Сидорук І. І., Сірко В. С., Шевчук Б. М. та інші.

Метою написання статті є визначення ключових особливостей організації гуманітарної та волонтерської діяльності у територіальних громадах під час воєнного стану.

Виклад основного матеріалу. У сучасних умовах суспільного розвитку волонтерська діяльність набуває особливого значення як одна з ключових форм громадської активності та соціальної взаємодії. Вона поєднує в собі прагнення людей до взаємопідтримки, участі у вирішенні суспільно важливих питань, зміцнення солідарності та активізації громадянського суспільства. Волонтерство є інструментом консолідації громади, адже сприяє формуванню довіри між її членами, розширенню можливостей самореалізації громадян та розвитку культури відповідальності за спільний добробут.

В умовах воєнного стану значення волонтерської діяльності зростає ще більше, оскільки саме вона часто стає першою реакцією на потреби людей, що опинилися в кризових обставинах. Волонтери забезпечують оперативну підтримку постраждалим, координують гуманітарні ініціативи, сприяють зміцненню обороноздатності та допомагають підтримувати життєдіяльність місцевих спільнот. Завдяки гнучкості, швидкості реагування та здатності до самоорганізації волонтерські мережі становлять важливий ресурс громад у період нестабільності.

Відповідно до Закону України «Про волонтерську діяльність» (далі – Закон), волонтерство визначається як «добровільна, соціально спрямована, неприбуткова діяльність, що здійснюється волонтерами шляхом надання волонтерської допомоги» [6]. Це визначення підкреслює базові характеристики волонтерської роботи, що формує правові й етичні засади

реалізації відповідних ініціатив. Саме завдяки такому підходу волонтерство розглядається не лише як форма допомоги, а як важливий механізм розвитку громади та підвищення її спроможності реагувати на виклики різного масштабу.

У межах законодавчого визначення цього поняття наголошується на неприбутковості такої діяльності та її спрямуванні на суспільне благо, що підкреслює важливість волонтерства у формуванні активного, відповідального та згуртованого громадянського суспільства. Водночас у сучасних реаліях воєнного стану одним із головних завдань є створення структурованої системи реагування на потреби громади. Така система повинна охоплювати як довгострокові стратегії, так і оперативні механізми для реагування на надзвичайні ситуації. Важливу роль відіграє формування волонтерських центрів, які забезпечують координацію діяльності добровольців та сприяють підвищенню ефективності надання допомоги.

Для ефективної організації волонтерської діяльності в межах територіальної громади важливо розуміти різновиди волонтерських організацій та їхні можливості. Потрібно з'ясувати, чим саме може займатися кожна група, у яких напрямках вона має компетентність, на які завдання готова спрямувати свої зусилля та на який період може бути залучена. Сукупність цих чинників визначає результативність волонтерської роботи та впливає на кінцеві результати діяльності.

Як зазначає Мартинюк Я. В. для ефективної організації волонтерської діяльності в умовах громади потрібно розуміти та знати не лише завдання, а й напрями роботи в громаді [5, с. 40]. Зокрема, це передбачено у межах ч. 3 ст. 1 Закону де серед таких напрямків з урахуванням тематики нашого дослідження ми пропонуємо виокремити наступні:

- надання волонтерської допомоги громадянам, які постраждали внаслідок надзвичайної ситуації техногенного чи природного характеру, дії особливого періоду, правових режимів надзвичайного чи воєнного стану, проведення антитерористичної операції, здійснення заходів із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії Російської Федерації у Донецькій та Луганській областях, здійснення заходів, необхідних для забезпечення оборони України, захисту безпеки населення та інтересів держави у зв'язку з військовою агресією Російської Федерації проти України та/або іншої країни проти України, у результаті соціальних конфліктів, нещасних випадків, а також жертвам кримінальних правопорушень, біженцям, внутрішньо переміщеним особам [6];

- надання волонтерської допомоги Збройним Силам України, іншим військовим формуванням, правоохоронним органам, органам державної влади під час дії особливого періоду, дії правового режиму надзвичайного чи воєнного стану, проведення антитерористичної операції, здійснення заходів із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії Російської Федерації у Донецькій та Луганській областях, здійснення заходів, необхідних для забезпечення оборони України, захисту безпеки населення та інтересів держави у зв'язку з військовою агресією Російської Федерації проти України та/або іншої країни проти України [6];

- надання волонтерської допомоги для подолання наслідків бойових дій, терористичного акту, збройного конфлікту, тимчасової окупації [6];

- утвердження української національної та громадянської ідентичності [6];

- надання волонтерської допомоги для подолання наслідків збройної агресії Російської Федерації проти України та/або іншої країни проти України, а також для післявоєнного відновлення і розвитку України [6];

- надання волонтерської допомоги особам/сім'ям, які опинилися у складних життєвих обставинах через шкоду, завдану бойовими діями, терористичним актом, збройним конфліктом, тимчасовою окупацією, збройною агресією Російської Федерації проти України та/або іншої країни проти України [6];

- надання волонтерської допомоги за іншими напрямками, не забороненими законодавством [6].

З урахування такого розширеного переліку одним із ключових чинників у процесі визначення проблем та потреб будь-якої громади є оцінка її спроможності. Йдеться про здатність громади самостійно розв'язувати нагальні питання, ефективно використовувати наявні ресурси, реагувати на виклики та забезпечувати сталий розвиток. Рівень спроможності впливає на те, які проблеми є пріоритетними, які потребують зовнішньої підтримки, а які громада може вирішити власними силами. Саме тому аналіз спроможності виступає фундаментальною передумовою для планування подальших дій і формування дієвих стратегій розвитку [2, с. 167].

У багатьох територіальних громадах виникають труднощі з реалізацією власних повноважень, хоча формально вони й мають право самостійно розв'язувати місцеві питання. Основою цих проблем є обмежені фінансові та матеріальні ресурси, нестача кваліфікованих кадрів, слабка або зруйнована інфраструктура та недостатня залученість жителів до громадського життя. Усе це істотно ускладнює ефективне управління та гальмує розвиток.

Разом із тим кожна громада має свою специфіку і, відповідно, різні пріоритети та напрями діяльності. Приміські громади зазвичай направлені до інтеграції з великими містами; рекреаційні громади формують свої стратегії навколо туризму; прикордонні – зосереджуються на питаннях міграції та контролю руху населення; громади поблизу районів бойових дій вимушені тісно співпрацювати з військовими структурами та реагувати на безпекові ризики.

Не дивлячись на різні умови функціонування територіальних громад, проблеми з якими вони зіштовхуються є досить однотипними. Зокрема, нестача фінансових ресурсів, руйнування інфраструктури, скорочення трудових ресурсів, недостатня інституційна спроможність органів місцевого самоврядування, обмежений доступ до інвестицій, низький рівень цифровізації, проблеми з наданням якісних публічних послуг, соціальна нерівність, а також зростання потреб у сфері безпеки та гуманітарної підтримки [1, с. 11].

У цьому контексті співпраця між територіальними громадами, неурядовими організаціями та міжнародними інституціями відіграє ключову роль у розвитку гуманітарних ініціатив. Такі партнери здатні забезпечити територіальні громади додатковими ресурсами, спеціальними знаннями та професійною підтримкою, що значно підсилює ефективність реалізації гуманітарних програм.

При цьому, гуманітарна допомога та волонтерська діяльність у межах територіальних громад характеризуються низкою особливостей, які визначають якість і результативність їх роботи. Однією з ключових характеристик є чітка орієнтованість

на локальний контекст: усі заходи ґрунтуються на глибокому аналізі умов, у яких функціонує конкретна громада. Це дає змогу врахувати індивідуальні потреби населення та адаптувати діяльність до реальних викликів. Важливою характеристикою є й оперативність – здатність швидко перебудовувати роботу відповідно до нових обставин, особливо коли йдеться про кризові чи надзвичайні ситуації.

Процес організації гуманітарних та волонтерських заходів проходить через кілька послідовних етапів. На підготовчому етапі здійснюється оцінка потреб громади, формується команда виконавців, визначаються ключові напрями роботи та ресурси, необхідні для їх реалізації. Наступний, організаційний етап, охоплює створення центрів волонтерської підтримки, проведення навчальних заходів, набір волонтерів, а також акумулювання матеріальних і фінансових ресурсів. Операційний етап передбачає активну реалізацію програм: постачання допомоги, проведення соціальних акцій, підтримку вразливих груп, а також моніторинг проміжних результатів і корекцію дій у разі змін ситуації. Завершальним етапом є підбиття підсумків, оцінка ефективності, аналіз досягнутих результатів і формування планів для подальших гуманітарних та волонтерських ініціатив [3, с. 94–96].

Основна мета гуманітарної роботи полягає у забезпеченні найнеобхідніших потреб населення, наданні підтримки соціально вразливим групам, а також у стимулюванні активності мешканців у житті громади. Важливо також проводити просвітницькі заходи, тобто проведення інформаційних кампаній і освітніх заходів, що сприяють формуванню відповідального й компетентного суспільства.

Фундаментальні принципи, на яких ґрунтується гуманітарна та волонтерська діяльність, передбачають добровільність участі, відкритість у ухваленні рішень та нейтральне ставлення до всіх отримувачів допомоги. Волонтери діють на власний вибір, їхня робота є підзвітною громаді та здійснюється без дискримінації за будь-якими ознаками. Водночас обов'язковою умовою є дотримання поваги до людської гідності кожного, хто потребує підтримки, адже це створює основу довіри та сприяє розвитку партнерських відносин усередині громади.

У контексті нашого дослідження важливо підкреслити позицію Лях Т.Л., Спіріна Т. П. та Лехолетова М. М., які наголошують на тому, що ефективна організація волонтерської діяльності потребує чіткого алгоритму міжвідомчої взаємодії. Значні результати можливі лише за умови об'єднання зусиль різних структур, їхньої взаємної підтримки та спрямованості на допомогу місцевому населенню. Такий підхід дозволяє не лише систематизувати роботу, а й підвищити її результативність, особливо у громадах з обмеженими ресурсами [4, с. 179].

Волонтерська діяльність ґрунтується на кількох ключових принципах, які забезпечують її ефективність і соціальну значущість. По-перше, це добровільність: участь у проєктах має бути повністю свідомим вибором, без примусу чи тиску. По-друге, принцип прозорості передбачає відкритість у використанні ресурсів, чітке інформування громади про всі етапи діяльності та підзвітність організаторів. Це формує довіру до ініціативи та мотивує інших до залучення. По-третє, нейтральність гарантує, що допомога надається всім, хто її потребує, без дискримінації за соціальним статусом, віком, етнічною чи іншими ознаками [7, с. 125-126].

Поєднуючи ці підходи, можна виділити три взаємопов'язані аспекти ефективної волонтерської роботи.

1. Планування та організація: визначення потреб громади, формування команд, координація між установами та організаціями.

2. Реалізація програм: безпосереднє надання допомоги, соціальна підтримка вразливих категорій населення, освітні та інформаційні заходи.

3. Контроль та аналіз: моніторинг використання ресурсів, оцінка результатів і внесення коректив у діяльність для підвищення її ефективності.

Тобто, організація волонтерства у межах територіальних громадах не обмежується лише наданням допомоги, а включає комплексну систему взаємодії між місцевими мешканцями, волонтерами та партнерами. Вона поєднує стратегічне планування, оперативну гнучкість, дотримання принципів прозорості, добровільності та нейтральності, а також міжвідомчу координацію. Це дозволяє досягати реальних результатів, підтримувати соціальну згуртованість і формувати довгострокові стратегії розвитку громади.

Висновки. Підсумовуючи, можна стверджувати, що гуманітарна та волонтерська діяльність є невід'ємним елементом соціального життя територіальних громад. Вона виконує не лише функцію надання допомоги у складних ситуаціях, а й сприяє формуванню стійкого та згуртованого суспільства, здатного ефективно реагувати на сучасні виклики та планувати розвиток на майбутнє. Ефективність такої діяльності значною мірою залежить від координації зусиль органів влади, місцевих ініціатив, громадських організацій та самих мешканців. Саме через таку системну та скоординовану діяльність громада набуває здатності до саморозвитку, адаптується до змін і створює умови для тривалого та гармонійного розвитку своїх мешканців.

Література:

1. Горінов П., Драпушко Р. Волонтерська діяльність в Україні: соціально-правове дослідження: монографія. Київ : Держ. ін-т сімей. та молодіж. політики. 2022. 240 с.
2. Дзюба І.В. Окремі питання визначення правових форм діяльності об'єднаних територіальних громад в Україні. *Юридична наука*. 2020. №7. С. 166–171.
3. Звонар В. П., Головка Л. В. Взаємодія форм соціального капіталу у структурі мереж громадянського суспільства: управлінський аспект. *Статистика України*. 2023. № 1. С. 92–102.
4. Лях Т. Л., Спіріна Т. П., Лехолетова М. М. Методи оцінки територіальною громадою власних потреб. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія : Педагогіка. Соціальна робота* / ред. О. Бартош. Ужгород, 2022. С. 178–181. DOI: 10.24144/2524-0609.2022.50.178–181
5. Мартинюк, Я. В. (2021). Організація волонтерської діяльності в умовах територіальної громади. *Ввічливість. Humanitas*, 6, 38–43. URL: <https://doi.org/10.32782/humanitas/2021.6.6>
6. Про волонтерську діяльність: Закон України від 19 квітня 2011 року № 3236-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3236-17#Text>.
7. Сірко В.С. Волонтерство під час війни в Україні: права та гарантії. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2023. Вип. 2. С. 124–129.

Dzyuba I. Features of organization of humanitarian and volunteer activities in territorial communities during martial state

Summary. The article is devoted to a thorough analysis of the organization of humanitarian and volunteer activities in

local communities in Ukraine under martial law and the current challenges caused by armed aggression. The authors emphasize that the process of decentralization of local self-government significantly strengthens the ability of communities to respond quickly to the needs of the population, ensure the functioning of territories, and mobilize resources and local initiatives. Particular attention is paid to the fact that it is during periods of military action that the role of humanitarian and volunteer structures increases significantly, as they become one of the main mechanisms for maintaining social stability and increasing the resilience of communities to crisis situations. The article outlines the legal basis for volunteer activities, emphasizing their social orientation, voluntary nature, and non-profit status. It provides a detailed analysis of the areas of volunteer assistance, in particular support for victims of hostilities, assistance to internally displaced persons, participation in ensuring the state's defense capability, overcoming the consequences of armed aggression,

and supporting post-war recovery. It is noted that effective organization of activities requires the formation of a structured response system, the creation of volunteer centers, and the establishment of communication and interaction between local authorities, public organizations, and community residents. It has been determined that despite the different types and conditions of functioning of communities, they face similar challenges: a shortage of resources, destruction of infrastructure, a lack of personnel, a low level of digitalization, and the need to expand social support. The article reveals a step-by-step algorithm for organizing humanitarian and volunteer activities—from needs assessment and planning to program implementation, monitoring results, and forming promising strategies. The importance of the key principles of volunteering is emphasized: voluntariness, transparency, neutrality, respect for human dignity, and responsibility to the community.

Key words: territorial communities, humanitarian activities, volunteering, decentralization, martial law.

Creative Commons Attribution 4.0
International (CC BY 4.0)

Стаття надійшла 22.10.2025
Статтю прийнято 12.11.2025
Стаття опублікована 10.12.2025

*Кононець В. П.,**доктор юридичних наук, професор,
науковий співробітник науково-дослідної лабораторії
з проблем протидії злочинності**Національної академії внутрішніх справ**ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4433-3731>*

ЩОДО ПИТАННЯ НАДАННЯ ПУБЛІЧНИХ ПОСЛУГ ІНСТИТУТОМ НОТАРІАТУ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ В УКРАЇНІ

Анотація. Наукову статтю присвячено висвітленню та аналізу специфічних аспектів проблемних питань функціонування нотаріату в умовах правового режиму воєнного стану в Україні. Представлені нижче актуальні положення щодо зазначеної проблематики зумовлені тим, що за сучасного рівня розвитку інформаційних технологій та їх практичного впровадження в діяльність органів нотаріату забезпечується можливість оперативного, якісного та прозорого надання широкого спектра нотаріальних послуг у ситуації дії режиму воєнного стану.

Одним із ключових напрямів нотаріальної діяльності є забезпечення реалізації громадянами їхніх спадкових прав шляхом заведення спадкових справ та видачі відповідних свідоцтв про право на спадщину – як за законом, так і за заповітом. Зазначене питання комплексно врегульоване положеннями Книги Шостої Цивільного кодексу України (далі – ЦКУ). Юридичною підставою для переходу прав та обов'язків щодо майна від спадкодавця до спадкоємців є відкриття спадкової справи, здійснення необхідних процесуальних дій у її межах та, зрештою, оформлення спадкоємцю відповідного нотаріального акта – свідоцтва про право на спадщину.

У випадку неможливості виконання зазначених дій відповідно до вимог Закону України «Про нотаріат» нотаріус, у провадженні якого перебуває спадкова справа, зобов'язаний відмовити у вчиненні відповідної нотаріальної дії та надати заявникові роз'яснення щодо порядку реалізації спадкових прав у судовому провадженні. Актуальність даного питання немає сенсу додатково доказувати, оскільки нотаріат відноситься до правоохоронних органів, одним з обов'язків відповідно до чинного законодавства України є в першу чергу, забезпечення фізичним і юридичним особам у захисті їх законних інтересів, прав та обов'язків, про що ми розкажемо нижче в змісті статті.

Ключові слова: публічні послуги, нотаріат, адміністративно-правове регулювання, правозастосування, воєнний стан, спадкування, нотаріальна діяльність, захист прав громадян, адміністративна процедура.

Мета даної статті є висвітлення ключових проблем законодавчої діяльності в умовах дії правового режиму воєнного стану, а також виявлення елементів нормативної та інституційної недосконалості існуючої правової системи у сфері надання публічних послуг нотаріатом. У межах дослідження пропонується здійснити аналіз зазначених проблем крізь призму адміністративно-правового регулювання діяльності нотаріальних органів та визначити можливі шляхи їх подолання на основі узагальнення наявної практики та розроблення прикладних рекомендацій.

Постановка проблеми. Питання забезпечення належного функціонування інституту нотаріату та ефективного надання ним публічних послуг в умовах воєнного стану в Україні набуває виняткового значення у зв'язку з суттєвими трансформаціями суспільних відносин, спричиненими повномасштабною збройною агресією російської федерації. Воєнний стан створює низку критичних викликів для системи надання нотаріальних послуг, що охоплюють як організаційно-правові, так і процедурно-адміністративні аспекти.

З одного боку, активні бойові дії, тимчасова окупація окремих територій, переміщення громадян та руйнування об'єктів інфраструктури суттєво ускладнюють доступ населення до нотаріальних послуг, зокрема пов'язаних із посвідченням угод, реалізацією спадкових прав, оформленням довіреностей, засвідченням документів тощо. З іншого боку, підвищується потреба в оперативності, правовій визначеності та доступності нотаріальних процедур, оскільки значна частина правочинів та юридичних фактів має безпосереднє значення для забезпечення прав, свобод і майнових інтересів громадян у кризових умовах.

Водночас воєнний стан виявив низку нормативно-правових прогалин та суперечностей, насамперед у сфері співвідношення законів і підзаконних актів, які регулюють діяльність нотаріату. Окремі рішення органів виконавчої влади, спрямовані на реагування на воєнні виклики, показали недостатність або невідповідність чинного правового механізму вимогам часу, що призвело до потреби в перегляді та удосконаленні правового регулювання публічних послуг, які забезпечуються нотаріатом.

Крім того, в умовах воєнного стану зростає значення цифровізації нотаріальних процедур, забезпечення кібербезпеки державних реєстрів, удосконалення процедурної гнучкості та розширення можливостей дистанційної взаємодії між нотаріусом і громадянином. Усі ці фактори актуалізують комплексне дослідження адміністративно-правових механізмів, які забезпечують сталість, безперервність і правову визначеність публічних послуг у сфері нотаріату.

Таким чином, актуальність дослідження зумовлена потребою формування ефективної моделі функціонування нотаріату в умовах воєнного стану, що гарантуватиме доступність та якість публічних послуг, відповідність правових процедур принципам верховенства права і стабільності правовідносин, а також здатність правової системи адаптуватися до надзвичайних умов без порушення фундаментальних прав та законних інтересів громадян.

Спадкування традиційно посідало ключове місце серед інститутів цивільного права, оскільки саме через нього забезпечується безперервність майнових правовідносин та стабільність приватноправового обороту. Водночас із початком повномасштабної збройної агресії російської федерації системні трансформації охопили практично всі сфери суспільних відносин, включно зі сферою реалізації спадкових прав громадян. В умовах воєнного стану особливої актуальності набуло питання щодо гарантування безперешкодного доступу громадян до публічних послуг у спадковій сфері, що належать до компетенції органів нотаріату як суб'єктів надання адміністративних (публічних) послуг.

Воєнні дії створюють об'єктивні перешкоди для реалізації особами своїх прав на спадкування, що може проявлятися у втраті доступу до майна, обмеженні можливості своєчасного звернення до нотаріуса, ускладненні ідентифікації документів, а також порушенні функціонування державних реєстрів. Такі обставини істотно впливають на здатність держави забезпечувати належний рівень публічного адміністрування у сфері спадкових правовідносин, адже нотаріальна діяльність – це не лише юридично-технічна дія, а форма публічної послуги, спрямована на забезпечення реалізації фундаментальних приватних прав.

З огляду на зазначене виникає нагальна потреба у виробленні та впровадженні державою адміністративно-правових механізмів, здатних адаптувати законодавче регулювання спадкових правовідносин до умов воєнного часу. Це, зокрема, передбачає удосконалення нормативної бази щодо процедур відкриття та ведення спадкових справ; забезпечення безперерйного функціонування електронних реєстрів; розширення можливостей дистанційної взаємодії громадян із нотаріусами; запровадження спеціальних процедур у разі втрати документів або неможливості фізично звернутися до нотаріального органу.

Таким чином, формування ефективної системи адміністративно-правового забезпечення нотаріальних послуг у сфері спадкування в умовах воєнного стану є ключовим елементом захисту прав та законних інтересів учасників спадкових правовідносин та важливою запорукою правової стабільності у суспільстві.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В науковій літературі особливості розгляду спадкування розглядали такі вчені: М. Барщевський, О. Дзера, В. Дроніков, Ю. Заїка, Т. Коваленко, Н. Кузнецова, Р. Майданік, В. Серебровський, О. Харитонova, Я. Шевченко. В тому числі, елементи спадкового права були зображені у наукових доробках: І. Новицького, В. Чуйкової, Л. Шевчук.

Проте, незважаючи на інтерес до цієї теми, більшість питань щодо спадкування залишаються відкритими в умовах воєнного стану й зазнають нововведень у законодавчих актах.

Актуальність даного питання немає сенсу додатково доказувати, оскільки нотаріат відноситься до правоохоронних органів, одним з обов'язків якого відповідно до ст.5 Закону України «Про нотаріат» (надалі ЗУ «Про нотаріат») є: «сприяти фізичним та юридичним особам у здійсненні їх прав та захисті законних інтересів, роз'яснювати права і обов'язки, попереджати про наслідки вчинювання нотаріальних дій для того, щоб юридична необізнаність не могла бути використана їм на шкоду».

28.02.2022 року Кабінетом Міністрів України, було прийнято постанову №164 «Про деякі питання нотаріату в умовах воєнного стану» (надалі Постанова)[2], в якій було визначено певні

обмеження на так звані ризикові нотаріальні дії, такі як заборона звернення стягнення на майно, що знаходиться у заставі, заборону відчуження майна на підставі довіреності виданої більше ніж місяць тому, зупинення строку для подання заяви про прийняття спадщини, при цьому всі ці положення постанови супроводжувались роз'яснювальною роботою Міністерства юстиції України, «враховуючи, що висока місія нотаріуса передбачає повсякчасну роботу в атмосфері безспірності, Міністерство юстиції застерігає стосовно неухильного дотримання пунктів Постанови, що забезпечить виконання нотаріусом обов'язку сприяти фізичним та юридичним особам у здійсненні їх прав та захисті законних інтересів, як це передбачено абзацом третім статті 5 ЗУ «Про нотаріат»[3] «потреба у цих обмеженнях викликана в першу чергу необхідністю захистити громадян, які в умовах війни не можуть отримати вільний доступ до органів нотаріату». Тому на думку Міністерства юстиції України деякі статті ЦКУ можуть або не виконуватись зовсім, або трактуватись по іншому [2,1].

Вказана Постанова зазнала деяких змін з впливом війни, але суть її залишилась незміною, нотаріат повинен бути обмежений у тих діях, які можуть спровокувати порушення права громадян на захист свого майна[2].

З моменту прийняття вищезазначеної Постанови маємо наступну ситуацію – Кабінетом міністрів України під час прийняття Постанови, було порушено основні принципи цивільного законодавства у питанні ієрархічності нормативно-правових актів, тобто вказана постанова фактично суперечить порядку прийняття нормативно-правових, якими вносяться зміни до положень ЦКУ, (п.4 ст.4 ЦКУ)[2,1].

Нотаріуси сумлінно виконували положення Постанови, оскільки вона фактично розблокувала видачу спадщини та окреслила певні особливості видачі спадщини під час воєнного стану[2].

Постановою встановлено, що в умовах воєнного стану та протягом одного місяця з дня його припинення або скасування нотаріальні дії вчиняються з урахуванням вищевказаних особливостей (заборон).

Зупинимось на прикладі двох статей які отримали нове значення це ст.1270 ЦКУ «Строки для прийняття спадщини» та ст.1221 «Місце відкриття спадщини»[1].

Однією з особливостей вказаної постанови є установлення, «нового» строку для прийняття спадщини або відмови від її прийняття, строк зупиняється на час дії воєнного стану, але не більше ніж на чотири місяці. Свідомство про право на спадщину видається спадкоємцю після закінчення строку для прийняття спадщини. Тобто маємо строк для подачі заяви під час дії Постанови у десять місяців[2].

При тому місцем заведення спадкової справи фактично стало не місце останнього проживання спадкодавця, або якщо місце не відоме то місцезнаходження майна щодо якого буде здійснено спадкування, а місце знаходження спадкоємця, у будь-якого нотаріуса будь-якого регіону.

Проте цивільним законодавством для прийняття спадщини встановлюється строк у шість місяців, який починається з часу відкриття спадщини та зазначає, що подача заяви про прийняття спадщини повинна бути подана нотаріусу того нотаріального округу, де постійно мешкав спадкодавець, а у разі відсутності постійного місця проживання до нотаріуса того нотаріального округу де знаходиться істотна частка спадкового майна.

Вказані положення цивільного законодавства є цілком логічними оскільки нотаріус під час процесуальних дій в провадженні спадкової справи збирає всю необхідну інформацію щодо складу спадкоємців та складу спадщини, надає запити необхідні для провадження та витребує від фізичних та юридичних осіб відомості та документи, необхідні для вчинення нотаріальних дій.

У доктрині приватного права зауважується, що ієрархія актів цивільного законодавства може базуватися на їх юридичній силі (**вимір по вертикалі**). Вона поширюється, по-перше, на співвідношення закону та підзаконних актів та, по-друге, на співвідношення Конституції та законів (як кодифікованих, так і інших (поточних)). Одночасно слід визнати існування ієрархії між ЦК як кодифікованим законом та іншими (поточними) законами, що регулюють цивільні відносини. Вимір ієрархії актів цивільного законодавства у вертикальному розрізі чітко окреслений у статті 4 Цивільного кодексу України, якою встановлено вичерпний перелік нормативно-правових актів, здатних регулювати цивільні правовідносини. Відповідно до цього положення, основоположними актами цивільного законодавства є Конституція України, Цивільний кодекс України та інші закони України. Як загальне правило, підзаконні нормативно-правові акти можуть застосовуватися до регулювання цивільних відносин лише у виняткових випадках, чітко визначених законодавством. До таких актів належать, зокрема: акти Президента України, видані виключно в межах повноважень, визначених Конституцією України; постанови Кабінету Міністрів України, які не повинні суперечити ЦК України чи іншим законам. У разі виникнення колізії між постановою Кабінету Міністрів України та положеннями Цивільного кодексу або іншого закону перевага надається саме нормам закону. Інші органи державної влади України та органи влади Автономної Республіки Крим можуть видавати нормативні акти у сфері цивільних відносин лише в межах компетенції, передбаченої Конституцією та законами України. Таким чином, можливість нормотворчого впливу на цивільні правовідносини на підзаконному рівні є суттєво обмеженою, що підкреслено і у правових висновках Верховного Суду, зокрема у постанові від 6 листопада 2019 року у справі № 490/7071/16-ц.

У сфері спадкового права законодавець установив чіткі матеріально-правові строки для реалізації спадкових прав. Згідно зі статтею 1270 ЦК України, строк для прийняття спадщини становить шість місяців від часу її відкриття. Якщо ж право особи на спадкування виникає залежно від неприйняття спадщини іншими спадкоємцями або їхньої відмови, строк скорочується до трьох місяців з моменту відповідної події. Пропуск цього строку має наслідком презумпцію неприйняття спадщини. Разом із тим, стаття 1272 ЦК України передбачає можливість подолання наслідків пропуску строку у двох формах: (1) за письмовою згодою спадкоємців, які вже прийняли спадщину, спадкоємець може подати заяву про її прийняття нотаріусу; (2) за позовом спадкоємця, який пропустив строк з поважних причин, суд може визначити додатковий строк, достатній для подання заяви.

У частині реалізації права на відмову від спадщини (стаття 1273 ЦК України) закон також встановлює шестимісячний строк для подання відповідної заяви нотаріусу або уповноваженій посадовій особі органу місцевого самоврядування у сільських населених пунктах.

Після запровадження воєнного стану Кабінет Міністрів України ухвалив постанову від 28 лютого 2022 року № 164 «Деякі питання нотаріату в умовах воєнного стану», якою, зокрема, пунктом 3 було передбачено зупинення перебігу строку на прийняття спадщини або відмову від неї на весь період дії воєнного стану. Однак тлумачення цього положення в контексті ієрархії актів цивільного законодавства свідчить про наявну суперечність: поняття «зупинення перебігу строку на прийняття спадщини» не передбачене ані статтею 1270, ані статтею 1272 ЦК України чи будь-якою іншою нормою кодексу. Більше того, ЦК встановлює вичерпний перелік способів реагування на пропуск строку, що виключає можливість його зупинення підзаконним актом. Відповідно, положення пункту 3 постанови КМУ № 164 суперечить нормам ЦК України та не може застосовуватися в силу принципу верховенства закону над підзаконними актами. Саме така позиція була підтверджена у відповідній постанові Верховного Суду, що констатувала порушення Кабінетом Міністрів України порядку правотворчості та вихід за межі своїх повноважень.

Постає логічне питання щодо можливості прийняття постанови у формі закону, який би не суперечив Цивільному кодексу та був ухвалений із додержанням усіх вимог парламентської процедури. Так само актуальним є питання щодо своєчасності законодавчих дій: чи могла законодавча влада передбачити подібні правові виклики і завчасно ухвалити відповідні законодавчі зміни.

З огляду на те, що військова агресія Російської Федерації проти України триває фактично з 2014 року, видається обґрунтованим висновок, що Верховна Рада України мала достатній часовий ресурс для розроблення комплексних змін до цивільного законодавства, які б врегулювали особливості нотаріального провадження у період воєнного стану. Альтернативно, навіть після офіційного запровадження воєнного стану законодавець міг би оперативно, але з дотриманням конституційної процедури, ухвалити відповідні норми, замість того щоб створювати правову невизначеність шляхом ухвалення Кабінетом Міністрів актів, що суперечать Цивільному кодексу та не мають належної юридичної сили.

Таким чином, виявлена проблема свідчить про системну необхідність підвищення якості законодавчого процесу, посилення правової культури нормотворчості, а також про потребу завчасного стратегічного планування державної політики у сфері цивільного та нотаріального законодавства, особливо в умовах воєнного стану актом цивільного законодавства (**вимір ієрархії по горизонталі**)[6].

Література:

1. Цивільний Кодекс України: Закон України № 435-IV від 16 січня 2003 року. Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (дата звернення: 28.04.2023 р.)
2. Деякі питання нотаріату в умовах воєнного стану. Постанова Кабінету Міністрів України від 28.02.2022 № 164. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/164-2022-п#Text>
3. Про нотаріат. Закон України від 02.09.1993 № 3425-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3425-12> (дата звернення: 26.04.2023 р.)
4. Конституція України. Верховна Рада України. Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/constitution>

5. Справа № № 676/47/21. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL : <https://reestr.court.gov.ua/Review/108654283> (дата звернення: 28.04.2023 р.)
6. Цивільний кодекс України: науково-практичний коментар. Т. 1: Загальні положення. Особи / за ред. І. В. Спасибо-Фатєєвої. – Харків: ЕКУС, 2020. – С. 45.
7. Мороз, В.Брусакова, О., Кармаза, О., Василенко, В. Публічне управління та захист приватних прав: питання про його визнання та застосування за українським законодавством. *Ius Humany Law*. №11(1). С.29-41. URL :<https://heinonline.org/HOL/LandingPage?handle=hein.journals/iushum11&div=5&id=&page>.
8. Кононець В.П. Аналіз суддівської практики щодо застосування технічних приладів та технічних засобів органами поліції в рамках адміністративних проваджень. *Міжнародний науковий журнал «Інтернаука». Серія: «Юридичні науки»* 2018. № 1. С. 12–17.
9. Kononets V.P. Practice of application by administrative courts of legislation in cases of appeals of decisions, actions or inaction of state executor. *KELM*. 2020. № 6. С. 142–147 (Республіка Польща).
10. Кононець В.П. Актуальні питання щодо ухилення від виконання рішення суду державним виконавцем. Актуальні проблеми вітчизняного права в дослідженнях молодих вчених у світлі євроінтеграційних процесів: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. курсантів, студентів, слухачів, ад'юнктів (аспірантів) та докторантів, присвячена Дню науки (м. Дніпро, 16 травня 2018 року). Дніпро, 2018. С. 69–71.
11. Кононець В. П. Підходи до розуміння адміністративноправового механізму забезпечення примусового виконання судових рішень. *Юридична наука*. 2020. № 2. С. 161–170.

Kononets V. Current problems of the notary institute under the conditions of marital state

Summary. The scientific article is devoted to highlighting and analyzing specific aspects of the problematic issues of the functioning of the notary public under the legal regime of martial law in Ukraine. The current provisions on the above-mentioned issues presented below are due to the fact that the modern level of development of information

technologies and their practical implementation in the activities of notary bodies ensures the possibility of prompt, high-quality and transparent provision of a wide range of notarial services in a situation of martial law.

On the example of the inheritance procedure during martial law, I would like to highlight the problems faced by the legislative initiators, what violations were committed and try to find an answer to the question whether it was possible to act exclusively within the framework of the law and whether the framework can be moved in emergency conditions when it is necessary to act quickly to protect the interests of citizens and the state as a whole.

One of the most important areas of notarial activity is assisting citizens in exercising their inheritance rights by opening inheritance cases and issuing relevant certificates of inheritance both by law and by will. Book Six of the Civil Code of Ukraine (hereinafter referred to as the "CCU") is devoted to this issue in general. The legal basis for the transfer of rights and obligations to property from the deceased to his or her heirs is the initiation of an inheritance case, the implementation of procedural actions in the said case and, as a result, the issuance of a relevant notarial act to the heir – a certificate of inheritance. If it is not possible to go this way in accordance with the Law of Ukraine "On Notaries", the notary who opened the inheritance case refuses to perform a notarial act and explains the procedure for exercising inheritance rights in court.

The relevance of this issue does not need to be further explained, since the notary is a law enforcement agency, and one of its duties under the current legislation of Ukraine is, first and foremost, to ensure that individuals and legal entities protect their legitimate interests, rights and obligations, as we will discuss below in the content of the article.

Key words: public services, notary, administrative and legal regulation, law enforcement, martial law, inheritance, notarial activities, protection of citizens' rights, administrative procedure.

Creative Commons Attribution 4.0
International (CC BY 4.0)

Стаття надійшла 22.10.2025
Статтю прийнято 12.11.2025
Стаття опублікована 10.12.2025

Красногор О. В.,

кандидат юридичних наук,

приватний нотаріус м. Чернігів

ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0004-0901-7033>

НАПРЯМКИ РЕАЛІЗАЦІЇ КОНТРОЛЬНО-НАГЛЯДОВИХ ПРОЦЕДУР ОХОРОНИ ПРАВ ЛЮДИНИ МІНІСТЕРСТВОМ ЮСТИЦІЇ УКРАЇНИ ТА СТАДІЇ ЇХ ПРОВАДЖЕННЯ

Анотація. У статті досліджено контрольно-наглядові процедури у сфері охорони прав людини, що реалізуються Міністерством юстиції України як центральним органом виконавчої влади. Висвітлено сутність, завдання, напрямки їх реалізації та стадії провадження.

Визначено, що контрольно-наглядові процедури Міністерства юстиції України у процесі реалізації державної політики у сфері охорони прав людини направлені на забезпечення інтересів і цінностей, що перебувають під охороною держави, шляхом аналізу фактичного стану справ у відповідних процесах, його співвіднесення із визначеними цілями та, у разі необхідності, застосування корегувальних заходів з метою приведення підконтрольного об'єкта у відповідність до встановлених вимог.

Проаналізовано нормативно-правову базу, що регламентує контрольно-наглядову діяльність Міністерства юстиції у сфері захисту прав і свобод людини, зокрема закони, підзаконні нормативно-правові акти та міжнародно-правові зобов'язання України. Визначено місце та роль цих процедур у системі публічного адміністрування та їх значення для формування демократичної, правової держави.

Систематизовано основні напрямки реалізації контрольно-наглядових процедур Міністерства юстиції: державна реєстрація нормативно-правових актів органів виконавчої влади; контроль у сфері виконання покарань і пробації; нагляд у сфері державної реєстрації актів цивільного стану, речових прав і юридичних осіб; забезпечення функціонування системи безоплатної правової допомоги; контроль за діяльністю органів та осіб у сфері примусового виконання рішень; міжнародно-правовий контроль. Обґрунтовано значення цих процедур як гарантії правового порядку, захисту суспільного інтересу.

Підкреслено, що поетапний характер контрольно-наглядових процедур Міністерства юстиції України забезпечує послідовність і об'єктивність їх реалізації та виокремлено основні стадії: ініціювання процедури; підготовка та планування контрольного заходу; збір та аналіз інформації; оцінка результатів і формування висновків; прийняття рішення та оформлення результатів; застосування заходів реагування; подальший моніторинг і контроль виконання рішень.

Ключові слова: контрольно-наглядова процедура, Міністерство юстиції України, стадії контрольно-наглядових процедур, адміністративне право, правовий захист, демократична держава.

Постановка проблеми. Такі правові категорії як «контроль» і «нагляд» завжди виступали невід'ємними складовими механізму публічного управління в будь-якій сфері суспільних

відносин. Практика формування суспільних відносин багатьох поколінь свідчить, що відсутність моніторингу дотримання встановлених або санкціонованих державою норм, без застосування дієвих засобів примусу, враховуючи специфіку ментальності громадян України, призводить до того, що навіть найкраще сформульовані нормативні положення залишаються лише декларативними та не забезпечують реального правозастосування. У сучасних умовах трансформації державного управління адміністративно-процедурна форма реалізації повноважень органів виконавчої влади виступає пріоритетним та концептуально значущим інструментом. Її застосування дозволяє інституційно закріпити межі взаємовідносин між державою, представленою органами виконавчої влади та місцевого самоврядування, і суб'єктами приватного права – фізичними та юридичними особами, які здійснюють реалізацію своїх прав і законних інтересів.

Оскільки саме контроль та нагляд у сфері охорони прав людини з боку Міністерства Юстиції України безпосередньо характеризується однією з найважливіших функцій публічної влади, на них покладається завдання щодо вжиття організаційних заходів по виконання норм права всіма учасниками суспільних відносин, з метою забезпечення функціонування правового механізму реалізації суб'єктами правовідносин гарантованих прав, свобод та інтересів і виконання обов'язків, забезпечуючи тим самим дотримання і захист прав і свобод людини і громадянина.

Особливе значення в процедурно-правовому забезпеченні державного управління, на думку О.О. Маркової, має адміністративно-процедурна регламентація контрольно-наглядових відносин, які виникають між органами виконавчої влади та фізичними, юридичними особами і здійснюються в межах процедури, спрямованої на попередження, виявлення порушень обов'язкових вимог законодавства, а також шкоди, заподіяної внаслідок такого порушення [1, с. 64].

Стан дослідження. Контрольно-наглядова діяльність та контрольно-наглядові процедури були об'єктом наукових пошуків, яким приділяли увагу у своїх працях такі науковці, як: В.Б. Авер'янов, О.М. Бандурка, Д.М. Бахрах, О.І. Безпалова, Ю.П. Битяк, В.А. Гуменюк, О.В. Джафарова, О.В. Запотоцька, Т.О. Коломоєць, Т.М. Колотілова, А.Т. Комзюк, В.В. Мартиновський, І.В. Наконечна, С.О. Шатрава, О.С. Юнін та ін.

Метою статті є з'ясування на основі наукових досліджень у сфері контрольно-наглядових процедур охорони прав людини Міністерством юстиції України напрямків їх реалізації та стадій провадження.

Виклад основного матеріалу. Адміністративна процедура є базовим елементом структури контрольно-наглядової діяльності, має всі ознаки правової процедури, орієнтована на досягнення конкретного соціального результату [2, с. 178].

Аналізуючи наукові погляди формується розуміння, що адміністративна процедура характеризується як врегульована нормами адміністративного права чітко визначена послідовністю дій органів публічної влади та їх посадових осіб, спрямованих на прийняття юридично значущих рішень та вчинення необхідних для захисту прав та інтересів дій. Її важливість полягає у тому, що вона забезпечує не лише формальну впорядкованість управлінських процесів, але й гарантує дотримання прав і законних інтересів учасників адміністративних відносин.

У порівнянні з іншими адміністративними процедурами, контрольно-наглядові відрізняються найвищим ступенем імперативності, тобто найбільше виражають владний вплив держави у цій сфері, що зумовлено можливістю застосування юридичних санкцій до порушників відповідних легальних режимів у межах реалізації зазначених процедур [3, с. 207].

Для правильного розуміння напрямків реалізації контрольно-наглядових процедур Міністерства Юстиції України, вважаємо за необхідне з'ясувати зміст таких категорій як «контроль» та «нагляд», оскільки юридична література та наукові доробки містять різні погляди на їх зміст або отождоковують їх.

Контроль, за великим тлумачним словником – 1. Перевірка відповідності контролюваного об'єкта встановленим вимогам. 2. Перевірка, облік діяльності кого-, чого-небудь, нагляд за кимсь, чимось [4, с. 569].

І.Г. Лазар характеризує адміністративний контроль як діяльність адміністративних органів стосовно запобігання, виявлення та припинення дій, що суперечать встановленим державою нормам і правилам. Визначає метою адміністративного контролю забезпечення ефективного функціонування державного управління та місцевого самоврядування [5, с. 24].

Своє бачення змісту поняття контролю в енциклопедичному словнику дає В.Д. Бакуменко, визначаючи державний контроль (англ. Public control) як одна із форм здійснення влади, що забезпечує дотримання законів та інших нормативно-правових актів, які видаються органами держави [5, с. 157], та контроль у сфері державного управління – важлива функція державної влади та управління, яка дає змогу не тільки виявити, а й запобігти помилкам і недолікам у діяльності суб'єктів державного управління, шукати нові резерви та можливості. Цей контроль передбачає всебічне і постійне відстежування й коригування різних заходів державного управління, зокрема розроблення і здійснення державної політики, виконання державних цільових програм, реалізації нормативно-правових актів. Ці заходи включають контроль як за прийняттям рішень, так і за їх виконанням [5, с. 339-340].

Нагляд або наглядати, за великим тлумачним словником сучасної української мови – пильнувати, слідкувати за ким-, чим небудь для контролю, забезпечення порядку і т. ін. Державний нагляд – діяльність спеціальних органів державного управління з систематичного контролю за дотриманням встановлених державних правил підприємствами, установами, організаціями, службовими особами та окремими громадянами [4, с. 707].

Сучасні демократичні держави наділяють особливим статусом запроваджені ними механізми контролю й нагляду, які спрямовуються на забезпечення у всіх сферах суспільних від-

носин верховенства права, особливо в питаннях охорони та захисту прав людини і громадянина її інституціями. Міністерство юстиції України, будучи головним органом у системі центральних органів виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну правову політику [6], наділене широкими контрольно-наглядовими повноваженнями, що безпосередньо впливають на реалізацію та охорону прав і свобод громадян. Їх значення полягає у забезпеченні законності функціонування органів влади та їх посадових осіб в ході провадження адміністративних процедур, запобіганні порушенням прав та інтересів суб'єктів звернення за адміністративною послугою та приведенні національної системи правозахисту у відповідність до європейських стандартів. Комплексність формування та реалізації контрольно-наглядових процедур головного органу у системі центральних органів виконавчої влади сприяє підвищенню рівня довіри суспільства до державних інституцій і сприяє розвитку України як демократичної, правової та соціальної держави.

Контроль і нагляд є невід'ємними елементами суспільного та державного розвитку, оскільки вони супроводжують більшість управлінських і соціальних процесів. Шляхом провадження контролю і нагляду забезпечується об'єктивна оцінка діяльності підконтрольних суб'єктів, що дає можливість виявити відхилення, визначити причини недоліків і вжити коригувальних заходів для підвищення ефективності їх функціонування, саме завдяки контролю і нагляду фундаментально забезпечується стабільність розвитку та належного функціонування державних інституцій. В умовах євроінтеграційної політики, боротьби за власну незалежність, недоторканість і територіальну цілісність, контрольно-наглядові процедури та механізми набувають особливого значення. Саме вони забезпечують дотримання принципів законності, прозорості й підзвітності у діяльності органів публічної влади. У ширшому контексті контрольна та наглядова діяльність виступають каталізатором демократичних перетворень, сприяючи формуванню ефективної системи публічного управління й розвитку інститутів громадянського суспільства. Таким чином, контроль і нагляд не лише виконують функцію зворотного зв'язку в управлінській системі, а й стають ключовими чинниками забезпечення верховенства права та утвердження демократичних засад у державному устрої.

Контрольно-наглядова діяльність є однією з функцій держави, має складну правову природу, оскільки поєднує в собі корегування певної діяльності з метою функціонування підконтрольного об'єкта в межах правового поля з максимальною ефективністю, а також виявлення порушень певного процесу (діяльності) та притягнення винних до відповідальності [7, с. 8-9].

За мету контрольно-наглядових процедур Міністерства юстиції України у процесі реалізації державної політики у сфері охорони прав людини ставиться передусім, забезпечення інтересів і цінностей, що перебувають під охороною держави. Вторинним завданням виступає аналіз фактичного стану справ у відповідних процесах, його співвіднесення із визначеними цілями та, у разі необхідності, застосування корегувальних заходів з метою приведення підконтрольного об'єкта у відповідність до встановлених вимог. Найбільш ефективною вважається така організація контрольно-наглядової процедури, яка дозволяє своєчасно виявляти та усувати першопричини можливих порушень.

До основних напрямків контрольно-наглядових процедур Міністерства юстиції України у сфері охорони прав людини можна віднести:

1. Державна реєстрація нормативно-правових актів органів виконавчої влади. Забезпечує відповідність підзаконних актів Конституції, законам України та міжнародним договорам у сфері прав людини, запобігаючи прийняттю актів, що порушують права громадян.

2. Контроль у сфері виконання покарань і пробації. Забезпечує нагляд за дотриманням прав людини в пенітенціарних установах, перевіряє умови тримання осіб, застосування дисциплінарних заходів, а також координує заходи щодо приведення системи виконання покарань у відповідність до європейських стандартів.

3. Нагляд у сфері державної реєстрації актів цивільного стану, речових прав і юридичних осіб. Забезпечується законність дій реєстраторів, захист права власності, корпоративних прав, а також права громадян на доступність адміністративних послуг.

4. Забезпечення функціонування системи безоплатної правової допомоги. Контролює якість надання правових послуг та гарантує право на захист для вразливих категорій населення, зокрема малозабезпечених осіб, дітей, учасників бойових дій.

5. Контроль за діяльністю органів та осіб у сфері примусового виконання рішень. Нагляд за роботою державних і приватних виконавців спрямований на гарантування права на справедливий суд через ефективне виконання рішень судів.

6. Міжнародно-правовий контроль. Координує виконання рішень Європейського суду з прав людини, а також здійснює моніторинг імплементації міжнародних стандартів у сфері прав людини до національного законодавства.

Така форма реалізації повноважень Міністерства юстиції України як контрольно-наглядова процедура у сфері охорони прав людини проходить ряд стадій. Стадії контрольно-наглядової процедури в цілому збігаються зі стадіями дозвільної процедури, однак ключова відмінність полягає у суб'єкті ініціювання. Якщо в дозвільних процедурах ініціатором здебільшого виступає заявник – фізична чи юридична особа, то у контрольно-наглядових процедурах ініціатива завжди належить суб'єкту владних повноважень, зокрема Міністерству юстиції України. Специфікою таких процедур є те, що обов'язок зі збору, аналізу та оцінки інформації покладається на посадову особу контрольно-наглядового органу, яка повинна забезпечити встановлення об'єктивної істини, належним чином обґрунтувати та довести сформувані висновки. Якість і обґрунтованість рішення, прийнятого за результатами контрольних заходів, визначається способами отримання інформації, рівнем її достовірності та об'єктивності, а також формою її фіксації – у відповідних актах і рішеннях.

У загальному вигляді зміст контрольно-наглядової процедури зводиться до наступного: планування контролю, аналізу ризиків; спостереження за функціонуванням підконтрольних суб'єктів, отримання об'єктивної інформації про виконання ними правил, дотримання норм тощо; аналізу інформації, зібраної під час спостереження, встановлення закономірностей, виявлення тенденцій, розробки прогнозів; прийняття законів про попередження порушення вимог закону; облік конкретних порушень, виявлених причин і умов; припинення протиправної діяльності з метою недопущення шкідливих наслідків, нових порушень [8, с. 176].

Поетапний характер контрольно-наглядових процедур Міністерства юстиції України забезпечує послідовність і об'єктивність їх реалізації. У загальному вигляді вони включають такі основні стадії:

1. Ініціювання процедури. Завжди здійснюється суб'єктом владних повноважень – Міністерством юстиції або його територіальними органами, підставами є нормативно закріплені повноваження, планові чи позапланові заходи контролю, звернення громадян або результати моніторингу. Ініціювання адміністративної процедури – це початкова, фундаментальна стадія адміністративного процесу, що визначає правовий старт усіх подальших дій органу публічної адміністрації та учасників адміністративних правовідносин. У науковому розумінні ця стадія виступає механізмом формування адміністративно-процедурних відносин, у межах яких відбувається реалізація владних повноважень держави та забезпечення прав, свобод і законних інтересів фізичних і юридичних осіб. Зміст стадії ініціювання полягає у встановленні юридичних підстав для початку адміністративної процедури, тобто у виникненні певного юридичного факту – звернення, подання, заяви, запиту або рішення компетентного органу про необхідність розгляду конкретного питання. Саме з цього моменту починає функціонувати адміністративно-процедурний механізм, який набуває визначеності у часі, просторі та суб'єктному складі.

2. Підготовка та планування контрольного заходу, включає в себе визначення об'єкта контролю та його правового статусу; формування завдань і методів перевірки; встановлення строків і відповідальних посадових осіб. Ця стадія характеризується як одна з ключових і методологічно значущих у структурі контрольно-наглядової діяльності органів публічної адміністрації, вона передбачає комплекс аналітичних і процедурних операцій, що забезпечують законність, обґрунтованість і результативність контролю як форми реалізації адміністративно-правових повноважень держави. Підготовка та планування контрольного заходу є не просто технічним або організаційним етапом, а науково обґрунтованою процесуальною передумовою здійснення ефективного, правомірного й об'єктивного контролю в системі адміністративного права. Вона забезпечує єдність мети і засобів контролю, підвищує аналітичну якість управлінських рішень і сприяє формуванню превентивного характеру державного нагляду, що відповідає принципам демократичного врядування та належного урядування.

3. Збір та аналіз інформації, включає в себе отримання документів, пояснень, матеріалів, необхідних для оцінки діяльності підконтрольного суб'єкта; використання методів співставлення фактичного стану з установленними правовими нормами й цілями державної політики. Важливість належного провадження цієї стадії полягає в тому, що вона забезпечує реалізацію принципів об'єктивності, повноти, прозорості та обґрунтованості адміністративного процесу. Саме якість збору й аналізу інформації визначає легітимність управлінського рішення та рівень довіри громадян до органів публічної влади. З теоретико-правової точки зору, ця стадія контрольно-наглядових процедур виконує інтеграційну функцію, поєднуючи фактичну основу процесу з його нормативною структурою, вона дозволяє узгодити емпіричні дані з юридичними критеріями оцінки, що є необхідною умовою реалізації принципів належного урядування.

4. Оцінка результатів і формування висновків. Має на меті встановлення фактів дотримання чи порушення законодавства; визначення причин і умов виявлених порушень; обґрунтування висновків та формулювання пропозицій щодо усунення недоліків. Дана стадія контрольно-наглядової процедури має визначальне значення для ефективності державного контролю, оскільки саме на цьому етапі здійснюється інтерпретація, узагальнення та юридичне осмислення зібраної під час перевірки інформації, що безпосередньо впливає на подальше прийняття управлінських рішень. З теоретико-правової позиції, оцінка результатів і формування висновків є проявом публічно-правової відповідальності держави, адже саме через аналітичне осмислення контрольних матеріалів відбувається перехід від виявлення фактів до ухвалення владних рішень, спрямованих на відновлення законності й запобігання порушенням у майбутньому.

5. Прийняття рішення та оформлення результатів. Результати контролю відображаються у відповідних актах, довідках, приписах чи рішеннях; документ має офіційний характер і виступає юридичною підставою для подальших дій. Ця стадія є завершальним і вирішальним етапом у механізмі державного контролю, який перетворює аналітичні висновки та фактичні дані, здобуті під час перевірки, у юридично значущий управлінський акт. Саме на цій стадії контрольна діяльність переходить із площини пізнавальної та оцінювальної у площину владно-регуляторної, що надає їй обов'язкового характеру та правової сили.

6. Застосування заходів реагування. У разі виявлення порушень відбувається винесення приписів, накладення санкцій, ініціювання дисциплінарної чи адміністративної відповідальності. У випадку відсутності порушень підтверджується правомірності діяльності підконтрольного суб'єкта. На цій стадії забезпечується реалізація принципів законності, обґрунтованості, невідворотності відповідальності та пропорційності державного впливу. Саме тут проявляється збалансованість між владними повноваженнями органу контролю та гарантіями прав підконтрольних суб'єктів, що є ознакою демократичної моделі адміністративного нагляду.

7. Подальший моніторинг і контроль виконання рішень, що включає в себе відстеження виконання приписів та усунення порушень а також проведення повторних перевірок у разі необхідності. Характеризується як завершальний, але водночас динамічний і безперервний елемент усього циклу контрольно-наглядової діяльності. Її сутність полягає у системному спостереженні, перевірці та оцінці ефективності реалізації прийнятих за результатами контролю рішень, а також у виявленні нових ризиків, відхилень або тенденцій, що можуть вимагати повторного втручання держави чи вдосконалення механізмів управління. Моніторинг і контроль виконання рішень виступають інструментом забезпечення зворотного зв'язку в системі публічного управління, який гарантує не лише формальне виконання прийнятих актів реагування, але й досягнення фактичних результатів, передбачених ними. Це означає, що ефективність контролю визначається не самим фактом прийняття рішення, а ступенем його реалізації та впливом на стабілізацію правопорядку у певній сфері.

Висновки. Проведене дослідження дає можливість стверджувати, що контрольно-наглядові процедури охорони прав

людини Міністерством юстиції України, складаються з розгалуженої системи послідовних дій і заходів, та є невід'ємною складовою механізму забезпечення верховенства права, дотримання конституційних прав і свобод людини, а також гарантією правової стабільності в демократичній державі, є елементом її правозахисної системи. Ця сфера діяльності Міністерства юстиції України має комплексний, системний характер і поєднує у собі як правозастосовні, так і аналітично-превентивні функції, що спрямовані не лише на констатацію порушень, але й на створення умов для їх недопущення у майбутньому, забезпечує їх упорядкованість, логічну послідовність та ефективність. В ході дослідження визначено, що стадійна структура контрольно-наглядової процедури виступає ключовим елементом її ефективності, забезпечуючи системність, послідовність та правову визначеність дій суб'єктів адміністративного процесу. Кожна стадія має свій зміст, завдання та юридичні наслідки, формуючи цілісну логіку державного контролю.

Отримані результати дали можливість виділити основні напрямки реалізації контрольно-наглядових процедур Міністерства юстиції України у сфері охорони прав людини: державна реєстрація нормативно-правових актів органів виконавчої влади; контроль у сфері виконання покарань і пробації; нагляд у сфері державної реєстрації актів цивільного стану, речових прав і юридичних осіб; забезпечення функціонування системи безоплатної правової допомоги; контроль за діяльністю органів та осіб у сфері примусового виконання рішень; міжнародно-правовий контроль, та основні стадії цих процедур: ініціювання процедури; підготовка та планування контрольного заходу; збір та аналіз інформації; оцінка результатів і формування висновків; прийняття рішення та оформлення результатів; застосування заходів реагування; подальший моніторинг і контроль виконання рішень.

Література:

1. Маркова О.О. Адміністративна процедура контролю (нагляду). *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція*. 2021 № 49. С. 64–68. <https://doi.org/10.32841/2307-1745.2021.49.14>
2. Бортник Н., Єсімов С. Процесуальна діяльність Національної поліції під час реалізації контрольно-наглядової функції. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія: «Юридичні науки»*. 2020. № 4(28). С. 177–184.
3. Гаркуша Л. С. Контрольно-наглядова процедура. *Журнал східноєвропейського права*. 2019. № 6. С. 205–210.
4. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / Уклад, і голов. ред. В. Т. Бусел. К.; Ірпін: ВТФ «Перун», 2005. 1728 с.
5. Енциклопедичний словник з державного управління. Уклад.: Ю. П. Сурмін, В. Д. Бакуменко, А. М. Михненко та ін.; за ред. Ю. В. Ковбасюка, В. П. Трошинського, Ю. П. Сурміна. К.: НАДУ, 2010. 820 с.
6. Про затвердження Положення про Міністерство юстиції України. Постанова Кабінету Міністрів України, від 02.07.2014 № 228. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/228-2014-%D0%BF#Text>
7. Дубовий Є.О. Адміністративно-правові засади контрольно-наглядової діяльності правоохоронних органів у сфері обігу підкацизних товарів: автореф. дис. канд. юрид. наук: 12.00.07. Науково-дослідний інститут публічного права. Київ, 2021. 24 с.
8. Бойко І. В., Зима О. Т., Соловйова О. М. та ін. Адміністративна процедура: навч. посіб. Харків: Право, 2019. 206 с.

Krasnohor O. Directions of implementation of control and supervision procedures for the protection of human rights by the Ministry of Justice of Ukraine and stages of their implementation

Summary. The article examines the supervisory and control procedures in the field of human rights protection implemented by the Ministry of Justice of Ukraine as a central executive authority. The essence, objectives, main directions of implementation, and procedural stages of these activities are highlighted. It is determined that the supervisory and control procedures of the Ministry of Justice of Ukraine, in the process of implementing state policy in the field of human rights protection, are aimed at safeguarding the interests and values protected by the state through the analysis of the actual state of affairs in relevant processes, its correlation with established goals, and, if necessary, the application of corrective measures to ensure compliance of the controlled entity with the prescribed legal requirements.

The article analyzes the regulatory and legal framework governing the supervisory and control activities of the Ministry of Justice in the sphere of human rights and freedoms protection, including laws, subordinate regulations, and Ukraine's international legal obligations. The place and role of these procedures within the system of public administration and their significance for the development of a democratic and rule-of-law state are determined.

The main directions of implementation of the Ministry of Justice's supervisory and control procedures are systematized: state registration of regulatory legal acts of executive authorities; control in the field of execution of sentences and probation; supervision in the sphere of civil status registration, property rights, and legal entities; ensuring the functioning of the free legal aid system; control over the activities of bodies and officials in the sphere of enforcement of decisions; and international legal supervision. The importance of these procedures is substantiated as a guarantee of legal order and protection of the public interest.

It is emphasized that the step-by-step nature of the supervisory and control procedures of the Ministry of Justice of Ukraine ensures the consistency and objectivity of their implementation. The main stages are identified: initiation of the procedure; preparation and planning of the control measure; collection and analysis of information; evaluation of results and formulation of conclusions; decision-making and documentation of results; application of response measures; and subsequent monitoring and control over the implementation of decisions.

Key words: control and supervision procedure, Ministry of Justice of Ukraine, stages of control and supervision procedures, administrative law, legal protection, democratic state.

Creative Commons Attribution 4.0
International (CC BY 4.0)

Стаття надійшла 29.10.2025
Статтю прийнято 15.11.2025
Стаття опублікована 10.12.2025

*Мірошніченко М. В.,
кандидат юридичних наук,
докторант кафедри адміністративного, господарського права
та фінансово-економічної безпеки
Сумського державного університету*

АДМІНІСТРАТИВНО-КООРДИНАЦІЙНІ ПОВНОВАЖЕННЯ ПРЕЗИДЕНТА УКРАЇНИ ТА РАДИ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ І ОБОРОНИ У ЗАБЕЗПЕЧЕННІ ФІНАНСОВО-ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ ДЕРЖАВИ

Анотація. У статті досліджено адміністративно-координаційні повноваження Президента України та Ради національної безпеки і оборони як специфічних інститутів забезпечення фінансово-економічної безпеки держави, що функціонують за межами традиційного поділу влади в умовах сучасних викликів національної безпеки. Проаналізовано конституційно-правовий статус Президента України як глави держави, який формально не належить до жодної з гілок влади. Визначено, що вплив Президента на фінансово-економічну політику реалізується опосередковано через визначення стратегічних пріоритетів розвитку, ініціювання економічних реформ, формування інвестиційної політики, координацію залучення міжнародної фінансової допомоги та узгодження дій ключових органів державної влади.

Розкрито особливості функціонування парламентсько-президентської республіки, де уряд підзвітний парламенту, що зумовлює нечітке окреслення меж впливу глави держави на економічну сферу та створює потенціал для міжінституційної конкуренції між Президентом і Кабінетом Міністрів, знижуючи ефективність політики економічної безпеки. У цьому контексті обґрунтовано ключову роль РНБО як консультативно-дорадчого органу при Президенті, що виконує функції центрального інституту стратегічного планування, координації та контролю у сфері національної безпеки.

Детально проаналізовано механізми участі РНБО у формуванні фінансово-економічної політики держави через підготовку рекомендацій щодо проекту Державного бюджету та Бюджетної декларації на початковому етапі планування, що забезпечує відповідність бюджетної політики стратегічним цілям економічної безпеки. Досліджено систему ресурсного забезпечення національної безпеки, що охоплює розподіл фінансових, матеріальних, організаційних та кадрових ресурсів на потреби оборони, модернізації військово-промислового комплексу та захисту критичної інфраструктури.

Комплексно вивчено інструменти санкційної політики РНБО, включаючи запровадження персональних та секторальних санкцій, механізми блокування активів, обмеження торгівлі та конфіскацію російських активів для фінансування оборонних потреб. Проаналізовано правову основу примусового відчуження майна в умовах воєнного стану через дослідження положень Закону про мобілізаційну підготовку та мобілізацію в редакціях 2014 та 2022 років, статті 353 Цивільного кодексу України та Постанови Кабінету Міністрів № 476, що регулюють процедури реквізиції з подальшим відшкодуванням вартості.

Окремо досліджено координацію антикорупційної політики у сфері оборонних закупівель та інвестицій через створення міжвідомчих робочих груп під егідою Секретаріату РНБО, інтеграцію даних від антикорупційних органів та систему щоквартального звітування з оприлюдненням ключових показників прозорості. Детально вивчено інституціоналізацію санкційної політики через затвердження Положення про реєстр санкцій, що централізує облік понад 17 200 су'єктів під адмініструванням Апарату РНБО, забезпечує автоматизацію процедур блокування активів через інтеграцію з фінансовими системами та синхронізацію з міжнародними санкційними режимами. Виявлено проблемні аспекти реалізації координаційних повноважень та обґрунтовано необхідність удосконалення нормативно-правового регулювання для чіткого розмежування компетенцій та підвищення результативності міжінституційної взаємодії у сфері фінансово-економічної безпеки держави.

Ключові слова: Президент України, Рада національної безпеки і оборони, адміністративно-координаційні повноваження, фінансово-економічна безпека, воєнний стан.

Постановка проблеми. Актуальність дослідження адміністративно-координаційних повноважень Президента України та Ради національної безпеки і оборони (далі – РНБО) у сфері фінансово-економічної безпеки зумовлена необхідністю переосмислення ролі цих інститутів в умовах воєнного стану та гібридних загроз, коли традиційні моделі державного управління потребують адаптації до швидкозмінних викликів. Особливість конституційного статусу Президента, який перебуває поза класичним триланковим поділом влади, та консультативно-дорадча природа РНБО створюють унікальну систему координації, що вимагає наукового осмислення меж їхнього впливу на фінансово-економічну політику та взаємодії з іншими гілками влади.

Стан дослідження. Питання інституційної спроможності органів державної влади у сфері забезпечення національної безпеки та економічної стабільності перебувають у фокусі уваги вітчизняних науковців. Я. Жуковська та Р. Тарасюк здійснили аналіз конституційно-правового статусу Президента України, окресливши його унікальну позицію поза традиційними гілками влади. В. Литвин дослідив інститут президентства в системі органів державної влади, зосередившись на співвідношенні формальних компетенцій та реального впливу. Н. Кононенко вивчила формування інституційної спроможності урядів в Україні. Т. Ляшенко розглянула виконавчу вертикаль у контексті інституційних змін політичної системи. Г. Зеленько ідентифі-

кувала проблеми формування ефективної системи стримувань і противаг. Водночас у наукових працях бракує комплексного аналізу специфіки адміністративно-координаційних повноважень Президента та РНБО саме у сфері фінансово-економічної безпеки, особливо в контексті воєнного стану, коли ці інститути набувають особливого значення через механізми стратегічного планування, санкційної політики та ресурсного забезпечення оборони.

Мета статті є полягати у дослідженні адміністративно-координаційних повноважень Президента України та РНБО як інституційних механізмів забезпечення фінансово-економічної безпеки держави в умовах сучасних викликів.

Виклад основного матеріалу. Я. Жуковська та Р. Тарасюк вказують, що посаду Президента України в системі органів державної влади законодавство розглядає як унікальну та автономну. Якщо Конституційний договір від 8 червня 1995 року визначав Президента одночасно як Главу держави й виконавчої влади, то Конституція України 1996 року, на відміну від попередніх актів, чітко відмежовує цю інституцію від законодавчої, виконавчої та судової гілок влади. Президент виступає як глава держави, представляючи державу на найвищому рівні та в міжнародних відносинах, але формально не належить до жодної з гілок влади, що підкреслює його особливий конституційний статус [1, с. 164].

У сфері фінансово-економічної політики вплив Президента України опосередковано реалізується через визначення стратегічних пріоритетів і ініціювання економічних реформ, спрямованих на підтримку макростабільності, мінімізацію інфляційних процесів та зміцнення національної валюти. Президент формує політику щодо залучення інвестицій, трансформації ринку землі, демонополізації ключових галузей та сприяє притоку зовнішніх капіталів і міжнародної фінансової допомоги для вирішення питань у сфері безпеки. Згідно зі Стратегією національної безпеки України, затвердженою указом № 392/2020 від 14 вересня 2020 року, посилення фінансової стабільності держави забезпечується ефективним використанням коштів бюджету, оновленням інфраструктури в рамках державно-приватного партнерства та економічною інтеграцією з країнами Європи, що координується через РНБО [2].

Разом із тим роль Президента України у сфері фінансово-економічної безпеки виходить за межі прописаних у Конституції повноважень і включає формування важливих векторів економічної політики, поліпшення інвестиційної привабливості та залучення міжнародної допомоги, що забезпечує підтримку реформ. У кризових умовах саме Президент України часто виступає не лише як символ стабільності, а й як координатор взаємодії між ключовими органами влади. Водночас аналіз чинної моделі розподілу владних повноважень показує, що у парламентсько-президентській республіці, де уряд підзвітний парламенту, межі впливу глави держави на економічну політику залишаються нечітко окресленими, що іноді породжує конкуренцію за важелі впливу між Президентом і Кабінетом Міністрів, знижуючи ефективність політики економічної безпеки [3, с. 112].

У таких умовах особливо значущою стає діяльність органів координації та узгодження, насамперед РНБО, яка на підставі Закону України «Про Раду національної безпеки і оборони України» [4] здійснює контроль і стратегічне планування у сфері безпеки, координуючи й спрямовуючи дії виконавчих

органів. Як свідчить аналіз статті 4 цього Закону, РНБО виступає центральним інститутом стратегічного ресурсного забезпечення, контролю і розробки рекомендацій Президентові, а також ухвалення рішень із питань розподілу фінансових ресурсів та бюджетної політики у сферах національної безпеки й оборони.

У межах виконання своїх РНБО готує та подає свої рекомендації щодо проекту бюджету та відповідної Бюджетної декларації ще на початковому планувальному етапі (див. ч. 1 ст. 4 Закону України «Про Раду національної безпеки і оборони»). Таким чином, РНБО формує пропозиції, які президент подає до Верховної Ради разом із проектом бюджету, що гарантує відповідність бюджетної політики стратегічним цілям економічної безпеки (наприклад, Стратегії до 2025 року, Указ № 431/2021). Наочним прикладом такої діяльності є ухвалення рішення РНБО від 19 вересня 2025 року щодо пріоритетів бюджету-2026, де акцентується цільове фінансування оборонної галузі, модернізація військово-промислового комплексу й системна протидія інфляційним та зовнішнім шокам [5].

РНБО забезпечує не лише фінансування, а широкий спектр ресурсного супроводу для національної безпеки – від матеріальних і фінансових до організаційних та кадрових ресурсів. Вона контролює процесів, пов'язаних із розподілом коштів на реформи ОПК і захисту критичної інфраструктури; зокрема, в бюджеті-2026 передбачено 2,8 трлн грн на оборонну сферу, особливий акцент зроблено на підвищенні зарплат військовим та фінансових гарантіях для ключових інвестпроектів [6].

Одним з ключових інструментів РНБО є ініціювання економічних заходів у відповідь на нові загрози. До прикладу, РНБО ухвалоє рішення про запровадження санкцій, персональних та секторальних обмежень щодо юридичних і фізичних осіб – від блокування активів до повного припинення операцій (у 2025-му – понад 20 відповідних указів, у т.ч. № 748/2025 та № 749/2025), що дало змогу конфіскувати російські активи для потреб оборони.

За надзвичайних обставин РНБО пропонує оперативне відчуження рухомого майна (зокрема техніки чи ресурсів) у прифронтових районах для безперервної роботи ОПК, що оформлюється з подальшою компенсацією (див. оновлені редакції Закону від 2014 та 2022 років) [7]. Правова основа такого втручання корениться в положеннях Закону України «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію» від 21 жовтня 1993 року № 3543-ХІІ (далі – Закон про мобілізацію), який у статті 1 визначає мобілізацію майна як форму його примусового вилучення для потреб Збройних Сил України та інших військових формувань, включаючи реквізицію з подальшим відшкодуванням вартості. Оновлена редакція Закону, враховуючи виклики гібридної агресії, зазнала суттєвих змін у 2014 році (зокрема, Законом № 1206-VII від 27 березня 2014 року, який розширив повноваження щодо часткової мобілізації та реквізиції в умовах АТО) та у 2022 році (Закон № 2360-IX від 15 березня 2022 року, що адаптував норми до повномасштабного воєнного стану, уточнивши процедури оперативного вилучення рухомого майна для ОПК). Ці поправки узгоджуються з частиною 2 статті 353 Цивільного кодексу України, яка дозволяє примусове відчуження майна виключно в умовах воєнного чи надзвичайного стану з повним відшкодуванням його ринкової вартості, а також з Постановою Кабінету Міністрів України № 476 від 17 травня 2012 року «Про затвердження Порядку передачі, примусового відчуження

або вилучення майна в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану», доповненою в 2022 році для спрощення адміністративних процедур у прифронтових зонах.

Значний акцент робиться на координації антикорупційної політики у сфері безпеки, насамперед контролі закупівель та інвестицій, що підвищує прозорість використання бюджетних коштів. Механізм координації передбачає створення міжвідомчих робочих груп під егідою Секретаріату РНБО, які інтегрують дані від Національного антикорупційного бюро та Міністерства оборони для превентивного аналізу ризиків у закупівлях (наприклад, тендери на постачання боєприпасів чи модернізацію техніки) та інвестиціях (іноземні гранти на розвиток ОПК). Оформлення контролю здійснюється через щоквартальні звіти РНБО, доступні на офіційному порталі, з обов'язковим оприлюдненням ключових показників: обсяги витрачених коштів, відсоток анульованих контрактів через виявлені порушення та рівень прозорості (за шкалою Open Data).

РНБО також аналізує вплив ключових гравців на економіку, здійснює облік та веде реєстр осіб зі значною концентрацією фінансового чи політичного впливу (олігархів), перешкоджаючи монополізації ринку та забезпечуючи економічну стійкість [8].

Для вироблення ефективної санкційної політики РНБО затверджує Положення про реєстр санкцій і визначає адміністратора – інструмент реалізації персональних санкцій для блокування активів та обмеження торгівлі [9]. Цей нормативний акт, структурований у дев'ять розділів, регулює порядок створення, ведення та доступу до єдиної інформаційно-комунікаційної системи, що агрегує дані про су'єктів персональних санкцій (фізичні та юридичні особи, терористичні організації), виключно на основі рішень РНБО та судових актів, з щоденним оновленням відомостей для забезпечення оперативності. Визначаючи Апарат РНБО адміністратором реєстру, положення не лише централізує облік понад 17 200 су'єктів, але й інституціоналізує механізми блокування активів (через інтеграцію з фінансовими та реєстраційними системами) та обмеження торгівлі (за допомогою автоматизованих перевірок митних і податкових органів), тим самим усуваючи фрагментацію інформації, посилюючи прозорість публічного доступу та сприяючи синхронізації з міжнародними санкційними режимами, що в підсумку підвищує адаптивність і дієвість національної безпеки в умовах гібридних загроз [9].

Висновки. Проведене дослідження дозволяє встановити, що адміністративно-координаційні повноваження Президента України та РНБО становлять специфічний механізм забезпечення фінансово-економічної безпеки держави, який функціонує за межами традиційного поділу влади на законодавчу, виконавчу та судову гілки. Конституційний статус Президента як глави держави, що формально не належить до жодної з гілок влади, визначає опосередкований характер його впливу на економічну політику через стратегічне планування, ініціювання реформ та координацію взаємодії між органами державної влади. РНБО як консультативно-дорадчий орган реалізує функції центрального інституту стратегічного ресурсного забезпечення та контролю у сфері національної безпеки, формуючи рекомендації щодо бюджетної політики на етапі планування, здійснюючи розподіл фінансових, матеріальних та організаційних ресурсів на потреби оборони, запроваджуючи санкційні режими з блокуванням активів та обмеженням торгівлі, координуючи антикорупційну

політику у сфері оборонних закупівель та забезпечуючи оперативне відчуження майна в умовах воєнного стану через механізми реквізиції. Інституціоналізація санкційної політики через створення реєстру санкцій під адмініструванням Апарату РНБО забезпечує централізацію обліку понад 17 200 су'єктів, автоматизацію процедур блокування активів та синхронізацію з міжнародними санкційними режимами, що підвищує оперативність реагування на економічні загрози в умовах гібридної агресії.

Література:

1. Жукорська Я., Тарасюк Р. Конституційно-правовий статус Президента України. Актуальні проблеми правознавства. 2018. Вип. 4. С. 163–167.
2. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 14 вересня 2020 року «Про Стратегію національної безпеки України»: Указ Президента України від 14 вер. 2020 р. № 392/2020. *Офіційний вісник України*. 2020. № 76. Ст. 2307.
3. Інституційна (не)спроможність держави в Україні: як розірвати замкнене коло: монографія / кол. авт.: Галина Зеленько (кер., наук. ред.) та ін. Київ: ІПіЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2025. 480 с.
4. Про Раду національної безпеки і оборони України: Закон України від 05 бер. 1998 р. № 183/98-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1998. № 35. – Ст. 237.
5. Про пропозиції до проекту Закону України «Про Державний бюджет України на 2026 рік» по статтях, пов'язаних із забезпеченням національної безпеки і оборони України: Рішення Ради національної безпеки і оборони України від 19 вер. 2025 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0050525-25> (дата звернення: 30.10.2025).
6. Верховна Рада ухвалила за основу проект Державного бюджету на 2026 рік: пріоритет незмінний – обороноздатність України. Урядовий портал: вебсайт. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/verkhovna-rada-ukhvalyla-za-osnovu-proekt-derzhavnoho-biudzhetu-na-2026-rik-priorytet-nezminnyi-oboronozdatsnist-ukrainy> (дата звернення: 30.10.2025).
7. Про передачу, примусове відчуження або вилучення майна в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану: Закон України від 17 трав. 2012 р. № 4765-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2012. № 40–41. Ст. 429.
8. Про затвердження Положення про Реєстр осіб, які мають значну економічну та політичну вагу в суспільному житті (олігархів), порядок його формування і ведення: Рішення Ради національної безпеки і оборони України від 29 черв. 2022 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/459/2022> (дата звернення: 30.10.2025).
9. Про затвердження Положення про Державний реєстр санкцій: Рішення Ради національної безпеки і оборони України від 29 січ. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/36/2024> (дата звернення: 30.10.2025).

Miroshnichenko M. Administrative and coordination powers of the President of Ukraine and the National Security and Defence Council in ensuring the financial and economic security of the state

Summary. The article examines the administrative and coordination powers of the President of Ukraine and the National Security and Defence Council as specific institutions ensuring the financial and economic security of the state, which operate beyond the traditional separation of powers amid contemporary challenges to national security. The constitutional and legal status of the President of Ukraine as the head of state, who formally does not belong to any branch of power, has been analysed. It has been determined that the President's influence on financial and economic policy is

implemented indirectly through defining strategic development priorities, initiating economic reforms, shaping investment policy, coordinating the attraction of international financial assistance, and harmonizing the actions of key state authorities.

The peculiarities of functioning within a parliamentary-presidential republic have been revealed, where the government is accountable to parliament, which results in unclear delineation of the head of state's influence boundaries on the economic sphere and creates potential for inter-institutional competition between the President and the Cabinet of Ministers, thereby reducing the effectiveness of economic security policy. In this context, the key role of the National Security and Defence Council as a consultative and advisory body under the President has been substantiated, performing the functions of a central institution for strategic planning, coordination, and control in the sphere of national security.

The mechanisms of the National Security and Defence Council's participation in shaping the state's financial and economic policy through preparing recommendations regarding the draft State Budget and Budget Declaration at the initial planning stage have been analysed in detail, ensuring the alignment of budgetary policy with strategic objectives of economic security. The system of resource provision for national security has been examined, encompassing the distribution of financial, material, organizational, and human resources for defence needs, modernization of the military-industrial complex, and protection of critical infrastructure.

The instruments of the National Security and Defence Council's sanctions policy have been comprehensively studied, including the implementation of personal and sectoral

sanctions, mechanisms for asset blocking, trade restrictions, and confiscation of Russian assets for financing defence needs. The legal basis for compulsory alienation of property under martial law has been analysed through examining the provisions of the Law on Mobilization Preparation and Mobilization in its 2014 and 2022 editions, Article 353 of the Civil Code of Ukraine, and Cabinet of Ministers Resolution No. 476, which regulate requisition procedures with subsequent compensation.

The coordination of anti-corruption policy in the sphere of defence procurement and investment has been separately examined through the establishment of interdepartmental working groups under the auspices of the National Security and Defense Council Secretariat, integration of data from anti-corruption bodies, and a system of quarterly reporting with publication of key transparency indicators. The institutionalization of sanctions policy has been studied in detail through the approval of the Regulations on the Sanctions Register, which centralizes the accounting of over 17,200 subjects under the administration of the National Security and Defence Council Apparatus, ensures automation of asset blocking procedures through integration with financial systems, and synchronization with international sanctions regimes. Problematic aspects of implementing coordination powers have been identified, and the necessity of improving legal regulation for clear delineation of competencies and enhancing the effectiveness of inter-institutional interaction in the sphere of the state's financial and economic security has been substantiated.

Key words: President of Ukraine, National Security and Defense Council, administrative and coordination powers, financial and economic security, martial law.

Creative Commons Attribution 4.0
International (CC BY 4.0)

Стаття надійшла 10.10.2025
Статтю прийнято 03.11.2025
Стаття опублікована 10.12.2025

*Нікітін В. В.,**доктор юридичних наук,**завідувач кафедри права та публічного управління**Київського національного університету будівництва і архітектури**ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6915-6319>*

ЗАХИСТ ПРАВ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ В АДМІНІСТРАТИВНОМУ СУДОЧИНСТВІ ПІД ЧАС ВІЙНИ

Анотація. Стаття присвячена комплексному аналізу захисту прав військовослужбовців у порядку адміністративного судочинства в умовах дії правового режиму воєнного стану. Метою є теоретико-прикладне обґрунтування ролі адміністративної юстиції як ключового інструмента забезпечення доступу до правосуддя та відновлення порушених прав військовослужбовців, зокрема соціальних. На основі чинного законодавства України (Конституція України, Кодекс адміністративного судочинства України, закони № 2011-ХІІ та № 389-VІІІ) і сучасних наукових досліджень здійснено розмежування понять «соціальний захист» та «правовий (адміністративно-правовий) захист» військовослужбовців; запропоновано доктринальний підхід до визначення предмета й меж адміністративної юрисдикції у спорах із суб'єктами владних повноважень у сфері проходження служби, грошового забезпечення, пільг та одноразових виплат. Висвітлено особливості доказування, типізації справ та застосування зразкових рішень, процесуальні інструменти забезпечення доказів, а також значення електронного судочинства та територіальної підсудності за місцем проживання позивача в умовах безпекових викликів. Окрему увагу приділено рекомендаціям щодо процесуальної поведінки позивача й належної взаємодії з органами військового управління для витребування документів. У підсумку сформульовано пропозиції щодо усунення законодавчих колізій у сфері соціальних виплат, підвищення визначеності правових стандартів і посилення гарантій доступу до правосуддя для військовослужбовців під час війни.

Ключові слова: адміністративне судочинство, адміністративний суд, військовослужбовець, правосуддя, воєнний стан, доступ до правосуддя, соціальні права, грошове забезпечення, пільги, одноразова допомога, доказування, зразкова справа, електронне судочинство, територіальна підсудність, забезпечення доказів, суб'єкт владних повноважень.

Вступ. Повномасштабна збройна агресія проти України спричинила безпрецедентні трансформації публічно-правових відносин, у тому числі механізмів судового захисту прав військовослужбовців. Умови воєнного стану не тільки підвищують навантаження на військову організацію держави, а й істотно ускладнюють реалізацію конституційних прав та свобод, що потребує дієвих, практично орієнтованих рішень у площині адміністративної юстиції. Центральне місце серед таких рішень займає забезпечення безперервності доступу до суду та реальної можливості відновлення порушених прав, незважаючи на обмеження, притаманні надзвичайним правовим режимам [2, с. 474–476].

Адміністративне судочинство в Україні виконує функцію інституційної протидії потенційному домінуванню виконавчої влади в кризових умовах, дозволяючи індивіду захищати свої права від рішень, дій або бездіяльності суб'єктів владних

повноважень. Під час війни роль адміністративних судів набуває додаткової ваги: їх рішення не тільки відновлюють суб'єктивні права, а й формують належну правореалізаційну практику для органів публічної влади, посилюючи легітимність державних рішень і підтримуючи суспільну довіру до інститутів влади.

Водночас на практиці виникає складний комплекс проблем, які впливають на ефективність адміністративної юстиції щодо спорів військовослужбовців: безпекові ризики для учасників процесу та судів; територіальна доступність; процесуальні перешкоди, зокрема дотримання строків і збирання доказів у бойових умовах; потреба в оперативному витребуванні документів із військових частин; застосування спрощених процедур із збереженням стандартів справедливого суду. Ці виклики вимагають переосмислення процесуальних інструментів КАС України, посилення електронних сервісів, а також чіткого розмежування між «соціальним захистом» як системою гарантій матеріального забезпечення та «правовим (адміністративно-правовим) захистом» як процедурою судового відновлення порушених прав.

Сучасні наукові дослідження висвітлюють як концептуальні, так і прикладні аспекти цієї проблематики. Зокрема, виокремлюється теза про безперервність функціонування судової системи як умову збереження верховенства права під час надзвичайних станів і про визначальну роль адміністративної юстиції у забезпеченні доступу до правосуддя для громадян і військовослужбовців [2, с. 474–476]. Доповнюючи цей підхід, новітні праці акцентують на відмежуванні соціального та правового захисту військовослужбовців, підкреслюючи, що перший стосується спектру гарантій матеріального, медичного, житлового забезпечення, тоді як другий – інституційних і процедурних гарантій судового захисту від протиправних посягань під час служби [1, с. 253–257].

Таке доктринальне розмежування важливе не лише теоретично: воно визначає процесуальну стратегію позивача у спорах із суб'єктами владних повноважень. Якщо соціальні гарантії окреслюють зміст належного забезпечення (грошового утримання, пільг, одноразових виплат, медичної та реабілітаційної допомоги, житла), то правовий захист задає маршрут їх реалізації у випадку порушення – через адміністративний позов, особливості доказування, можливість типізації спору та врахування зразкових рішень Верховного Суду, спрощене чи письмове провадження, а також інструменти забезпечення доказів. Систематизація цих елементів дозволяє сформувати практичний «процесуальний профіль» справ військовослужбовців, спрямований на досягнення ефективного та своєчасного судового захисту.

Нормативна основа дослідження складається з положень Конституції України (ст. 3, 8, 55, 64), що встановлюють людину, її права і свободи найвищою соціальною цінністю та гарантують

право на судовий захист; норм КАС України, які визначають юрисдикцію адміністративних судів, правила підсудності за місцем проживання, розподіл обов'язку доказування, види проваджень і засоби доказування; Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей», що встановлює систему соціальних гарантій і компетенцію органів, відповідальних за їх призначення; Закону України «Про правовий режим воєнного стану», який задає рамки надзвичайного правового режиму. Саме на перетині цих актів формується процесуальний механізм відновлення порушених прав військовослужбовців, який буде розкрито в подальших розділах статті [4; 5; 6; 7].

Додаткову аналітичну базу становлять праці, присвячені безпосередньо специфіці судового захисту соціальних прав військовослужбовців в адміністративному судочинстві: у них виокремлено особливості доказування, підсудності, статусу типової справи й значення зразкових рішень, а також надано практичні рекомендації щодо заяв про забезпечення доказів і призначення судово-медичних експертиз для встановлення причинного зв'язку між пораненнями та інвалідністю, що безпосередньо впливають на обсяг соціальних виплат [3, с. 33-40].

Актуальність теми. Правовий режим воєнного стану радикально змінює контекст реалізації та захисту публічних суб'єктивних прав, особливо – прав військовослужбовців, котрі перебувають у постійному взаємодії з органами публічної адміністрації. Це зумовлює суттєве зростання кількості публічно-правових спорів щодо грошового забезпечення, пільг, одноразових виплат, медико-реабілітаційних гарантій, а також процедурних рішень командування. У таких спорах саме адміністративне судочинство виступає «вузловим» механізмом відновлення порушених прав, підтримання принципу верховенства права та інституційної довіри до органів державної влади. Додатковими чинниками актуалізації є: безпекові ризики та територіальна мобільність учасників процесу; утруднений доступ до доказової бази (відомостей про проходження служби, довідок про грошове забезпечення); потреба в оперативному застосуванні спрощених процедур і електронних сервісів суду. Системне опрацювання цих викликів вимагає не лише технічних рішень, а й доктринальної визначеності щодо меж адміністративної юрисдикції у спорах військовослужбовців та єдиних підходів до стандартів доказування і підсудності [2, с. 474-476].

Паралельно діє спеціальний режим конституційно-правових обмежень, який не може нівелювати гарантії доступу до правосуддя для військовослужбовців: законодавець має забезпечити баланс між потребами оборони та невід'ємними процесуальними гарантіями особи. Саме тому належне застосування Закону «Про правовий режим воєнного стану» у поєднанні з процесуальними інструментами Кодексу адміністративного судочинства України є критично важливим для реальності та ефективності судового захисту під час війни [7].

Отже, актуальність теми зумовлена одночасно: (а) зростанням масиву публічно-правових спорів за участю військовослужбовців у період війни; (б) потребою забезпечити реальний доступ до правосуддя за умов безпекових ризиків та логістичних бар'єрів; (в) необхідності системно впорядкувати процесуальні стратегії захисту прав із урахуванням чинних норм і судової практики. Саме цим потребам відповідає пропоноване дослідження, яке поєднує концептуальний аналіз і прикладні рекомендації, спрямовані на підвищення ефективності адміністративного судового захисту прав військовослужбовців під час війни.

Огляд останніх досліджень. У новітній українській правовій доктрині спостерігається інтенсивне осмислення ролі адміністративної юстиції як протизваги «домінуючій парадигмі» виконавчого управління в умовах війни, коли інші канали публічної участі звужені. Колтун переконливо підкреслює, що безперервність функціонування адміністративної юстиції запобігає делегітимації владних рішень, забезпечує комунікаційний «міст» між державою та суспільством і фактично є запобіжником проти правового нігілізму [2, с. 476-478].

Інший важливий сегмент наукового дискурсу присвячений розмежуванню «соціального захисту» і «правового (процедурного) захисту» військовослужбовців. Кельба С. та Теремецький В., спираючись на аналіз спеціального законодавства, доводять необхідність нормативної демаркації цих понять у профільному законі, а також уніфікації джерел визначення розмірів виплат – із перенесенням ключових параметрів із підзаконних актів у закон для підвищення правової визначеності та прогнозованості реалізації прав [1, с. 253-259].

Комплементарно до цього підходу Теремецький В., Руснак Л. і Шляховчук М. розробляють практичні процесуальні орієнтири для спорів щодо соціальних прав військових: від акценту на тягарі доказування органу влади до використання механізмів типових/зразкових справ, електронного судочинства, письмового провадження і клопотань про забезпечення доказів та судово-медичні експертизи для встановлення причинного зв'язку поранень з інвалідністю [3, с. 33-38].

Мета і завдання статті. Метою статті є сформувати цілісну доктринально-практичну модель захисту прав військовослужбовців у порядку адміністративного судочинства під час війни, яка поєднує матеріально-правові гарантії та процесуальні механізми їх реалізації й відновлення. Досягнення цієї мети передбачає, по-перше, докладне розкриття системних ознак публічно-правових спорів за участю військовослужбовців і чітке визначення меж адміністративної юрисдикції, у тому числі щодо вимог про грошове забезпечення, пільги, компенсації та одноразові виплати. По-друге, необхідним є аналітичне узагальнення процесуальних інструментів, закріплених у Кодексі адміністративного судочинства України, з акцентом на правила підсудності (зокрема, за місцем проживання позивача), вибір спрощеного чи письмового провадження для справ, що не потребують значного обсягу судових досліджень, а також застосування інституту забезпечення доказів у ситуаціях, коли їх одержання ускладнене умовами воєнного стану [5].

По-третє, стаття спрямована на вироблення практичних підходів до доказування у спорах із суб'єктами владних повноважень: визначення релевантних джерел відомостей про проходження служби і нарахування грошового забезпечення; моделювання ефективних запитів і клопотань про витребування матеріалів з військових частин; окреслення ролі судово-медичних експертиз для встановлення причинно-наслідкових зв'язків, що впливають на обсяг соціальних виплат; формування стандартів використання електронних доказів і цифрових слідів взаємодії з органами публічної адміністрації. По-четверте, у межах мети передбачено типізацію найпоширеніших фабул адміністративних спорів (нарахування та виплата складових грошового забезпечення; встановлення статусів, що дають право на пільги; призначення та виплата одноразової грошової допомоги; спори, пов'язані з лікуванням і реабілітацією) із пропозиціями відповідних процесуальних стратегій – від вибору способу захисту до тактики доведення та реагування на процесуальну пасивність відповідачів.

По-п'яте, комплекс завдань включає розроблення критеріїв і алгоритмів урахування зразкових і типових рішень для забезпечення єдності судової практики, мінімізації процесуальної невизначеності та пришвидшення відновлення прав. По-шосте, стаття має запропонувати узгоджені рекомендації з удосконалення законодавства у сфері соціального і правового захисту військовослужбовців – насамперед щодо уніфікації матеріальних підстав і розмірів виплат на рівні закону, зменшення регуляторної фрагментації підзаконних актів, а також посилення гарантій доступу до правосуддя через електронні сервіси та процесуальні спрощення, що не підривають стандартів справедливого суду. У такий спосіб мета й окреслені завдання утворюють взаємопов'язану рамку, здатну забезпечити не лише коректне тлумачення чинних норм, а й практичну результативність адміністративного судового захисту прав військовослужбовців у сучасних безпекових умовах.

Виклад основних положень. Захист прав військовослужбовців у порядку адміністративного судочинства спирається на публічно-правову природу спірних правовідносин: відповідачем у цих справах виступає суб'єкт владних повноважень (міністерство, територіальні органи, командування/військові частини), а предметом – оскарження рішень, дій чи бездіяльності, що впливають на реалізацію соціальних прав і статусних гарантій. У межах юрисдикції адміністративних судів концентруються спори щодо нарахування та виплати складових грошового забезпечення, призначення одноразових виплат, надання пільг, компенсацій, а також спори щодо документального підтвердження підстав для таких виплат (висновки ВЛК, довідки про проходження служби тощо). На рівні доктрини важливо підкреслити, що ці спори мають чітко виражений публічно-правовий вектор: навіть коли результатом є матеріальна виплата, спір виникає з владно-управлінського акта, а отже підлягає розгляду саме в адміністративному судочинстві [3, с. 33-35].

Конституція України гарантує право кожного на судовий захист (ст. 55), а обмеження під час воєнного стану не можуть нівелювати саму сутність доступу до правосуддя (ст. 64) [4; 7]. Процесуальний каркас забезпечує Кодекс адміністративного судочинства України, який визначає право звернення до адмінсуду, розмежовує юрисдикцію, закріплює правила територіальної підсудності (включно з можливістю звернення за місцем проживання позивача-громадянина), моделі провадження, стандарти доказування та інструменти забезпечення доказів [5]. У сучасній практиці саме поєднання конституційних гарантій і гнучких процесуальних режимів (спрощене, письмове провадження, електронне правосуддя) забезпечує реалістичність захисту прав військовослужбовців попри безпекові ризики та логістичні бар'єри під час війни [2, с. 476-478].

Матеріальна площина охоплює систему соціальних гарантій – житло на час служби, пільгові кредити, медичну допомогу, одноразові виплати у випадку загибелі, інвалідності чи втрати працездатності, належні розміри грошового забезпечення. Процесуальна площина – це власне «правовий захист»: звернення з адміністративним позовом, можливість звільнення від судового збору в категоріях спорів, пов'язаних із проходженням служби, застосування спрощених форм розгляду, витребування доказів і врахування зразкових/типових рішень для уніфікації практики. Такий поділ не є абстракцією: від нього безпосередньо залежить побудова позовних вимог і стратегія доказування, а також прогнозованість результату справи [1, с. 253–259].

Застосування правил територіальної підсудності за місцем проживання позивача підсилює реальний доступ до правосуддя для військових, які часто перебувають на лікуванні чи реабілітації. Разом зі спрощеним/письмовим провадженням це мінімізує витрати часу й ресурсів, дозволяючи вирішувати спори без зайвого процесуального формалізму. Додаткового значення набуває е-правосуддя (електронний кабінет, відеоконференції, електронні докази), яке, як підкреслює новітня доктрина, стало інструментом, що пом'якшує наслідки територіальної та безпекової недоступності судів під час війни [2, с. 474–478].

Специфіка спорів військовослужбовців полягає у тому, що ключові відомості про проходження служби, поранення, інвалідність, розрахунок грошового забезпечення та додаткових виплат зберігаються в органах військового управління. Тому разом із позовом доцільно заявляти клопотання про забезпечення доказів із проханням витребувати всі розрахункові та службові документи з військової частини; у відповідних справах – ініціювати судово-медичну експертизу для встановлення причинного зв'язку поранення із встановленням інвалідності або втратою працездатності [3, с. 37–39]. Ці рекомендації корелюють із загальними принципами розподілу тягаря доказування у публічно-правових спорах, коли обов'язок доведення правомірності рішення покладається на орган влади. Практичний акцент – на повноті витребуваних документів (нарахування, довідки щодо складу грошового забезпечення, акти службових розслідувань, матеріали ВЛК), а також на належному формулюванні питань експертів. Застосування таких процесуальних дій дозволяє нейтралізувати типові «інформаційні асиметрії» між позивачем і органом влади.

Аналізуючи найпоширеніші фабули, можна виділити: спори щодо виплати одноразової допомоги (у зв'язку із загибеллю, інвалідністю, втратою працездатності); спори про належний розмір грошового забезпечення; невивплату або заниження компенсацій; відмови у пільгах; спори, пов'язані з житловими гарантіями. В окремих категоріях суди застосовують механізм типових/зразкових справ, що пришвидшує відновлення прав і формує прогнозованість правозастосування. Вихідною передумовою для коректної кваліфікації є чітке нормативне підґрунтя матеріальних прав – законодавчі приписи щодо видів виплат і умов їх призначення, а також спеціальні норми, які визначають компетенцію органів щодо призначення та виплати допомоги.

В умовах воєнного стану органи публічної адміністрації на моє переконання діють у режимі підвищених повноважень і відповідальності. Водночас сама логіка конституційного правопорядку вимагає, аби розширення дискреції не підривало гарантій справедливого суду – доступу, змагальності та рівності сторін. У цьому сенсі адміністративна юстиція виконує і функцію контролю за дотриманням пропорційності втручання в права військовослужбовців, і функцію інституційної комунікації, коли судові рішення задають стандарти належної поведінки для суб'єктів владних повноважень. Сучасні наукові праці підсилюють цю тезу, акцентуючи, що під час війни саме безперервність роботи адміністративних судів є умовою легітимності й передбачуваності публічної влади.

Висновки. Проведене мною дослідження підтвердило, що адміністративна юстиція є ключовим механізмом відновлення порушених прав військовослужбовців під час війни. Вона поєднує конституційні гарантії доступу до правосуддя зі спеціальними інструментами процесуальної економії (територіальна підсудність за місцем проживання позивача, спрощене та письмове провадження, електронне правосуддя), завдяки чому судовий

захист стає реалістичним попри безпекові ризики та логістичні бар'єри. Саме безперервність і функціональна спроможність адміністративних судів у надзвичайних умовах утримують легітимність публічної влади й запобігають правовому нігілізму, коли інші канали публічної участі звужені [2].

Зміст типових спорів військовослужбовців концентрується навколо соціальних прав – грошового забезпечення, одноразових виплат, пільг, компенсацій, житлових і медико-реабілітаційних гарантій. Ефективність судового захисту в цих категоріях прямо залежить від своєчасного й послідовного застосування процесуальних засобів: клопотань про забезпечення доказів і витребування з військових частин повного масиву розрахунково-службових документів; ініціювання судово-медичних експертиз для встановлення причинного зв'язку поранення/травми з інвалідністю; використання електронних доказів і цифрових слідів взаємодії з органами публічної адміністрації; урахування зразкових рішень для забезпечення єдності практики. Ці прийоми мінімізують інформаційну асиметрію та відповідають розподілу тягара доказування в публічно-правових спорах, коли саме орган влади доводить правомірність свого рішення, дії чи бездіяльності [3].

На доктринальному рівні доцільно закріпити чітку демаркацію «соціального захисту» як системи матеріальних гарантій і «правового (адміністративно-правового) захисту» як процедурної рамки їх відновлення в разі порушення. Така диференціація усуває неоднозначності у правозастосуванні, підвищує передбачуваність результатів і допомагає правильно формулювати способи захисту та предмет доказування. Вона також вимагає перегляду джерел регулювання соціальних виплат, щоб істотні параметри (види, умови, формули розрахунку) були уніфіковані на рівні закону, а не фрагментовано розкладені по підзаконних актах. У поєднанні з процесуальними спрощеннями та цифровими сервісами це забезпечить швидке, документально вивірене й технологічно доступне відновлення соціальних прав військових у сучасних безпекових умовах [1].

З урахуванням отриманих результатів до системи удосконалень варто віднести: уніфікацію матеріальних підстав і параметрів ключових виплат на рівні закону; уточнення обов'язку органів військового управління оперативно надавати повний перелік первинних документів на запит суду чи позивача; стандартизацію належності та допустимості електронних доказів; формалізацію типових питань до судово-медичних експертиз для встановлення причинного зв'язку; розширення письмового та спрощеного провадження в справах з переважно документальним підтвердженням фактів; інституційне закріплення е-правосуддя як «мосту доступності» (віддалена участь, інтегровані кабінети для військових частин, стандартизовані шаблони довідок і витягів). Запропонований комплекс корекцій спрямований на зниження транзакційних витрат доступу до суду, прискорення відновлення прав і підвищення єдності практики.

У підсумку адміністративне судочинство має зберігати роль гаранта правової визначеності для військовослужбовців: забезпечувати швидке й прогнозоване поновлення соціальних прав, формувати єдині стандарти доказування та підсудності, підтримувати баланс між оборонною необхідністю та процесуальними гарантіями особи. Це – ключ до стійкості правопорядку в умовах війни та до довіри суспільства до публічної влади.

Література:

1. Кельба С. Г., Теремецький В. І. (2024). Адміністративно-правове регулювання соціального захисту військовослужбовців в Україні. *Наукові записки. Серія: Право*, вип. 16, С. 253–259. URL: <https://pravo.cusu.edu.ua/index.php/pravo/article/view/469/484>.
2. Колтун Ю. М. (2024). Захист прав і свобод людини в адміністративному судочинстві в умовах воєнного стану. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство»*, № 2, С. 474–478. URL: <http://journal-app.uzhnu.edu.ua/article/view/303583/295628>.
3. Теремецький В., Руснак Л., Шляховчук М. (2024). Захист соціальних прав військовослужбовців у порядку адміністративного судочинства. *Актуальні проблеми правознавства*, 2(38), С. 33–40. URL: <https://appj.wunu.edu.ua/index.php/appj/article/view/1881>.
4. Конституція України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України* (ВВР), 1996, № 30, ст. 141. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>.
5. Кодекс адміністративного судочинства України: Закон України від 06.07.2005 № 2747-IV. *Відомості Верховної Ради України* (ВВР), 2005, № 35-36, № 37, ст.446. URL: zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15.
6. Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей: Закон України від 20.12.1991 № 2011-XII. *Відомості Верховної Ради України* (ВВР), 1992, № 15, ст.190. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2011-12#Text>.
7. Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12.05.2015 № 389-VIII. *Відомості Верховної Ради України* (ВВР), 2015, № 28, ст.250. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text>.

Nikitin V. Protection of the rights of military servicemen in administrative proceedings during war

Summary. The article provides a comprehensive analysis of the protection of military personnel's rights through administrative proceedings under martial law. It aims to substantiate, both theoretically and practically, the role of administrative justice as a key instrument for safeguarding access to court and restoring violated rights of service members, especially social rights. Relying on the current legislation of Ukraine (the Constitution, the Code of Administrative Proceedings, and framework statutes No. 2011-XII and No. 389-VIII) and recent scholarly works, the study differentiates between “social protection” and “legal (administrative-law) protection” of service members; it proposes a doctrinal approach to the scope of administrative jurisdiction over disputes with public authorities in matters of service, monetary support, benefits, and lump-sum payments. The paper addresses the specifics of the burden of proof, typical cases and the effect of model decisions, procedural instruments for securing evidence, as well as the role of e-justice and residence-based venue amid security challenges. Particular attention is paid to practical recommendations on plaintiffs' litigation conduct and to effective interaction with military authorities to obtain payroll and service documents. The conclusion formulates proposals to remove statutory inconsistencies in social payments, enhance legal certainty, and reinforce guarantees of access to justice for service members during wartime.

Key words: administrative justice, administrative court, military personnel, judiciary, martial law, access to justice, social rights, monetary support, social benefits, one-time payment, evidence and proof, model (pilot) case, e-justice, territorial jurisdiction, preservation of evidence, public authority (state body).

Пилипенко Ю. П.,

кандидат юридичних наук

ORCID: <https://orcid.org/0009-0004-3884-3027>

ПОНЯТТЯ ТА ЗМІСТ МЕХАНІЗМУ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ДЕРЖАВНОЇ РЕЄСТРАЦІЇ РЕЧОВИХ ПРАВ НА НЕРУХОМЕ МАЙНО

Анотація. У статті з'ясовано поняття та сутність правової категорії «механізм адміністративно-правового регулювання» з проекцією його на суспільні відносини, які виникають у певній сфері та галузі; визначено поняття та складові елементи механізму адміністративно-правового регулювання у сфері державної реєстрації речових прав на нерухоме майно, здійснено їх загальний аналіз.

В результаті дослідження встановлено, що механізм адміністративно-правового регулювання державної реєстрації речових прав на нерухоме майно – це сукупність правових норм та адміністративних засобів, які використовуються державними органами для здійснення впливу на процес реєстрації прав на нерухомість. Він включає створення, ведення та використання Державного реєстру речових прав на нерухоме майно, встановлення порядку подання документів, процедур перевірки, внесення відомостей до реєстру та видачі витягів, що підтверджують цього права. Слід виокремити складові елементи такого механізму, до яких варто віднести: 1) адміністративно-правові норми – Закони України, які регулюють державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно, а також нормативно-правові акти, що деталізують адміністративну процедуру реєстрації та визначають права, обов'язки та гарантії реалізації прав учасників даної процедури; 2) адміністративно-правові відносини, що формуються у сфері державної реєстрації речових прав на нерухоме майно, та виникають між суб'єктами адміністративно-правового регулювання – державними реєстраторами, територіальними органами Міністерства юстиції України, а також фізичними та юридичними особами, які є заявниками з приводу впливу на об'єкт таких відносин – речові права на нерухоме майно; 3) адміністративні засоби, які застосовуються в межах адміністративної процедури реєстрації – подання заяви та документів на реєстрацію, приймання та обробка документів державними реєстраторами, перевірка наданих документів на відповідність вимогам законодавства, внесення відомостей про права на нерухоме майно до Державного реєстру прав на нерухоме майно (ЄДРПНМ), надання заявнику виписки з ЄДРПНМ, що є підтвердженням реєстрації прав, або відмова в реєстрації, оскарження відмови в порядку визначеному законом, застосування заходів відповідальності до реєстраторів та ін.

Ключові слова: державна реєстрація об'єктів нерухомого майна, адміністративно-правове регулювання, механізм адміністративно-правового регулювання державної реєстрації об'єктів нерухомого майна.

Постановка проблеми. Актуальність теми полягає у тому, що адміністративно-правове регулювання державної реєстрації речових прав на нерухоме майно є ключовим для забезпечення

захисту прав власності та створення прозорої системи обліку нерухомості. Це регулювання є важливим для: 1) захисту від шахрайства – державна реєстрація та Державний реєстр прав на нерухоме майно запобігають незаконним операціям з нерухомістю, оскільки унеможливають втручання сторонніх осіб у права власника; 2) підтвердження прав – реєстр є єдиним джерелом інформації про зареєстровані речові права та обтяження, що дозволяє законно підтвердити право власності, зокрема, і за відсутності паперових документів, виданих до 2013 року; 3) ефективності ринку нерухомості – прозора та чітка реєстрація робить ринок нерухомості більш передбачуваним і безпечним, що сприяє його розвитку; 4) захисту прав громадян – забезпечує захист прав громадян та юридичних осіб відповідно до чинного законодавства України, що є одним з основних завдань держави; 5) системного обліку – реєстрація забезпечує системний облік об'єктів нерухомості, їх обтяжень, а також безхазяйного майна; 6) прозорості та доступності інформації – інформація з реєстру можна отримати в електронному вигляді через сервіси, що робить процедуру більш доступною та прозорою.

Таким чином вищезгадані фактори зумовлюють необхідність здійснення системного дослідження поняття та змісту адміністративно-правового регулювання державної реєстрації речових прав на нерухоме майно через дослідження його механізму.

Стан дослідження проблематики статті. Проблематика дослідження сутності та змісту адміністративно-правового регулювання суспільних відносин в окремих сферах та галузях порушувалась в роботах багатьох вчених-адміністративістів, зокрема: В. Авер'янова, В. Бевзенка, Т. Коломоець, В. Колпакова, А. Комзюка, О. Кузьменко, Д. Лученка, Р. Мельника, О. Миколенко, Р. МIRONЮКА, Д. Приймаченка, С. Стеценка, В. Тимошук, А. Школик, О. Ярмиш та ін. Безпосередньо правові відносини, які виникають з приводу державної реєстрації речових прав на нерухоме майно, на монографічному рівні останніми роками досліджували Я. Барц, А. Кеча, М. Колесников, О. Куманська-Нор. Втім постійна зміна законодавства а також плин суспільних відносин зумовлює необхідність систематизації законодавства у сфері адміністративної процедури державної реєстрації речових прав на нерухоме майно в умовах надзвичайного, зокрема воєнного часу, що і зумовлює актуалізацію проведеного нижче дослідження.

У урахуванням вищезначеного *метою* даної статті з'ясування поняття та змісту механізму адміністративно-правового регулювання у сфері державної реєстрації речових прав на нерухоме майно. В межах означеної мети *завданнями* дослідження

в даній статті будуть наступні: з'ясувати поняття та сутність правової категорії «механізм адміністративно-правового регулювання» з проєкцією його на суспільні відносини, які виникають у певній сфері та галузі; визначити поняття та складові елементи механізму адміністративно-правового регулювання у сфері державної реєстрації речових прав на нерухоме майно, здійснити їх загальний аналіз.

Виклад основного змісту статті. Державна реєстрація речових прав на нерухоме майно є одним із механізмів захисту права власності і є процедурою кінцевим результатом якої є офіційне визнання і підтвердження державою фактів набуття, зміни або припинення речових прав на нерухоме майно, обтяжень таких прав шляхом внесення відповідних відомостей до Державного реєстру речових прав на нерухоме майно. Правова та соціальна сутність цієї процедури полягає в тому, що з одного боку вона є формою реалізації повноважень відповідних органів та посадових осіб, спрямованою на офіційне визначення правового статусу нерухомого майна, забезпечення його обліку у відповідних державних реєстрах, захисті інформаційних ресурсів даного реєстру; з іншого – вона є процедурною формою реалізації права власності власників нерухомого майна шляхом його офіційного державного обліку та отримання власником офіційного акту – свідоцтва про реєстрацію. Слід засвідчити, що на сьогодні в Україні набуло систематизації та узгодження законодавство, яке регулює процедуру державної реєстрації речових прав на нерухоме майно, зокрема: правовий статус нерухомого майна та питання його власності урегульовані Цивільним кодексом України, право власника нерухомого майна щодо звернення до органу публічної влади для його державної реєстрації закріплено в Законі України «Про адміністративні послуги», можливість і одночасно обов'язок щодо державної реєстрації речових прав на нерухоме майно покладено на органи публічної влади Законом України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень», який визначає систему суб'єктів, що надають послуги з державної реєстрації речових прав на нерухоме майно та процедурний порядок надання такої адміністративної послуги і відповідно стандарти такої процедури закладені Законом України «Про адміністративну процедуру», який визначає загальні засади здійснення адміністративних процедур, і дія якого поширюється на адміністративну процедуру щодо державної реєстрації речових прав на нерухоме майно. Таким чином законодавство в цій сфері є сформованим і досить сталим, однак практика його реалізації потребує удосконалення з урахуванням аналізу реалізації процедур реєстрації речових прав на нерухоме майно відповідними уповноваженими державою суб'єктами, а також на підставі аналізу та узагальнення зарубіжного досвіду державної реєстрації речових прав на нерухоме майно.

Перед тим як здійснити аналіз механізму адміністративно-правового регулювання у сфері державної реєстрації речових прав на нерухоме майно доцільно уточнити поняття «адміністративно-правового регулювання у сфері державної реєстрації речових прав на нерухоме майно», аналіз якого нами було зроблено в передніх дослідженнях, в результаті якого ми прийшли до висновку, що під ним слід розуміти процес встановлення та виконання правил державою, які визначають порядок, умови та процедури реєстрації прав на нерухомість, а також закріплюють відповідальність за їх порушення. Зміст адміністративно-правового регулювання у сфері державної реєстрації речових прав на нерухоме майно полягає наступному: 1) нормативному регу-

люванні – створення та застосування законів та нормативних актів, які визначають, що таке речові права на нерухомість, які права підлягають реєстрації (наприклад, право власності, користування), і які документи для цього потрібні; 2) організаційно-правовому регулюванні – визначенні державних органів, які здійснюють реєстрацію (нотаріуси, реєстратори), та їх повноважень, а також створення єдиного державного реєстру, де зберігається інформація про зареєстровані права; 3) регулюванні процедурних правил – чітке встановлення кроків, які необхідно пройти для реєстрації, включаючи перелік документів, строки розгляду, процедури перевірки та видачі витягів; 4) здійсненні контролю та застосування заходів відповідальності – забезпечення дотримання правил реєстрації через контроль з боку державних органів та встановлення відповідальності за порушення, що забезпечує захист прав власників та запобігає шахрайству.

Нижче на виконання задач дослідження буде здійснено аналіз механізму адміністративно-правового регулювання у сфері державної реєстрації речових прав на нерухоме майно, визначено його складові та наведено їх характеристику.

Перед тим доцільно з'ясувати сутність поняття «механізм адміністративно-правового регулювання» окремою сферою, галуззю (підгалуззю) як теоретико-правову категорію.

На загальнотеоретичному рівні укладачі Великого енциклопедичного юридичного словника (за ред. Ю.С. Шемшученка) систематизували, що головними складниками механізму правового регулювання є такі: а) норми права; б) юридичні факти; в) власне правові відносини; г) акти реалізації прав та обов'язків суб'єктів суспільних відносин; г) правові санкції щодо порушників норм права. Одночасно з цим, вчені підкреслили те, що процес правового регулювання також зумовлений рівнем правосвідомості й правовою культурою громадян [1, с. 715].

Класичний підхід, який вироблений в академічній літературі зводиться до того, що під механізмом адміністративно-правового регулювання слід розуміти сукупність адміністративно-правових засобів, за допомогою яких здійснюється вплив на відносини, що виникають у процесі реалізації адміністративних зобов'язань публічної адміністрації. Зазвичай до його структури відносять такі елементи (засоби): 1) норми адміністративного права, об'єктивно виражені в законах та інших нормативних актах; 2) адміністративно-правові відносини; 3) акти застосування норм адміністративного права; 4) акти тлумачення норм адміністративного права; 5) правосвідомість, правова культура, законність [2, с. 38]. В той же час наукові підходи щодо ключових елементів механізму адміністративно-правового регулювання дещо є відмінними.

Так, на думку І.П. Голосніченко, структура механізму адміністративно-правового регулювання включає норми адміністративного права, адміністративно-правові відносини, акти тлумачення норм адміністративного права та акти реалізації адміністративно-правових норм [3, с. 20-21]. С.Г. Стеценко складові частини (елементи) механізму адміністративно-правового регулювання суспільних відносин класифікує на такі види: 1) організаційні (норми права, акти реалізації норм права, правові відносини); 2) функціональні, до яких відносяться юридичні факти (фактичні склади), правова свідомість та правова культура, законність, акти тлумачення норм права, акти застосування норм права [4, с. 33]. Схожої думки дотримується Т.О. Коломєць, яка у механізмі адміністративно-правового регулювання виділяє організаційні (норми права, акти реалізації норм права, правові від-

носини) та функціональні (юридичний факт, правова свідомість суб'єктів адміністративно-правового регулювання, законність, акти тлумачення норм права, акти застосування норм права) складники [5, с. 32-33]. Так, Коломоєць Т. О. зазначає, що «органічними складові частини механізму адміністративно-правового регулювання є: 1) норми права; 2) акти реалізації норм права; 3) правові відносини. Функціональні складові частини механізму адміністративно-правового регулювання у визначенні науковців охоплюють: 1) юридичний факт; 2) правова свідомість суб'єктів адміністративно-правового регулювання; 3) законність; 4) акти тлумачення норм права; 5) акти застосування норм права» [6, с. 13]. Кузьменко О.В. до структури цього механізму включає наступні елементи «(засоби): норми адміністративного права, об'єктивно виражені в законах та інших нормативних актах; адміністративно-правові відносини; акти застосування норм адміністративного права; акти тлумачення норм адміністративного права; правосвідомість; правова культура; законність» [7, с.135].

Кантор Н.Ю. зауважує, що система правових засобів, які утворюють механізм адміністративно-правового регулювання, включає норми адміністративного права та акти їх офіційного тлумачення, адміністративні правовідносини (у тому числі відповідні юридичні факти та фактичні склади), акти реалізації прав та обов'язків у цих правовідносинах (у тому числі, акти застосування норм права), а також правосвідомість учасників адміністративних правовідносин (як факультативний елемент) [8, с.129].

І. М. Коросташова зазначає, що за внутрішньою будовою (у структурному аспекті) механізм адміністративно-правового регулювання складається з основних і супутніх елементів (відправних функціональних фрагментів правової системи), і поділяє основні елементи на обов'язкові та факультативні. До обов'язкових належать правові норми; правові факти; правовідносини; акти реалізації норм права [9, с. 57]

Існують дещо відмінні тлумачення складових елементів механізму адміністративно-правового регулювання в окремих сферах та галузях. Так, С.І. Бевз до основних елементів механізму адміністративно-правового регулювання державного управління господарською діяльністю відносить норми адміністративного права, адміністративно-правові відносини, акти тлумачення норм адміністративного права, акти реалізації адміністративно-правових норм, а також правосвідомість учасників відповідних відносин [10, с. 46]. М. Кропивницький досліджуючи механізм адміністративно-правового регулювання у сфері соціального забезпечення населення пропонує визначити його як систему адміністративно-правових засобів, що використовуються уповноваженими на виконання функцій держави суб'єктами соціального... (суб'єктами владних повноважень) для здійснення цілеспрямованого правового впливу на суспільні відносини, що складаються у процесі реалізації функцій державного управління сферою соціального забезпечення населення [11, с.20].

Федосєєв П.М. досліджуючи механізм адміністративно-правового регулювання створення юридичних осіб, виокремлює як його складові такі елементи: 1) адміністративно-правові норми; 2) акти реалізації суб'єктивних прав та обов'язків учасників процесу створення адміністративно-правових відносин у сфері утворення юридичної особи, у тому числі суб'єктів адміністративно-правового регулювання, зокрема особисті акти суб'єктів публічної адміністрації; 3) форми і методи адміністративно-правового управління; 4) процедура легалізації юридичних осіб.

Зміст адміністративно-правових норм щодо створення юридичної особи розкривається через механізм, який є похідним від загального правового механізму координації та адміністративно-адміністративного механізму координації зокрема [12, с.472].

З урахуванням вище зазначено, можна припустити, що механізм адміністративно-правового регулювання державної реєстрації речових прав на нерухоме майно – це сукупність правових норм та адміністративних засобів, які використовуються державними органами для здійснення впливу на процес реєстрації прав на нерухомість. Він включає створення, ведення та використання Державного реєстру речових прав на нерухоме майно, встановлення порядку подання документів, процедур перевірки, внесення відомостей до реєстру та видачі витягів, що підтверджують права. До складових елементів такого механізму слід віднести:

1) адміністративно-правові норми – Закони України, які регулюють державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно, а також нормативно-правові акти, що деталізують адміністративну процедуру реєстрації та визначають права, обов'язки та гарантії реалізації прав учасників даної процедури;

2) адміністративно-правові відносини, що формуються у сфері державної реєстрації речових прав на нерухоме майно, та виникають між суб'єктами адміністративно-правового регулювання – державними реєстраторами, територіальними органами Міністерства юстиції України, а також фізичними та юридичними особами, які є заявниками з приводу впливу на об'єкт таких відносин – речових прав на нерухоме майно;

3) адміністративні засоби, які застосовуються в межах адміністративної процедури реєстрації – подання заяви та документів на реєстрацію, приймання та обробка документів державними реєстраторами, перевірка наданих документів на відповідність вимогам законодавства, внесення відомостей про права на нерухоме майно до Державного реєстру прав на нерухоме майно (ЄДРПНМ), надання заявнику виписки з ЄДРПНМ, що є підтвердженням реєстрації прав, або відмова в реєстрації, оскарження відмови в порядку визначеному законом, застосування заходів відповідальності до реєстраторів та ін.

Детальний аналіз всіх елементів механізму адміністративно-правового регулювання державної реєстрації речових прав на нерухоме майно потребує окремого дослідження. Втім доцільно все ж таки окреслити основні характеристики даних елементів.

Першим з них є адміністративно-правові норми, які містяться в Законах України, які регулюють державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно, а також нормативно-правові акти, що деталізують адміністративну процедуру реєстрації та визначають права, обов'язки та гарантії реалізації прав учасників даної процедури. До них можна віднести:

Нормативні акти процедурного та процесуального права, які визначають сутність адміністративної процедури державної реєстрації об'єктів нерухомого майна та процедури захисту прав фізичних та юридичних осіб державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно, до яких слід віднести: 1) Цивільний кодекс України, який в ст. 181 закріплює поняття нерухомих речей до яких віднесено земельні ділянки, а також об'єкти, розташовані на земельній ділянці, переміщення яких є неможливим без їх знецінення та зміни їх призначення; 2) Закон України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обмежень», який регулює відносини, що виникають у сфері державної реєстрації речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень, і спря-

мований на забезпечення визнання та захисту державою таких прав [13]; 3) Закон України «Про адміністративну процедуру», який визначає загальні засади здійснення адміністративних процедур, і дія якого поширюється на адміністративну процедуру щодо державної реєстрації речових прав на нерухоме майно [14]; 4) Кодекс адміністративного судочинства України, яким урегульовано порядок судового вирішення публічно-правових спорів, в тому числі спорів щодо оскарження рішень, дій чи бездіяльності суб'єктів, що надають адміністративну послугу щодо державної реєстрації речових прав на нерухоме майно [15]; 5) Постанов Кабінету Міністрів, зокрема – від 25 грудня 2015 р. № 1127 «Про затвердження Порядку державної реєстрації речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень» [16], від 26 жовтня 2011 р. № 1141 «Про затвердження Порядку ведення Державного реєстру речових прав на нерухоме майно», який визначає процедуру функціонування Державного реєстру речових прав на нерухоме майно [17]; 6) Наказів Міністерства юстиції України, зокрема від 21 листопада 2016 р. № 3276 «Про затвердження Вимог до оформлення заяв та рішень у сфері державної реєстрації речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень», яким затверджено вимоги до оформлення заяв та рішень у сфері державної реєстрації речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень [18].

Другим (ключовим) елементом механізму адміністративно-правового регулювання державної реєстрації речових прав на нерухоме майно є адміністративно-правові відносини, що формуються у сфері державної реєстрації речових прав на нерухоме майно. Дані відносини виникають між суб'єктами адміністративної процедури щодо державної реєстрації об'єктів нерухомого майна, яких можна поділити на такі групи: 1) державні реєстратори прав на нерухоме майно – посадові особи органів місцевого самоврядування (об'єднаних територіальних громад, сільських, селищних, міських рад), які отримали повноваження у сфері держреєстрації; 2) державні реєстратори структурних підрозділів територіальних органів Міністерства юстиції України (у випадках, визначених законом); 3) нотаріуси – мають право здійснювати державну реєстрацію прав на нерухоме майно та їх обтяжень нарівні з держреєстраторами, коли йдеться про правочини, що посвідчуються нотаріально; 4) суб'єкти державної реєстрації, акредитовані Мін'юстом – юридичні особи публічного або приватного права, які отримали акредитацію у Міністерстві юстиції України для виконання функцій з держреєстрації (наприклад, центри надання адмінпослуг – ЦНАПи).

Третім (системним) елементом механізму адміністративно-правового регулювання державної реєстрації речових прав на нерухоме майно є адміністративні засоби, які застосовуються в межах адміністративної процедури реєстрації, до них слід віднести: 1) подання заяви та супутніх документів (ідентифікація заявника, систематизація поданих документів, їх реєстрація); 2) розгляд справи та прийняття рішення (перевірка справжності та юридичної відповідності документів, моніторинг державних реєстрів та отримання запитів з них, внесення відомостей у Державного реєстру прав на нерухоме майно (ЄДРПНМ), надання витягу з державного реєстру права власності на нерухоме майно або надання відмови в реєстрації); 3) оскарження рішення про відмову в реєстрації права власності на нерухоме майно (адміністративне або судове); 4) вжиття контрольних заходів перевірки законності діяльності державних реєстраторів; 5) застосування заходів відповідальності до реєстраторів (дисциплінарної, адміністративної чи кримінальної).

Дослідження даних елементів, як було зазначено нами вище, потребує більш широкого наукового аналізу, що буде здійснено нами в наступних наукових статтях.

Висновки. В результаті дослідження встановлено, що механізм адміністративно-правового регулювання державної реєстрації речових прав на нерухоме майно – це сукупність правових норм та адміністративних засобів, які використовуються державними органами для здійснення впливу на процес реєстрації прав на нерухомість. Він включає створення, ведення та використання Державного реєстру речових прав на нерухоме майно, встановлення порядку подання документів, процедур перевірки, внесення відомостей до реєстру та видачі витягів, що підтверджують права. Слід виокремити складові елементи такого механізму, до яких варто віднести: 1) адміністративно-правові норми – Закони України, які регулюють державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно, а також нормативно-правові акти, що деталізують адміністративну процедуру реєстрації та визначають права, обов'язки та гарантії реалізації прав учасників даної процедури; 2) адміністративно-правові відносини, що формуються у сфері державної реєстрації речових прав на нерухоме майно, та виникають між суб'єктами адміністративно-правового регулювання – державними реєстраторами, територіальними органами Міністерства юстиції України, а також фізичними та юридичними особами, які є заявниками з приводу впливу на об'єкт таких відносин – речових прав на нерухоме майно; 3) адміністративні засоби, які застосовуються в межах адміністративної процедури реєстрації – подання заяви та документів на реєстрацію, приймання та обробка документів державними реєстраторами, перевірка наданих документів на відповідність вимогам законодавства, внесення відомостей про права на нерухоме майно до Державного реєстру прав на нерухоме майно (ЄДРПНМ), надання заявнику виписки з ЄДРПНМ, що є підтвердженням реєстрації прав, або відмова в реєстрації, оскарження відмови в порядку визначеному законом, застосування заходів відповідальності до реєстраторів та ін.

Література:

1. Великий енциклопедичний юридичний словник / за ред. акад. НАН України Ю.С. Шемшученка. 2-е вид., переробл. і доповн. К.: Вид-во «Юридична думка», 2012. 1020 с.
2. Курс адміністративного права України : підруч. / В. К. Колпаков та ін.; за ред. В. В. Коваленка. Київ : Юрінком Інтер, 2012. 808 с.
3. Голосніченко І.П., Стахурський М.Ф. Адміністративне право України: основні поняття. К.: ГАН, 2005. 231 с.
4. Стеценко С.Г. Механізм адміністративно-правового регулювання: сучасні проблемні питання. *Актуальні проблеми держави і права*. 2007. Вип. 35. С. 31–34.
5. Коломоєць Т.О. Адміністративне право України. Академічний курс: підручник. К.: «Юрінком Інтер», 2011. 576 с.
6. Адміністративне право України: Підручник. Вид. 2, змін, і доп. / За заг. ред. Т.О. Коломоєць. К: Істина, 2012. 528 с.
7. Адміністративне право зарубіжних країн : курс лекцій / О.В. Кузьменко, І.Д. Пастух, О.Є. Користін та ін.; за ред.. О.В. Кузьменко. К. : Юрінком Інтер, 2014. 528 с.
8. Кантор Н.Ю. Механізм адміністративно-правового регулювання та його складові елементи. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*. Серія Право. Випуск 84: частина 3. 2024. С. 125–129.
9. Коросташова І. М. Механізм адміністративно-правового регулювання як правова категорія та багатоаспектне явище. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2019. № 1. С. 52–61.

10. Бевз С.І. Поняття та елементи механізму адміністративно-правового регулювання державного управління господарською діяльністю. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2018. Вип. 4 (25). Т. 2. С. 43–47.
11. Микола Кропивницький. Механізм адміністративно-правового регулювання у сфері соціального забезпечення населення: до проблеми дефініції. *Публічне право*. № 2 (54). 2024. С. 15–21.
12. Федосєєв П.М. Механізм адміністративно-правового регулювання створення юридичних осіб. *Юридичний науковий електронний журнал*. № 1. 2024. С. 469–472. URL: http://www.lsej.org.ua/1_2024/111.pdf.
13. Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень: Закон України від 1 липня 2004 року № 1952-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 51. Ст. 553.
14. Про адміністративну процедуру: Закон України від 17 лютого 2022 року № 2073-IX. *Відомості Верховної Ради України*. 2023. № 15. Ст. 50.
15. Кодекс адміністративного судочинства України: Закон України від 6 липня 2005 року № 2747-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2005. № 35–36, № 37. Ст. 446.
16. Порядок державної реєстрації речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень: Постанова Кабінету Міністрів України від 25 грудня 2015 р. № 1127 (в редакції постанови Кабінету Міністрів України від 23 серпня 2016 р. № 553). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1127-2015-%D0%BF#Text> (дата звернення: 30.07.2024).
17. Про затвердження Порядку ведення Державного реєстру речових прав на нерухоме майно : Постанова Кабінету Міністрів України від 26.10.2011 р. № 1141. *Офіційний вісник України*. 2011. № 86. Ст. 3145.
18. Про затвердження Вимог до оформлення заяв та рішень у сфері державної реєстрації речових прав на нерухоме майно та їх обтяження: Наказ Міністерства юстиції України від 21 листопада 2016 р. № 3276. *Офіційний вісник України* від 25.11.2016. № 91. Стр. 422. Ст. 2986.

Pylypenko Yu. The concept and content of the mechanism of administrative and legal regulation of state registration of real rights to real property

Summary. The article clarifies the concept and essence of the legal category “mechanism of administrative and legal regulation” with its projection on social relations that arise in a certain sphere and industry; the concept and constituent

elements of the mechanism of administrative and legal regulation in the field of state registration of real rights to real property are defined, their general analysis is carried out.

As a result of the study, it was established that the mechanism of administrative and legal regulation of state registration of real rights to real property is a set of legal norms and administrative means used by state bodies to influence the process of registration of real property rights. It includes the creation, maintenance and use of the State Register of Real Rights to Real Property, establishing the procedure for submitting documents, verification procedures, entering information into the register and issuing extracts confirming rights. It is necessary to distinguish the constituent elements of such a mechanism, which include: 1) administrative and legal norms – the Laws of Ukraine that regulate the state registration of real rights to real property, as well as regulatory and legal acts that detail the administrative registration procedure and determine the rights, obligations and guarantees for the implementation of the rights of the participants in this procedure; 2) administrative and legal relations that are formed in the field of state registration of real rights to real property and arise between subjects of administrative and legal regulation – state registrars, territorial bodies of the Ministry of Justice of Ukraine, as well as individuals and legal entities that are applicants for the impact on the object of such relations – real rights to real property; 3) administrative means used within the administrative registration procedure – submission of an application and documents for registration, acceptance and processing of documents by state registrars, verification of the documents provided for compliance with the requirements of the legislation, entry of information on rights to real estate in the State Register of Rights to Real Estate (SRRIR), provision of an extract from the SRRIR to the applicant, which is confirmation of registration of rights, or refusal to register, appeal of the refusal in accordance with the procedure established by law, application of liability measures to registrars, etc.

Key words: state registration of real estate objects, administrative and legal regulation, mechanism of administrative and legal regulation of state registration of real estate objects.

Creative Commons Attribution 4.0
International (CC BY 4.0)

Стаття надійшла 22.10.2025
Статтю прийнято 01.11.2025
Стаття опублікована 10.12.2025

Строїлов А. С.,

аспірант

Науково-дослідного інституту публічного права

ORCID: <https://orcid.org/0009-0000-3542-4127>

ПРИНЦИПИ ПУБЛІЧНОГО АДМІНІСТРУВАННЯ АУДИТОРСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В УКРАЇНІ

Анотація. У статті проаналізовано принципи публічного адміністрування аудиторської діяльності в Україні як фундаментальні засади, що забезпечують прозорість, підзвітність і законність у сфері фінансового контролю. Поняття принципу розглядається у широкому значенні як вихідне правило чи доктрина, що формує основу будь-якої системи знань та практики, а в юридичному аспекті, як найбільш загальні й стабільні ідеї, які визначають зміст і спрямування правового регулювання. Підкреслюється їхня інтеграційна функція, завдяки якій право зберігає єдність, узгодженість і системність, а також практичне значення у правотворчості, тлумаченні та застосуванні норм. Особливу увагу приділено принципам адміністративного права, які задають орієнтири для діяльності органів публічної адміністрації. Серед них виділяються верховенство права, юридична визначеність, пропорційність, рівність і недискримінація, що забезпечують передбачуваність адміністративних рішень, захист прав людини та запобігання свавільним діям влади. У сфері аудиту ключовими є принципи незалежності, об'єктивності, професійної компетентності, конфіденційності, скептицизму та етичної поведінки. Вони формують основу достовірності фінансової звітності та довіри суспільства до результатів перевірок. Дотримання цих засад мінімізує ризики викривлення інформації та створює умови для підвищення якості аудиторських послуг. Аудит ефективності розглядається крізь концепцію економічності, результативності й ефективності з подальшим її розширенням на принципи довірили, справедливості, етики та сталого розвитку. Державний аудит ґрунтується на поєднанні базових, етичних і методологічних принципів, що у комплексі гарантують системність, об'єктивність і прозорість використання фінансових ресурсів. Важливим аспектом виступає забезпечення запобігання конфлікту інтересів та зловживань, а також формування довіри до державних інституцій через чіткі стандарти перевірок. Водночас аналіз показує, що на практиці реалізація принципів часто стикається з проблемами недостатньої інституційної спроможності, прогалинами у правовому регулюванні та розривом між задекларованими цінностями і фактичними результатами.

Ключові слова: адміністрування, аудит, бюджет, ефективність, законність, компетентність, конфіденційність, незалежність, об'єктивність, підзвітність, принципи, прозорість, пропорційність, скептицизм, фінансовий контроль.

Вступ. На сьогоднішній день аналіз принципів публічного адміністрування аудиторської діяльності в Україні набуває особливого значення у зв'язку з реформуванням системи публічного управління та посиленням ролі фінансового контролю. Забезпечення прозорості, підзвітності та ефективності використання публічних ресурсів є ключовою вимогою суспільства до державних інституцій. У таких умовах принципи стають не

лише теоретичним орієнтиром, а й практичним інструментом модернізації аудиторської діяльності. Вони визначають рамки дискреційних повноважень органів влади, стандарти поведінки аудиторів та спрямовують прийняття управлінських рішень. Недотримання цих принципів негативно впливає на довіру громадян до державних органів, призводить до неефективного використання бюджетних коштів і зростання корупційних ризиків.

У сфері аудиту ключове значення мають принципи професійної поведінки та етики, що забезпечують достовірність фінансової звітності та унеможливають викривлення інформації. Незалежність, об'єктивність, професійна компетентність і конфіденційність формують основу суспільної довіри до результатів аудиторських перевірок. Проте практика демонструє недостатній рівень контролю за дотриманням цих принципів і слабкість механізмів професійного саморегулювання. Це суттєво знижує ефективність аудиту як інструменту запобігання зловживанням і підтримки фінансової дисципліни. Одночасно процес євроінтеграції вимагає адаптації до міжнародних стандартів і посилення значення принципів у практичній діяльності аудиторів.

Особливу увагу слід звернути на систему принципів бюджетного права, яка безпосередньо впливає на організацію публічного фінансового контролю. Принципи єдності, збалансованості, повноти й ефективності визначають основу функціонування фінансової системи та порядок використання публічних ресурсів. Проте їхнє фактичне застосування стикається з проблемами непрозорого розподілу коштів, зловживаннями у сфері державних закупівель і недостатньою відповідальністю посадових осіб. Наявність таких викликів підкреслює важливість розгляду принципів не лише як формальних положень, а й як реальних інструментів забезпечення законності та прозорості.

Проблематика полягає у тому, що наявна система принципів публічного адміністрування та аудиторської діяльності в Україні досі залишається фрагментарною й недостатньо узгодженою. У практичній діяльності органів влади часто спостерігається розрив між задекларованими цінностями прозорості й фактичною реалізацією. Незалежність аудиторів обмежується впливом політичних і економічних факторів, що підриває довіру до результатів перевірок. Відсутність ефективних механізмів запобігання конфлікту інтересів створює передумови для зловживань. Також проблемою є слабка інституційна спроможність аудиторських органів і наявність прогалин у правовому регулюванні.

Актуальність зумовлюється необхідністю комплексного аналізу принципів публічного адміністрування аудиторської діяльності як фундаменту фінансової стабільності та прозоро-

сті держави. Їхнє всебічне вивчення дозволяє виявити існуючі прогалини й виробити науково обґрунтовані пропозиції для вдосконалення законодавчої та інституційної бази. Узгодженість із міжнародними стандартами аудиту є важливою передумовою євроінтеграційних процесів України. В умовах воєнного стану та дефіциту ресурсів удосконалення принципів набуває стратегічного значення, оскільки від нього залежить ефективність фінансового контролю й підвищення довіри громадян до держави. Принципи формують основу правового регулювання, визначають орієнтири для управлінських рішень і забезпечують баланс між державними інтересами та правами людини.

Огляд останніх досліджень. До наукового аналізу принципів публічного адміністрування, зокрема, в галузі аудиторської діяльності свою увагу у різних аспектах досліджень зосереджували вчені такі як: А. Баранова, А. Берлач, І. Брик, Л. Будник, О. Буханевич, О. Величко, В. Галушко, А. Кашперська, Ю. Крігер, І. Личенко, Н. Михайлишин, Я. Мулик, Т. Наумова, О. Подоляничук, О. Ситников, Ю. Слободяник, С. Стеценко, В. Томіна та інші. Не зважаючи на те, що їхні праці стосувались нашої проблематики побічно нам вдалося виявити та узагальнити нашу тематику.

Мета статті полягає в тому, щоб на основі теорії права, теорії адміністративного права, наукових доктрин та чинного законодавства узагальнити принципи публічного адміністрування аудиторської діяльності в Україні, визначити їх роль у забезпеченні прозорості, ефективності та підзвітності фінансового контролю, а також окреслити напрями їх практичної реалізації в умовах сучасних викликів.

Виклад основних положень. Згідно із словником Мерріам-Вебстер поняття «принципи» визначається як всеосяжний і фундаментальний закон, доктрина чи припущення, а також як правило або кодекс поведінки, що виражає моральні засади людини. Воно може означати природний закон чи факт, який лежить в основі функціонування технічних пристроїв, або ж виступати першоджерелом та підґрунтям для інших істин. Крім того, «principle» трактується як внутрішня властивість чи інгредієнт, що надає певної якості явищу або речовині [1].

Згідно із теорією права принципи права є найбільш загальними, стабільними та абстрактними ідеями, які відображають дух права і визначають його зміст, спрямування та розвиток. Вони є вихідними засадами, що забезпечують єдність і системність права, виконуючи функцію його «стрижня». Принципи права мають пріоритет над нормами, оскільки саме вони задають зміст правового регулювання та виступають орієнтирами для формування і застосування нормотворчої діяльності. Вони поєднують у собі ціннісні орієнтири суспільства та юридичні ідеї, завдяки чому втілюють найважливіші соціальні й моральні вимоги. Принципи є підґрунтям для класифікації права на загальні, міжгалузеві та галузеві, що забезпечує його внутрішню узгодженість. У їхньому змісті проявляється необхідність дотримання справедливості, гуманізму, рівності та доброчесності. Вони мають нормативне значення, адже безпосередньо впливають на нормотворення, правозастосування та тлумачення права [2, с. 123–131].

В адміністративному праві принципи публічного адміністрування є базовими засадами, які визначають спрямованість та межі діяльності адміністративних органів, забезпечуючи верховенство права, захист прав і свобод людини та стабільність

правопорядку. Їх зміст полягає у зв'язаності публічної адміністрації законом, що зобов'язує діяти лише в межах і способом, визначений Конституцією та законами України, а також у забезпеченні справедливості, яка проявляється через пропорційність адміністративних рішень та відповідальності. Юридична визначеність гарантує передбачуваність і стабільність правового регулювання, що дозволяє громадянам мати легітимні очікування щодо наслідків своїх дій. Важливою складовою є запобігання зловживанню повноваженнями та контроль за дискрецією адміністративних органів, що унеможливує свавільні дії влади. Принцип рівності та недискримінації забезпечує рівні права і можливості для всіх осіб, у тому числі для вразливих груп [3, с. 50–81].

Отже, поняття «принципи» у загальному значенні визначається як фундаментальне правило чи доктрина, що може виступати моральною засадою, природним законом або першоосновою для інших істин. У праві принципи постають як найбільш загальні й стабільні ідеї, що відображають дух права, забезпечують його єдність і системність та мають пріоритет над нормами, визначаючи зміст і спрямування правового регулювання. Вони поєднують ціннісні орієнтири суспільства з юридичними ідеями, закріплюючи справедливість, гуманізм, рівність і доброчесність. В адміністративному праві принципи публічного адміністрування спрямовані на утвердження верховенства права, захист прав людини, пропорційності рішень та юридичну визначеність, що забезпечує передбачуваність і стабільність правопорядку.

Звертаючись до доктринального аналізу нашу увагу привернула робота І. Личенко в якій проаналізовано адміністративно-правові засади публічного адміністрування в Україні як система принципів, що визначають правове регулювання, інституційну структуру та статус суб'єктів адміністративної діяльності. Наголошує на трансформації публічно-правових інституцій із розширенням сфер публічно-сервісної діяльності та впровадженням принципу «єдиного вікна», що сприяє автоматизації доступу громадян до послуг. Особливу увагу приділено ідеології людиноцентризму, яка зміщує акцент із примусового характеру адміністративної діяльності на сервісно-орієнтований підхід. Зазначається важливість балансування централізації та децентралізації адміністрування, запровадження механізмів відповідальності за адміністративні рішення й підвищення якості публічних послуг. Принципи справедливості, прозорості, демократичності та підконтрольності громаді визначають сучасну модель врядування. У статті підкреслюється значення використання світового досвіду, концепції «Good Governance» і партисипативної демократії для вдосконалення українського публічного адміністрування. Важливими є також кадрове забезпечення, профілактика порушень і розвиток інструментів громадського контролю [4].

Як зазначає І. Брик принципи аудиторської діяльності формують основу надійності та довіри до аудиторських послуг, адже забезпечують прозорість і якість фінансової звітності. Незалежність аудитора гарантує об'єктивність перевірки, унеможливаючи вплив особистих чи фінансових інтересів на висновки. Професійна компетентність передбачає наявність у аудитора відповідних знань і навичок, а також постійний їх розвиток відповідно до сучасних змін у сфері обліку й аудиту. Об'єктивність вимагає, щоб висновки базувалися на достовірних доказах, а не на упереджених судженнях чи очікуваннях. Додержання

міжнародних стандартів і законодавчих вимог забезпечує методологічну єдність та правову визначеність аудиторського процесу. Конфіденційність захищає інформацію, отриману під час аудиту, від неправомірного розголошення. Професійна поведінка аудитора зобов'язує його діяти чесно, відповідально та етично, зміцнюючи авторитет професії. Якість аудиту реалізується через ретельне планування, документування та контроль виконаних процедур, що сприяє підвищенню ефективності [5].

Ю. Слободяник та Ю. Крігер розкрили сутність аудиту ефективності через систему принципів, які забезпечують його змістовне наповнення та методологічну основу. Базою є концепція «3E's» (economy, efficiency, effectiveness), що акцентує на економічності, ефективності та результативності використання ресурсів. Принцип економічності означає мінімізацію витрат при збереженні належної якості та своєчасності, що передбачає вибір оптимальних альтернатив. Принцип ефективності спрямований на досягнення максимальних результатів від наявних ресурсів, включаючи людські, фінансові та матеріальні. Принцип результативності визначає ступінь досягнення поставлених цілей і співвідношення фактичних результатів із запланованими показниками. Сучасні наукові підходи пропонують розширення переліку принципів за рахунок довкілля (environment), справедливості (equity), етики (ethics) та економічного добробуту (economic welfare), що пов'язує аудит ефективності з цілями сталого розвитку. Вчені додають нові принципи доцільності (expediency), що відображає логіку використання ресурсів для отримання вигоди, та розвитку (evolution), який орієнтований на вдосконалення діяльності підприємства. Такий підхід підкреслює, що аудит ефективності є інструментом не лише контролю, але й стратегічного розвитку [6].

Л. Будник та Н. Михайлишин підкреслили, що ключовим елементом теоретичних основ державного аудиту є принципи, які забезпечують його методологічну й етичну основу. Виокремлюється три групи: базові, етичні та методологічні принципи, які визначають підхід до оцінки використання державних фінансових ресурсів. Базові принципи відображають загальні засади, що формують підвалини стандартів і дозволяють аудитору робити висновки навіть у разі відсутності чітких правил. Етичні принципи зосереджені на незалежності аудитора, уникненні конфлікту інтересів, компетентності, ретельності, конфіденційності та професійній поведінці, що підвищує довіру суспільства до аудиту. Незалежність розглядається як у формі професійної думки, так і поведінки, що виключає вплив керівництва чи інших чинників на об'єктивність висновків. Конфлікт інтересів трактується як загроза об'єктивності, що може призвести до корупційних ризиків, тому потребує запобігання та врегулювання. Методологічні принципи регламентують порядок здійснення перевірки відповідно до завдань та процедур, встановлених стандартами. Значна увага приділяється професійній етиці, яка визначається як основа для регулювання дій державного аудитора поза межами прямого законодавчого регулювання [7].

Виконаний нами аналіз наукових доктрин показує, що як у сфері публічного адміністрування, так і в аудиті ключову роль відіграють принципи, які формують методологічну, етичну та організаційну основу діяльності. Публічне адміністрування базується на принципах справедливості, прозорості, підконтрольності громаді та людиноцентризму, що забезпечує баланс централізації й децентралізації та підвищує якість послуг. Аудиторська діяльність спирається на незалежність, компетент-

ність, об'єктивність, конфіденційність і професійну поведінку, які гарантують достовірність та надійність перевірок. Аудит ефективності розвивається навколо концепції «3E's» (економічність, ефективність, результативність), розширюючи її сучасними принципами сталого розвитку, етики й доцільності. У державному аудиті поєднання базових, етичних і методологічних принципів забезпечує об'єктивність, запобігає конфлікту інтересів і створює основу для довіри суспільства до контролю за використанням фінансових ресурсів.

На законодавчому рівні Бюджетний кодекс України закріплює систему принципів бюджетної системи, які безпосередньо впливають на організацію та здійснення публічного фінансового контролю та аудиту. Принцип єдності визначає єдину правову базу, грошову систему, класифікацію й порядок ведення обліку та звітності. Принцип збалансованості означає відповідність повноважень на здійснення витрат обсягам надходжень бюджету. Принцип самостійності підкреслює незалежність державного бюджету та місцевих бюджетів у виконанні зобов'язань. Принцип повноти зобов'язує включати до складу бюджетів усі надходження та витрати. Принцип обґрунтованості передбачає формування бюджету на реалістичних макропоказниках і розрахунках, що спираються на затверджені методики. Принцип ефективності та результативності встановлює вимогу якісного надання публічних послуг при мінімальних витратах і максимальних результатах. Принцип субсидіарності визначає необхідність наближення публічних послуг до їх безпосереднього споживача. Додатково закріплені принципи цільового використання бюджетних коштів, справедливості й неупередженості, а також публічності та прозорості, що забезпечують відкритість та контроль у сфері використання бюджетних ресурсів [8].

Закон України «Про аудит фінансової звітності та аудиторську діяльність» визначає систему принципів, що регулюють професійну поведінку аудиторів та суб'єктів аудиторської діяльності. Закріплено принципи етичної професійної поведінки, які передбачають дотримання суспільних інтересів, загальних норм моралі, принципів незалежності, об'єктивності, професійної компетентності, конфіденційності та професійної таємниці. Зазначено принцип професійного скептицизму, що вимагає критичного ставлення до інформації та врахування можливості суттєвого викривлення фінансової звітності. Підкреслено принципи незалежності та об'єктивності, що забороняють участь у прийнятті управлінських рішень клієнта та вимагають уникнення конфлікту інтересів. Деталізується принцип конфіденційності та професійної таємниці, що зобов'язує зберігати нерозголошення інформації, отриманої під час аудиту. У статті 12 ще раз підтверджено вимогу незалежності та об'єктивності, забороняючи втручання у діяльність аудитора з боку власників чи керівних органів суб'єкта аудиторської діяльності [9].

В свою чергу Закон України «Про адміністративну процедуру» визначає систему принципів, які формують основу взаємодії органів публічної адміністрації з фізичними та юридичними особами. Верховенство права підкреслює пріоритет прав і свобод людини та їх захист у процесі адміністративного провадження. Принцип рівності перед законом гарантує однакове ставлення до всіх учасників провадження незалежно від їх статусу чи ознак. Обґрунтованість вимагає належного з'ясування обставин справи та мотивованості прийнятих рішень. Безсторонність (неупередженість) зобов'язує адміністративні

органи уникати неправомірної заінтересованості та конфлікту інтересів. Добросовісність і розсудливість передбачають дії органів відповідно до мети закону з урахуванням логіки та моралі. Пропорційність вимагає балансу між цілями адміністративного акта та можливими негативними наслідками для особи. Відкритість, своєчасність, ефективність і гарантування права на участь у провадженні забезпечують прозорість, доступність та результативність адміністративної діяльності [10].

Отже на законодавчому рівні закріплено систему принципів, що визначають засади публічного адміністрування у сфері фінансового контролю та аудиту. Вона охоплює єдність, збалансованість, самостійність і повноту, що забезпечують стабільність та цілісність фінансової системи. Важливе місце займають ефективність, результативність, обґрунтованість і субсидіарність, які спрямовані на раціональне використання ресурсів та наближення послуг до громадян. Поряд із цим визначено принципи незалежності, об'єктивності, професійної компетентності, скептицизму, конфіденційності та етичної поведінки, що формують основу надійності аудиторської діяльності. У сфері адміністративної процедури ключовими є верховенство права, рівність, обґрунтованість, безсторонність, добросовісність, пропорційність, відкритість та участь особи, які забезпечують прозорість і справедливість проваджень. У комплексі ці принципи створюють цілісну систему, що поєднує фінансову дисципліну, професійну відповідальність і права людини.

Прикладом реалізації принципів публічності та прозорості у сфері публічного адміністрування аудиторської діяльності є Звіт Рахункової палати щодо діяльності АРМА. У документі відкрито представлено фактичні дані про обсяг арештованих активів, кількість ухвал судів та результати їх передачі в управління, що дає можливість громадськості та парламенту здійснювати контроль за діяльністю Агентства. Особливу увагу приділено проблемам неповного виконання ухвал судів та відсутності системності у веденні бухгалтерського обліку активів, що демонструє готовність аудиторів висвітлювати як досягнення, так і недоліки. У звіті наведено конкретні фінансові показники – надходження від управління, реалізації активів та придбання військових облигацій, що забезпечує прозорість використання бюджетних ресурсів. Важливим є зазначення причинно-наслідкових зв'язків, які впливали на ефективність управління, що формує довіру до аудиторських висновків. Оприлюднення рекомендацій для удосконалення діяльності АРМА робить процес підзвітним та орієнтованим на практичне вдосконалення [11].

Висновки. Отже, поняття принципу в широкому розумінні охоплює загальні правила чи доктрини, що виступають основою будь-якої системи знань або практики. Вони визначають фундаментальні орієнтири, на яких базується правове регулювання, суспільна мораль чи науково-технічні положення. Принципи виконують інтеграційну функцію, забезпечуючи цілісність і не суперечливість певної системи, у тому числі правової. Саме вони надають змісту нормам і дозволяють уникати хаотичності у правотворчій та правозастосовній діяльності. У юридичній площині принципи є більш абстрактними й стабільними за норму, адже визначають саму сутність права та напрям його розвитку. Вони виступають своєрідним мірилом, за допомогою якого оцінюється якість і легітимність правових актів.

У правовій доктрині принципи права розглядаються як стрижень, що забезпечує його сталість, єдність і розвиток. Вони мають пріоритет над нормами, оскільки саме від принципів

залежить спрямованість змісту законодавчих положень. Через це принципи можна вважати критеріями якості правового регулювання та підґрунтям для створення нормотворчих актів. Їхня класифікація на загальні, міжгалузеві та галузеві відображає потребу у впорядкуванні правової системи. Особливе значення має їхня здатність втілювати фундаментальні цінності – справедливість, рівність, гуманізм, добросовісність, які уособлюють суспільні орієнтири. Водночас принципи мають практичну функцію, вони визначають методологію глумачення норм права, орієнтують суди та інші органи при ухваленні рішень.

У сфері адміністративного права принципи публічного адміністрування формують основу діяльності державних органів, визначаючи її межі й спрямованість. Вони вимагають суворого дотримання верховенства права, юридичної визначеності та пропорційності у прийнятті адміністративних рішень. Це дозволяє забезпечити легітимність та передбачуваність дій влади для громадян і бізнесу. Важливим орієнтиром є рівність та недискримінація, що гарантують однакове ставлення до всіх учасників адміністративного процесу. Крім того, принципи спрямовані на запобігання свавілля та зловживанню дискреційними повноваженнями адміністративних органів. Вони також передбачають обов'язок діяти добросовісно, у спосіб, визначений законом, з урахуванням логіки та моралі.

В аудиторській діяльності фундаментальними є принципи незалежності, об'єктивності, професійної компетентності та конфіденційності. Вони створюють основу для забезпечення достовірності фінансової звітності та запобігають впливу будь-яких сторонніх факторів на висновки аудитора. Професійний скептицизм, що вимагає критичного підходу до перевірки інформації, дозволяє уникати викривлень у фінансових даних. Принцип професійної поведінки накладає обов'язок діяти чесно, відповідально й етично, з дотриманням суспільних інтересів. Водночас якість аудиту визначається не лише формальним дотриманням процедур, а й ретельністю планування, документування та контролю. Виконання цих принципів робить результати аудиту надійними та обґрунтованими.

У державному аудиті виокремлюються три групи принципів: базові, етичні та методологічні, які взаємодоповнюють одне одного. Базові принципи формують загальне підґрунтя для оцінки використання фінансових ресурсів і дозволяють діяти навіть у випадках прогалин законодавства. Етичні принципи зосереджені на забезпеченні незалежності аудитора, уникненні конфлікту інтересів, дотриманні професійної поведінки та захисті конфіденційної інформації. Вони підвищують довіру суспільства до аудиторських висновків і мінімізують корупційні ризики. Методологічні принципи забезпечують стандартизацію процесу перевірок, регламентуючи порядок збору доказів і оцінку результатів. У поєднанні ці принципи гарантують об'єктивність, точність та системність державного фінансового контролю.

Отже, принципи публічного адміністрування та аудиторської діяльності утворюють єдину цілісну систему, яка поєднує правові, етичні та організаційні орієнтири. Вони гарантують прозорість і справедливість адміністративних процедур, забезпечують якість і надійність аудиторських висновків, а також підвищують ефективність використання публічних фінансових ресурсів. Сукупність цих принципів формує баланс між правами людини та державними інтересами, запобігає зловживанням і сприяє розвитку сервісної моделі управління. Їхня дія поширюється як на нормотворчу сферу, так і на практичні механізми реалізації

державної політики. У сучасних умовах вони є ключовим інструментом зміцнення фінансової дисципліни та демократичних стандартів врядування. Принципи виступають інтегральним елементом, що поєднує правову стабільність, професійну етику та ефективність контролю.

Література:

1. "Principle". Merriam-Webster.com Dictionary, Merriam-Webster. 2025. URL: <https://www.merriam-webster.com/dictionary/principle>
2. Теорія держави і права : підручник / О. В. Петришин, С. П. По-гребняк, В. С. Смородинський та ін. ; за ред. О. В. Петришина. Харків. : Право, 2015. 368 с.
3. Адміністративне право та адміністративний процес. Повний курс : підручник / В. Галуцько, П. Діхтієвський, А. Берlach та ін. ; за заг. ред. В. Галуцька, В. Феліка. Вид. 5-те. Одеса : Видавництво «Юридика», 2025. 700 с.
4. I.O. Lychenko. Administrative and Legal Principles of Public Administration in Ukraine. 2020. URL: <https://doi.org/10.5281/zenodo.4652961>
5. Брик, І. М. Організація та методологія аудиторської діяльності в сучасних умовах: кваліфікаційна робота. Тернопіль : ЗУНУ, 2023. 74 с.
6. Слободяник Ю. Б., Крігер Ю. Ю. Проблеми системного підходу в економіці : зб. наук. пр. / М-во освіти і науки України, Нац. авіац. ун-т. Одеса : Вид. дім «Гельветика», 2022. Вип. 2. С. 109–115.
7. Будник Л.А., Михайлишин Н.П. Принципи державного аудиту та проблеми їх реалізації. Економіка і суспільство. 2017. Вип. 12. С. 678–682.
8. Бюджетний кодекс України : Кодекс України; Закон, Кодекс від 08 липня 2010 № 2456-VI. *Верховна Рада України*. 2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/2456-17>
9. Про аудит фінансової звітності та аудиторську діяльність : Закон України від 21 грудня 2017 № 2258-VIII. *Верховна Рада України*. 2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/2258-19>
10. Про адміністративну процедуру : Закон України від 17 лютого 2022 № 2073-IX. *Верховна Рада України*. 2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/2073-20>
11. Звіт про результати аудиту відповідності використання коштів державного бюджету та управління активами Національним агентством України з питань виявлення, розшуку та управління активами, одержаними від корупційних та інших злочинів. Рішення Рахункової палати від 25.12.2024 № 59-1. Офіційний сайт Рахункової палати України. URL: <https://rp.gov.ua>

Stroilov A. Principles of public administration of auditing activities in Ukraine

Summary. Article analyzes the principles of public administration of audit activity in Ukraine as fundamental foundations that ensure transparency, accountability, and legality in the field of financial control. The concept of a principle is considered in a broad sense as a basic rule or doctrine that forms the basis of any system of knowledge and practice, and in the legal aspect, as the most general and stable ideas that determine the content and direction of legal regulation. Their integrative function is emphasized, thanks to which law maintains unity, coherence, and systematization, as well as practical significance in lawmaking, interpretation, and application of norms. Particular attention is paid to the principles of administrative law, which set guidelines for the activities of public administration bodies. Among them are the rule of law, legal certainty, proportionality, equality, and non-discrimination, which ensure the predictability of administrative decisions, the protection of human rights, and the prevention of arbitrary actions by authorities. In the field of auditing, the key principles are independence, objectivity, professional competence, confidentiality, skepticism, and ethical conduct. They form the basis of the reliability of financial reporting and public trust in the results of audits. Adherence to these principles minimizes the risks of information distortion and creates conditions for improving the quality of audit services. Performance auditing is viewed through the concept of economy, efficiency, and effectiveness, with its subsequent expansion to the principles of environment, equity, ethics, and sustainable development. State audit is based on the combination of basic, ethical, and methodological principles, which together guarantee the systematization, objectivity, and transparency of the use of financial resources. An important aspect is the prevention of conflicts of interest and abuses, as well as the formation of public trust in state institutions through clear audit standards. At the same time, the analysis shows that in practice the implementation of principles often faces problems of insufficient institutional capacity, gaps in legal regulation, and a gap between declared values and actual results.

Key words: accountability, administration, audit, budget, competence, confidentiality, effectiveness, financial control, independence, legality, objectivity, principles, proportionality, skepticism, transparency.

Чернов О. В.,

*доктор філософії, доцент кафедри криміналістики,
судових експертиз та поліграфології
Національного університету «Одеська юридична академія»
ORCID: <https://orcid.org/0009-0002-6038-9479>*

Чумак С. П.,

*кандидат юридичних наук, доцент кафедри
криміналістики, судових експертиз та поліграфології
Національного університету «Одеська юридична академія»
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0486-1890>*

Стаурська О. М.,

*асистент кафедри криміналістики,
судових експертиз та поліграфології
Національного університету «Одеська юридична академія»
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2269-369>*

ІНТЕГРАЦІЯ СИСТЕМ ПОЖЕЖНОЇ ТА ПРОТИМІННОЇ БЕЗПЕКИ ТА РОЗВИТОК НОРМАТИВНО-ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЗАХИСТУ НАСЕЛЕННЯ І КРИТИЧНОЇ ІНФРАСТРУКТУРИ УКРАЇНИ В УМОВАХ ВОЄННИХ ДІЙ ТА ПІСЛЯВОЄННОГО ВІДНОВЛЕННЯ

Анотація. У статті здійснено комплексний науковий аналіз проблеми інтеграції систем пожежної та протимінної безпеки в Україні, що набула особливої актуальності в умовах воєнних дій та в контексті післявоєнного відновлення держави. Дослідження базується на міждисциплінарному підході, який поєднує правові, організаційно-технічні, соціально-психологічні та управлінські аспекти забезпечення безпеки населення і критичної інфраструктури. У статті підкреслюється, що сучасна воєнна агресія створила безпрецедентні виклики для системи цивільного захисту: масштабне мінування територій, руйнування промислових та енергетичних об'єктів, численні випадки вибухів і пожеж, що вимагають тісної взаємодії між підрозділами ДСНС, Збройних Сил, Національної поліції, органів місцевого самоврядування та міжнародних партнерів.

Проаналізовано чинну нормативно-правову базу, зокрема положення Кодексу цивільного захисту України, «Про протимінну діяльність в Україні» та «Про критичну інфраструктуру», а також останні зміни, спрямовані на гармонізацію українського законодавства з міжнародними стандартами – зокрема Міжнародними стандартами протимінної діяльності (IMAS) та директивами ЄС щодо стійкості критичної інфраструктури. Підкреслено тенденцію до створення єдиної інтегрованої системи управління ризиками, у якій пожежна та протимінна безпека розглядаються як взаємопов'язані елементи загальної політики безпеки держави.

Особливу увагу приділено питанням кадрової підготовки, координації міжвідомчих дій та впровадженню сучасних технологій, включно з цифровими системами моніторингу, безпілотними платформами, штучним інтелектом і геоінформаційними базами даних. Роз-

глянуто приклади практичного впровадження інтегрованих заходів у межах програм ЄС і НАТО, зокрема «EU4ResilientUkraine» та проектів Міжнародного трастового фонду з протимінної діяльності. Обґрунтовано важливість екологічного складника безпеки, що передбачає оцінку наслідків розмінування та ліквідації пожеж, моніторинг забруднення довкілля токсичними сполуками, а також створення екологічних паспортів територій.

У статті наголошено на ключовій ролі місцевих громад у реалізації заходів протипожежного та протимінного захисту, децентралізації управління безпекою, формуванні місцевих планів реагування і підвищенні обізнаності населення. Визначено, що ефективна інтеграція систем безпеки неможлива без удосконалення правового регулювання, уніфікації термінології, визначення відповідальності за порушення вимог безпеки та створення механізмів компенсації збитків.

Автор доходить висновку, що інтеграція пожежної та протимінної безпеки є фундаментальною складовою сучасної стратегії національної безпеки України та однією з передумов успішного відновлення після війни. Вона формує нову парадигму державного управління – від реактивної до превентивної, від локальної до системної, спрямовану на збереження життя людей, захист довкілля та підвищення стійкості критичної інфраструктури. Практичне значення дослідження полягає в обґрунтуванні напрямів подальшого розвитку законодавства, підготовки фахівців і впровадження інтегрованих технологій безпеки, що відповідають європейським та міжнародним стандартам.

Ключові слова: пожежна безпека, протимінна безпека, критична інфраструктура, цивільний захист, законодавство України, воєнний стан, післявоєнне відновлення, інтеграція систем безпеки, ризик-орієнтоване управління, стійкість.

Постановка проблеми. Сучасна воєнна агресія проти України створила безпрецедентні виклики для національної системи безпеки, особливо у сферах пожежного захисту, протимінної діяльності та забезпечення стійкості критичної інфраструктури. Масштабні руйнування промислових, енергетичних, транспортних і житлових об'єктів, масове мінування територій, підвищена пожежна небезпека через обстріли та вибухи боєприпасів призвели до необхідності перегляду існуючої моделі цивільного захисту. Традиційно пожежна та протимінна безпека в Україні функціонували як окремі напрями діяльності різних відомств, без належної міжвідомчої координації, єдиних стандартів і комплексного ризик-орієнтованого підходу.

В умовах воєнних дій така фрагментарність управління безпекою створює додаткові ризики для життя населення, ускладнює ліквідацію наслідків надзвичайних ситуацій, уповільнює процеси розмінування та відновлення зруйнованих об'єктів. Водночас післявоєнне відновлення потребує створення інтегрованої системи, що поєднує функції пожежного реагування, протимінного очищення, екологічного моніторингу та відбудови інфраструктури на основі єдиних стандартів.

Проблема полягає у відсутності достатньо розвинутого нормативно-правового механізму, який би регулював взаємодію між структурами, відповідальними за пожежну та протимінну безпеку, визначав чіткі алгоритми дій, розподіл відповідальності, стандарти підготовки кадрів і технологічного забезпечення. Також існує потреба у гармонізації українського законодавства з міжнародними нормами ЄС і НАТО, впровадженні сучасних цифрових систем моніторингу небезпек, а також створенні правових умов для залучення міжнародних партнерів і приватного сектору до процесів безпеки.

Отже, наукова й практична значущість проблеми зумовлена необхідністю системної інтеграції пожежної та протимінної безпеки у рамках державної політики цивільного захисту, формування сучасного нормативно-правового підґрунтя та розроблення ефективних механізмів реалізації комплексного підходу до захисту населення і критичної інфраструктури України в умовах воєнних дій та післявоєнного відновлення.

Метою дослідження є обґрунтування теоретичних і правових засад інтеграції систем пожежної та протимінної безпеки України в єдину комплексну модель захисту населення і критичної інфраструктури, спрямовану на підвищення ефективності цивільного захисту в умовах воєнних дій та післявоєнного відновлення.

Виклад основного матеріалу. Інтеграція систем пожежної та протимінної безпеки та розвиток нормативно-правового забезпечення захисту населення і критичної інфраструктури України в умовах воєнних дій та післявоєнного відновлення є одним із ключових напрямів забезпечення національної безпеки держави. В умовах повномасштабної війни, спричиненої агресією Російської Федерації, система цивільного захисту України зазнала надзвичайного навантаження. Від масштабних обстрілів, ракетних ударів, мінування територій і масових пожеж постраждали як населені пункти цілком, так і об'єкти критичної інфраструктури – енергетичні, транспортні, водопостачальні, промислові, комунальні системи. В таких умовах поєднання зусиль пожежної охорони, рятувальних служб, саперних підрозділів, місцевого самоврядування та міжнародних партнерів набуває вирішального значення для збереження життя населення та відновлення життєздатності держави.

Система пожежної та протимінної безпеки в Україні традиційно функціонувала як дві окремі, хоча й взаємопов'язані складові загальної архітектури безпеки. Пожежна безпека забезпечувалася відповідно до вимог Кодексу цивільного захисту України [1], а питання розмінування та протимінного захисту регулювалися низкою нормативних актів у межах оборонного, правоохоронного та цивільного законодавства. Проте сучасні виклики, пов'язані з масштабним мінуванням територій, руйнуванням будівель, пошкодженням інфраструктури, зумовили необхідність інтеграції цих систем в єдину державну політику, що поєднує оперативне реагування, профілактику, стандартизацію та відновлення.

Станом на 2025 рік Україна є однією з найбільш замінованих країн світу. За даними Програми розвитку ООН, понад 30 % її території потенційно забруднено мінами, боєприпасами та вибухонебезпечними залишками війни. Це створює надзвичайну загрозу не лише для цивільного населення, а й для працівників пожежно-рятувальних підрозділів, енергетиків, комунальних служб, які змушені працювати в небезпечних зонах. Інтеграція протимінної безпеки до системи цивільного захисту стає необхідною умовою безпечного функціонування інфраструктури та повернення людей до звільнених територій. У свою чергу, пожежна безпека – одна з найуразливіших ланок, адже обстріли, руйнування, знеструмлення і відсутність водопостачання багаторазово збільшують ризики виникнення масштабних пожеж.

Розвиток нормативно-правового забезпечення у цій сфері відбувається під впливом міжнародних стандартів і потреб воєнного часу. В умовах збройної агресії держава змушена одночасно вирішувати два взаємопов'язані завдання – забезпечення стійкості функціонування системи безпеки під час бойових дій і створення нормативної бази для післявоєнного відновлення. До 2022 року регулювання пожежної безпеки спиралося переважно на радянські та пострадянські норми, зокрема ДБН В.1.1-7:2016, а також інструкції МВС та ДСНС, які не враховували особливості воєнного стану, мінної небезпеки та руйнування критичних систем [2]. Після початку широкомасштабної війни уряд і парламент ініціювали масштабне оновлення правової бази, спрямоване на гармонізацію з директивами ЄС і стандартами НАТО.

Одним із визначальних документів став Закон України «Про протимінну діяльність в Україні» (2018), який після 2022 року зазнав суттєвих змін, що передбачили можливість залучення недержавних операторів розмінування, міжнародних організацій та волонтерських структур. Цей закон визначив правові засади планування, організації та здійснення заходів із розмінування території, надання допомоги постраждалим і ведення інформаційного обліку небезпечних об'єктів [3]. Водночас система пожежної безпеки була інтегрована до єдиного механізму реагування у межах оновленого Кодексу цивільного захисту України (редакція 2023 року), який передбачив створення об'єднаних центрів кризового реагування на рівні областей і громад.

Під час війни взаємодія пожежної та протимінної безпеки проявляється не лише у спільних операціях ДСНС, Національної поліції, Збройних Сил і міжнародних партнерів, а й у правових механізмах координації дій. Зокрема, у 2023–2024 роках Кабінет Міністрів затвердив низку постанов, що встановлюють порядок міжвідомчої взаємодії під час ліквідації наслідків обстрілів, мінометних атак, детонацій складів боєприпасів, вибухів

на нафтобазах тощо. У цих документах уперше системно закріплено процедури погодження робіт із розмінування та гасіння пожеж, визначено пріоритетність рятування людей над локалізацією вогню, а також обов'язковість інженерного обстеження місцевості саперними групами перед допуском пожежних підрозділів.

Особливу роль у розвитку нормативної бази відіграють міжнародні стандарти. Україна, співпрацюючи з ООН, ЄС та НАТО, активно адаптує міжнародні керівні принципи, такі як Міжнародні стандарти протимінної діяльності (IMAS) та рекомендації Європейської комісії щодо стійкості критичної інфраструктури. Зокрема, у 2024 році в рамках Угоди про асоціацію з ЄС, Міністерство економіки та Міністерство внутрішніх справ розпочали гармонізацію технічних регламентів пожежного обладнання, засобів виявлення вибухонебезпечних предметів, а також процедур сертифікації фахівців з розмінування.

Важливою складовою інтеграції є створення єдиної системи управління ризиками. Раніше пожежна та протимінна безпека діяли за різними логіками – перша орієнтувалася на попередження і реагування на пожежі, друга – на пошук і нейтралізацію вибухонебезпечних об'єктів. Однак сучасні умови вимагають єдиного ризик-орієнтованого підходу, що базується на оцінці загроз для життя, довкілля та інфраструктури. Наприклад, під час відновлення енергетичних об'єктів після обстрілів пріоритет надається спершу розмінуванню території, а потім відновленню мереж і одночасному впровадженню систем автоматичного виявлення пожеж. Таким чином, створюється інтегрована система, де безпекові функції взаємопов'язані та послідовні.

Післявоєнне відновлення передбачає нову якість управління безпекою – не лише відбудову зруйнованих споруд, а й формування стійкої інфраструктури, що здатна протистояти майбутнім загрозам. Згідно з Національною стратегією відновлення України (2023–2033), одним із ключових напрямів є запровадження принципу «Build Back Better», тобто відновлення з урахуванням підвищених стандартів безпеки, енергоефективності та екологічності. Це означає, що кожен новий або реконструйований об'єкт має бути спроектований з інтегрованими системами протипожежного захисту, евакуації, оповіщення та мінімізації ризику від вибухонебезпечних предметів. У нормативному вимірі це вимагає розроблення нових державних будівельних норм (ДБН) і стандартів з безпеки інфраструктури, які поєднуюватимуть вимоги пожежної, техногенної та протимінної безпеки.

Важливою проблемою залишається кадрове забезпечення системи. Пожежники, сапери, інженери, працівники комунальних служб мають проходити єдину систему підготовки з елементами тактичної медицини, психофізіологічної стійкості, управління ризиками та цифрового моніторингу. У 2023 році в системі ДСНС створено Центр інтегрованої підготовки, де фахівці з пожежної безпеки проходять тренування з розпізнавання вибухонебезпечних предметів і роботи в умовах мінної небезпеки. У перспективі планується запровадження міжвідомчого навчального стандарту, який поєднує програми МВС, Міноборони, Мінінфраструктури, МОЗ та освітніх закладів цивільного захисту. Саме підготовка кадрів є ключем до реальної інтеграції систем, адже технологічне та нормативне оновлення без людського ресурсу не дає ефекту.

Психологічна та соціальна складова цієї інтеграції також важлива. Рятувальники, сапери, пожежники працюють у надекстремальних умовах, часто на межі фізичних можливостей, під

обстрілами, у зонах руйнувань і втрат. Тому сучасні стандарти мають включати програми психологічної підтримки, профілактики посттравматичних розладів, відновлення працездатності. Відповідно до рекомендацій ВООЗ і НАТО, ефективність системи безпеки безпосередньо залежить від рівня стресостійкості персоналу, готовності діяти в умовах ризику та здатності ухвалювати рішення під тиском. Для цього у складі центрів тактичної медицини створюються спеціалізовані відділи психологічної реабілітації, які працюють із працівниками ДСНС і військовими саперами.

Законодавчі ініціативи, спрямовані на посилення нормативної бази, дедалі частіше орієнтуються на принципи багаторівневої відповідальності. Наприклад, оновлена редакція Закону України «Про критичну інфраструктуру» передбачає створення системи категоризації об'єктів за рівнем небезпеки та обов'язковість розроблення планів забезпечення пожежної, техногенної та протимінної безпеки на кожному рівні – від об'єкта до регіону. При цьому передбачено тісну координацію з приватним сектором, оскільки велика частина критичних ресурсів (енергетика, транспорт, зв'язок) перебуває у власності приватних компаній [4]. Держава встановлює стандарти, проводить сертифікацію, контролює, але відповідальність за виконання покладається на власників та операторів.

Одним із перспективних напрямів інтеграції є цифровізація процесів. Створення єдиної платформи моніторингу небезпек, яка б поєднувала дані про осередки пожеж, заміновані території, пошкоджені об'єкти, метеоумови та маршрути евакуації, дає змогу швидко ухвалювати рішення і координувати дії різних служб. Уже у 2024 році в Україні запроваджено національну систему «SafeUA», яка інтегрує дані ДСНС, Держгеокадастру, Міноборони та місцевих адміністрацій у єдиний геоінформаційний простір. На цій платформі відображаються не лише зони небезпеки, а й статус розмінування, наявність пожежних частин, водних джерел, укриттів, медичних пунктів. Вона стає основою для створення єдиної аналітичної моделі управління ризиками, що європейські експерти називають «Ukrainian Safety Map».

Інтеграція пожежної та протимінної безпеки має також екологічний вимір. Масові пожежі, вибухи, детонації складів боєприпасів і мін створюють серйозне забруднення ґрунтів, води, повітря токсичними сполуками. Це не лише загроза здоров'ю населення, а й довгостроковий фактор деградації довкілля. У цьому контексті важливо, що нові норми зобов'язують проводити екологічну оцінку наслідків ліквідації пожеж і розмінування, контролювати рівень токсичних речовин, запроваджувати системи збору і знешкодження залишків вибухових матеріалів. Відповідно до постанови Кабінету Міністрів № 1109 від 2020 року, усі операції з розмінування об'єктів критичної інфраструктури мають супроводжуватися моніторингом довкілля та складанням екологічного паспорта ділянки [5]. Це дозволяє поєднувати безпекові та природоохоронні заходи в єдиній правовій системі.

Важливим аспектом є міжнародне співробітництво. Україна отримує значну допомогу від партнерів – ЄС, НАТО, США, Канади, Японії, Норвегії – у вигляді техніки, навчання саперів, модернізації пожежного обладнання, розробки стандартів. У 2023–2025 роках реалізується програма «EU4ResilientUkraine», яка спрямована на розвиток інтегрованої системи реагування на надзвичайні ситуації, модернізацію пожежно-рятувальних частин, створення регіональних складів

засобів протипожежного та протимінного захисту. У цьому ж напрямі працює Міжнародний грастовий фонд з протимінної діяльності та гуманітарного розмінування (ITF), який спільно з ДСНС впроваджує сучасні технології – роботизовані комплекси, дистанційні сенсори, тепловізійні системи для виявлення мін і осередків пожеж.

Післявоєнний період стане вирішальним для формування довгострокової безпекової архітектури. Плани відновлення територій передбачають комплексний підхід: одночасне очищення від мін, реконструкцію мереж і створення систем раннього попередження про небезпеку. Законодавчо передбачено, що у кожній територіальній громаді мають бути затверджені Плани безпеки, які включають карти мінної небезпеки, схеми пожежогасіння, евакуаційні маршрути, системи оповіщення. Ці документи узгоджуються з регіональними планами цивільного захисту і є обов'язковими при плануванні забудови, розміщенні об'єктів соціальної інфраструктури, будівництві укриттів. Таким чином, безпека перестає бути лише питанням реагування і стає елементом стратегічного планування розвитку громад.

Розвиток правової бази вимагає гармонізації термінології, процедур та стандартів. На сьогодні існує проблема різноманітності між актами, що регулюють діяльність ДСНС, Міноборони, Держпраці, Мінінфраструктури, місцевих рад. Наприклад, поняття «небезпечна територія», «зона ураження», «осередок пожежі» та «район розмінування» часто мають різні визначення, що ускладнює координацію. Тому розробляється новий «Термінологічний стандарт безпеки», який узгоджує понятійний апарат між усіма секторами. Це особливо важливо для роботи міжнародних місій, де уніфікація термінів сприяє точності координації операцій.

Інтеграція також має правозастосовчий аспект – визначення відповідальності. У воєнний і післявоєнний час актуалізується питання правової оцінки порушень вимог безпеки. Кримінальний кодекс України містить статті про порушення правил пожежної безпеки (ст. 270) та порушення правил поведінки з вибуховими речовинами (ст. 267) [6], але сучасні умови вимагають їх оновлення з урахуванням воєнних ризиків. Законодавці пропонують доповнення, які посилюють відповідальність за недотримання стандартів безпеки під час відновлення об'єктів, неправильне поводження з вибухонебезпечними матеріалами, умисне приховування інформації про мінування. Такі зміни сприятимуть підвищенню дисципліни та правової культури безпеки.

Інноваційним напрямом стає впровадження штучного інтелекту та безпілотних технологій у системи пожежної та протимінної безпеки. Безпілотники з тепловізійними камерами використовуються для моніторингу пожеж, а також для дистанційного виявлення мін. Алгоритми машинного навчання допомагають аналізувати супутникові знімки, прогнозувати розповсюдження вогню, визначати ймовірні місця мінування. Це потребує правового врегулювання питань використання дронів у зоні бойових дій, захисту даних, сертифікації обладнання. Законодавство вже частково враховує ці аспекти через зміни до Постанови КМУ №954 від 06.12.2017 р., де закріплено право державних рятувальних служб на застосування безпілотних систем для моніторингу та реагування [7].

Водночас інтеграція систем безпеки має соціально-комунікаційний вимір. Без інформування населення, навчання, підвищення обізнаності всі технічні та правові заходи не будуть

ефективними. Саме тому створюються освітні кампанії, такі як «Міни: небезпечно!», «Безпечний дім», «Рятівник онлайн», що пояснюють правила поведінки з вибухонебезпечними предметами, дії під час пожеж, евакуацію. У школах та університетах вводяться курси з основ цивільного захисту, а для громадян розробляються мобільні додатки з попередженнями про небезпеку. Таким чином, інтеграція відбувається не лише на інституційному рівні, а й у свідомості суспільства.

Особливе значення має взаємодія з місцевими громадами. Саме на місцевому рівні реалізується більшість заходів з протимінної та пожежної безпеки. Громади створюють добровільні пожежні дружини, закуповують техніку, навчають населення, облаштовують укриття. Законодавство 2023 року надало органам місцевого самоврядування більше повноважень у сфері цивільного захисту, зокрема право залучати міжнародну допомогу, створювати комунальні рятувальні формування, розробляти місцеві стандарти безпеки. Така децентралізація сприяє гнучкості системи, дозволяє швидше реагувати на локальні загрози і адаптувати заходи до конкретних умов регіону.

Післявоєнна інтеграція безпеки – це також правове питання відшкодування шкоди. Пожежі, вибухи, мінування завдають значних матеріальних збитків, і держава має створити механізми компенсації постраждалим. Це передбачає формування фондів відновлення, страхових систем, механізмів субвенцій для громад. У цьому напрямі вже працює Фонд ліквідації наслідків збройної агресії, який фінансує проекти з очищення територій, будівництва пожежних депо, постачання техніки для ДСНС. Поступово формується законодавча база для запровадження обов'язкового страхування ризиків у сфері пожежної та протимінної безпеки, що відповідає європейській практиці.

Загалом, інтеграція систем пожежної та протимінної безпеки – це не лише технічна або організаційна реформа, а фундаментальна трансформація державного управління безпекою. Вона передбачає поєднання правових, інституційних, технологічних, освітніх і психологічних компонентів у єдину політику. Її кінцева мета – створення безпечного середовища для життя, роботи й розвитку людини навіть у умовах воєнних загроз. Для України цей процес має особливе значення, адже саме через безпеку проходить відновлення довіри до держави, інвестицій, стабільності та європейської інтеграції.

Висновки. Таким чином, розвиток нормативно-правового забезпечення пожежної та протимінної безпеки у контексті воєнних дій і післявоєнного відновлення стає невід'ємною частиною державної політики. Законодавчі реформи, міжнародна співпраця, цифровізація, кадрова підготовка, децентралізація управління і суспільна обізнаність формують нову парадигму безпеки – від реакції до превенції, від локальних дій до інтегрованої системи. Україна поступово переходить від фрагментарних рішень до системного підходу, де пожежна, протимінна, техногенна, екологічна і гуманітарна безпека взаємопов'язані в єдиному правовому полі. Це є запорукою не лише відновлення країни, а й її стійкого розвитку, адаптованого до реалій XXI століття.

Література:

1. Кодекс цивільного захисту України: Закон від 02.10.2012 № 5403-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/5403-17>
2. Основи пожежної безпеки: підручник / О. В. Третьяков, Є. В. Дорошкін, Б. Д. Халмурадов, С. В. Зозуля. Київ: Вид. «ЦУЛ», 2024. 356 с.

3. Про протимінну діяльність в Україні: Закон України від 06.12.2018 № 2642-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/2642-19>
4. Про критичну інфраструктуру: Закон України від 16.11.2021 № 1882-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/1882-20>
5. Деякі питання об'єктів критичної інфраструктури: Постанова Кабінету Міністрів України від 09.10.2020 № 1109. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/1109-2020-п>
6. Кримінальний кодекс України : Закон України від 5 квітня 2001 р. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>
7. Про затвердження Положення про використання повітряного простору України: Постанова Кабінету Міністрів України від 06.12.2017 № 954. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/954-2017-п>

Chernov O., Chumak S., Staurska O. Integration of fire and mining safety systems and development of regulatory legal framework for the protection of the population and critical infrastructure of Ukraine in the context of military action and post-war reconstruction

Summary. The article provides a comprehensive scientific analysis of the problem of integrating fire and mine safety systems in Ukraine, which has become particularly relevant in the context of military operations and post-war reconstruction of the state. The study is based on an interdisciplinary approach that combines legal, organisational, technical, socio-psychological and managerial aspects of ensuring the safety of the population and critical infrastructure. The article emphasises that the current military aggression has created unprecedented challenges for the civil protection system: large-scale mining of territories, destruction of industrial and energy facilities, numerous explosions and fires, requiring close cooperation between the State Emergency Service, the Armed Forces, the National Police, local authorities and international partners.

The current regulatory framework is analysed, in particular the provisions of the Civil Protection Code of Ukraine, “On Mine Action in Ukraine” and “On Critical Infrastructure”, as well as the latest changes aimed at harmonising Ukrainian legislation with international standards, in particular the International Mine Action Standards (IMAS) and EU directives on critical infrastructure resilience. The trend towards

the creation of a single integrated risk management system, in which fire and mine safety are considered as interrelated elements of the state's overall security policy, is emphasised.

Particular attention is paid to issues of personnel training, coordination of interagency actions and the introduction of modern technologies, including digital monitoring systems, unmanned platforms, artificial intelligence and geoinformation databases. Examples of the practical implementation of integrated measures within the framework of EU and NATO programmes, in particular EU4ResilientUkraine and projects of the International Trust Fund for Demining Activities, are considered. The importance of the environmental component of security is substantiated, which involves assessing the consequences of demining and firefighting, monitoring environmental pollution with toxic compounds, and creating environmental passports for territories.

The article emphasises the key role of local communities in implementing fire and mine protection measures, decentralising security management, developing local response plans and raising public awareness. It is determined that effective integration of security systems is impossible without improving legal regulation, unifying terminology, defining responsibility for security violations, and creating mechanisms for compensation for damages.

The author concludes that the integration of fire and mine safety is a fundamental component of Ukraine's current national security strategy and one of the prerequisites for successful post-war recovery. It forms a new paradigm of public administration – from reactive to preventive, from local to systemic, aimed at preserving human life, protecting the environment and increasing the resilience of critical infrastructure. The practical significance of the study lies in substantiating the directions for further development of legislation, training of specialists and implementation of integrated safety technologies that meet European and international standards.

Key words: fire safety, mine safety, critical infrastructure, civil protection, Ukrainian legislation, martial law, post-war reconstruction, security system integration, risk-based management, resilience.

Creative Commons Attribution 4.0
International (CC BY 4.0)

Стаття надійшла 22.10.2025
Статтю прийнято 12.11.2025
Стаття опублікована 10.12.2025

ЦИВІЛЬНЕ ТА ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО І ПРОЦЕС

Боярчук В. В.,*аспірант кафедри цивільного, нотаріального та виконавчого процесу
Національного університету «Одеська юридична академія»**ORCID: <https://orcid.org/0009-0002-8414-3115>*

ДЕРЖАВА ЯК СТОРОНА У ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ: ДОСВІД СПОЛУЧЕНИХ ШТАТІВ АМЕРИКИ

Анотація. Стаття присвячена дослідженню участі держави у цивільному судочинстві на прикладі Сполучених Штатів Америки, де ця проблема має давню історію та добре задокументовану судову практику. Аналіз заснований на вивченні конституційних положень, зокрема Статті III Конституції США, законів федерального рівня, зокрема Закону про судоустрій 1789 року, та рішень Верховного Суду США. Основна увага приділяється доктрині суверенного імунітету, яка обмежує можливість притягнення держави до відповідальності у цивільних спорах, і виняткам із неї, що формувалися протягом двох століть. Досліджуються ключові прецеденти, такі як справа Чісхолм проти Джорджії, *Ex parte Young*, *Larson v. Domestic & Foreign Corp.*, що визначили межі юрисдикції судів та механізми захисту прав громадян у спорах із державою. Держава розглядається як у ролі відповідача, так і як позивача, підкреслюючи важливість її участі для забезпечення виконання законів, стягнення державних доходів та захисту суспільних інтересів.

Проаналізовано практику подання позовів федеральним урядом та штатами, що дозволяє оцінити баланс між принципом суверенітету та правами приватних осіб. Окрема увага приділена способам оскарження дій державних посадових осіб, що дозволяють судовим органам контролювати законність рішень і дій держави у цивільних процесах.

Дослідження демонструє, що правова практика США створює ефективні механізми взаємодії держави та судової влади, формуючи прецеденти для вирішення цивільних спорів, та може слугувати орієнтиром для розвитку аналогічних механізмів у правових системах інших країн.

Ключові слова: держава, цивільне судочинство, федеральний уряд, штати, суверенний імунітет, федеральні суди, Верховний Суд США, позови проти державних посадових осіб, юрисдикція, судова практика, захист прав громадян.

Постановка проблеми. Участь держави у цивільному судочинстві в Сполучених Штатах Америки є невід'ємною частиною правової системи, що забезпечує реальне втілення принципу верховенства права. Держава не лише формує нормативну базу, а й сама виступає суб'єктом приватноправових і процесуальних відносин, коли укладає договори, порушує зобов'язання або вимагає їх виконання. Такий підхід є результатом тривалого історичного розвитку, у ході якого відбувся перехід від абсолютного суверенного імунітету до його обмеженої та чітко врегульованої форми.

Мета. Цивільні позови, подані урядом Сполучених Штатів до федерального суду, є важливим засобом забезпечення виконання федеральної влади. Стаття III Конституції США розширює судову владу на «Суперечки між двома або більше штатами, між штатом та громадянами іншого штату... та між штатом... та іноземними штатами, громадянами або підданими» та пе-

редбачає, що Верховний Суд має юрисдикцію першої інстанції у випадках, коли штат є стороною.

Виклад основного матеріалу. У першому виданні свого «Трактату» суддя Сторі зазначив, що хоча «в конституції ніде не надано чітких повноважень», право Сполучених Штатів подавати позов до власних судів. Дійсно, всі звичайні інциденти, що стосуються особистого суверена, стосовно контрактів, подання позовів та забезпечення прав, оскільки вони входять до повноважень уряду, належать Сполученим Штатам, як і іншим суверенам. Ще в 1818 році Верховний Суд постановив, що Сполучені Штати можуть подавати позов від свого імені у всіх випадках контрактів без дозволу Конгресу на такі позови. Пізніше це правило було поширено на інші види позовів. За відсутності законодавчих положень, що протилежного, такі позови порушуються Генеральним прокурором від імені Сполучених Штатів [1, с. 231].

Законом про судоустрій 1789 року та наступними поправками до нього Конгрес надав федеральним окружним судам юрисдикцію розглядати всі позови цивільного характеру за законом або за принципом справедливості, подані Сполученими Штатами як стороною-позивачем. Як і в інших судових провадженнях, Сполучені Штати, як і будь-яка сторона-позивач, повинні мати зацікавленість у предметі справи та законне право на засіб правового захисту, який вони шукають.

Окружним судам також була надана виключна юрисдикція щодо всіх вилучень на воді та землі, а також усіх урядових позовів про штрафи та конфіскації, понесених відповідно до законів Сполучених Штатів. Закон 1789 року надав окружним судам, також одночасно з судами штатів, юрисдикцію щодо всіх цивільних позовів, як загального права, так і справедливості, в яких Сполучені Штати були позивачем або заявником, а сума спору перевищувала 500 доларів США.

Ні Конституція, ні Закон про судоустрій 1789 року не розрізняли справи, в яких штати були позивачами, і справи, в яких штати були відповідачами, що призвело до думки, що штати можуть подавати позови до федерального суду. Невдовзі федеральних суддів просили тлумачити юрисдикцію федерального суду щодо позовів проти штатів [2, с. 350].

США активно виступає позивачем у цивільних справах, використовуючи суди для стягнення штрафів і податків, відшкодування збитків, припинення антиконкурентних практик або захисту екологічних норм. Антимонопольні позови Міністерства юстиції проти великих корпорацій – типовий приклад використання державою судової системи у власних інтересах. Таким чином формується подвійний статус держави як органу влади і як учасника приватноправових відносин, що діє на рівних умовах із іншими суб'єктами.

Суперечки, в яких Сполучені Штати є стороною, включають позови, подані проти штатів як відповідачів. У справі Фаркуар проти Джорджії 1791 року Окружний суд США округу Джорджія відхилив позов проти штату Джорджія, постановивши, що Конституція надає юрисдикцію щодо позовів штатів-сторін виключно Верховному Суду. Позивач у цій справі відповів, подавши первісний позов до Верховного Суду. У рішенні 1793 року у цій справі Чісхолм проти Джорджії Верховний Суд постановив 4 проти 1, що стаття III дозволяє громадянину іншого штату подавати позов за загальним правом проти штату.

Законодавчі органи штатів розкритикували рішення Чісхолма як загрозу їхньому суверенітету та закликали Конгрес прийняти поправку до Конституції, щоб скасувати рішення суду. Конгрес швидко відреагував і в березні 1794 року подав штатам те, що стало Одинадцятю поправкою, коли її ратифікували штати в 1795 році. Одинадцята поправка стверджує, що «Судова влада Сполучених Штатів не повинна тлумачитися як така, що поширюється на будь-який позов за законом або за справедливостю, розпочатий або ведений проти одного зі Сполучених Штатів громадянами іншого штату, або громадянами чи підданими будь-якої іноземної держави».

Одинадцята поправка використовувалася в рішеннях Верховного Суду протягом 19 століття. Загалом стверджувалося, що штати користуються різним рівнем юридичного імунітету від позовів, поданих сторонами з різних штатів і країн. З тенденцією до розширення прав штатів у 20 столітті Одинадцята поправка була відповідно оскаржена в серії рішень Верховного Суду. У справі «Фіцпатрік проти Бітцера» 1976 року було встановлено, що згідно з положеннями Чотирнадцятої поправки Конгрес має повноваження дозволяти штатам подавати позови, зокрема на підставі боротьби з дискримінаційною практикою в цьому штаті [3, 111].

Справа «Пенсільванія проти Union Gas Co.» [4] у 1989 році також дозволила Конгресу здійснювати ці позови відповідно до параметрів Закону про суперфонд. Цей короткий період інверсії Одинадцятої поправки завершився справою «Плем'я сім'їнолів проти Флориди» 1996 року, де було встановлено, що Конгрес не має і ніколи не мав повноважень змушувати штати подавати позови щодо пункту про торгівлю статті I Конституції. Хоча ця справа посилялася лише на один конкретний принцип Конституції, більшість справ Верховного Суду з того часу посилялися на нього та підтверджували його під час тлумачення міждержавних позовів [5, ст.11].

Однак позови, подані Сполученими Штатами, були рідкістю. Усі вони виникали з 1889 року, і стали дещо поширенішими з 1926 року. Того року Верховний Суд вирішив спір між Сполученими Штатами та Мінесотою щодо земельних патентів, виданих штату Сполученими Штатами з порушенням їхніх довірчих зобов'язань перед індіанцями.

У справі «Сполучені Штати проти Західної Вірджинії» суд відмовився визнати юрисдикцію у позові за принципом справедливості, поданому Сполученими Штатами, для визначення судноплавності річок Нью та Канава, на тій підставі, що юрисдикція в таких позовах обмежується справами та суперечками і не поширюється на розгляд простих розбіжностей у думках між посадовцями двох урядів. Однак кількома роками раніше він визнавав юрисдикцію у позові Сполучених Штатів проти штату Юта про залишення права власності на землю, що утворює русла певних ділянок річки Колорадо та її приток разом зі штатами. Аналогічно, суд набув юрисдикції у справі, поданій

Сполученими Штатами проти Каліфорнії, для визначення права власності та першочергових прав на затоплену землю, а також нафту й газ під нею біля узбережжя Каліфорнії між позначкою низького рівня води та тримильною межею. Подібні позови були вирішені проти Луїзіани та Техасу у 1950 році [6, с. 1271].

У сучасний час Одинадцята поправка загалом зберігається в межах своїх початкових принципів, з деякими змінами та розширеннями. Хоча штати все ще мають імунітет від громадян, які проживають за межами штату, та іноземних осіб, вони також звільняються від позовів, поданих громадянами в межах їхньої юрисдикції. У справі «Олден проти штату Мен» 1999 року було визначено, що штати також мають імунітет від позовів, поданих на федеральному рівні, у судах штатів. Крім того, штатам з того часу було надано можливість розглядати такі позови, якщо вони цього хочуть, навіть якщо вони можуть здаватися не юридично уповноваженими поправкою. Одинадцята поправка є одним із багатьох положень Конституції, які відображають перехід влади між федеральною та державною владою, і те, як вона тлумачилася з моменту її ратифікації, підтримує цей постійно мінливий баланс [7].

Відповідно до загального правила, що суверен не може бути поданий до суду у власних судах, судова влада не поширюється на позови проти Сполучених Штатів, якщо Конгрес не дасть законної згоди на такі позови. Це правило вперше виникло в зародковій формі в непрямому вислові Голови Верховного суду Джея у справі Чісхолм проти Джорджії, де він зазначив, що позов не може бути подано проти Сполучених Штатів, оскільки «суди не мають повноважень, до яких могли б звернутися» [8].

У справі Коенс проти Вірджинії, також Голова Верховного суду Маршалл стверджував: «Загальновизнана думка полягає в тому, що жодного позову не можна порушувати або переслідувати проти Сполучених Штатів». Це питання було більш безпосередньо порушено у справі Сполучені Штати проти Кларка, де Голова Верховного суду Маршалл заявив, що, оскільки Сполучені Штати «не є суб'єктом позову за загальним правом, сторона, яка подає такий позов, повинна подати свою справу в повноваження якогось акта Конгресу, інакше суд не зможе здійснювати юрисдикцію щодо неї». Після цього він постановив, що закон від 26 травня 1830 року про остаточне врегулювання земельних претензій у Флориді виправдовує позов [9, ст. 897]. Доктрина звільнення Сполучених Штатів від позову повторювалася в різних наступних справах без обговорення чи розгляду. Дійсно, лише у справі «Сполучені Штати проти Лі» суд розглянув це правило та підстави для нього, і відповідно обмежив його застосування.

Оскільки позови проти Сполучених Штатів можуть бути продовжені лише за згодою Конгресу, з цього випливає, що вони можуть бути подані лише у порядку, встановленому Конгресом, та з урахуванням встановлених обмежень. Оскільки лише Конгрес може відмовитися від імунітету Сполучених Штатів від відповідальності, посадові особи Сполучених Штатів не мають права ні відмовитися від такого імунітету, ні надати юрисдикцію федеральному суду. Навіть за наявності дозволу, позови можуть бути подані лише до визначених судів, і це правило однаково застосовується до позовів штатів проти Сполучених Штатів. Конгрес також може надати або відмовити в імунітеті від позову від імені державних корпорацій.

Суверенний імунітет у США має обмежений характер. Позови проти уряду допускаються лише у випадках, прямо передбачених Конгресом, і зазвичай розглядаються у спеціалізованих

судах – наприклад, у Court of Federal Claims, який має компетенцію розглядати вимоги про відшкодування збитків і спори, що виникають із державних контрактів. Процедури подання позову чітко врегульовані: обов'язкове попереднє звернення до відповідного агентства, встановлені строки позовної давності, обмеження щодо розміру відшкодування та видів шкоди. Разом із тим уряд зберігає імунітет щодо певних категорій справ, таких як військові операції, дискреційні рішення високого рівня чи податкові спори, якщо вони прямо не охоплені винятками.

Рішення у справі «Сполучені Штати проти Лі», прийняте 5 голосами проти 4, кваліфікувало попередні рішення про те, що рішення, що стосується власності Сполучених Штатів, було чинним проти Сполучених Штатів, оскільки воно постановило, що право власності на маєток родини Лі в Арлінгтоні, який на той час використовувався як національне кладовище, не було юридично надано Сполученим Штатам, а незаконно утримувалося армійськими офіцерами за незаконним наказом Президента.

Розглядаючи джерела та застосування правила суверенного імунітету, Суд дійшов висновку, що це правило, «якщо не обмежується виключно випадками, в яких Сполучені Штати є відповідачами поіменно, не дозволяється втручатися в судове забезпечення прав позивача, коли Сполучені Штати не є відповідачем або необхідною стороною у позові» [10]. Проте, за винятком окремої справи, такої як «Канзас проти Сполучених Штатів», в якій було встановлено, що штат не може подавати до суду на Сполучені Штати, більшості справ, що стосуються суверенного імунітету від позовів з 1883 року, були справами проти посадових осіб, агентств або корпорацій Сполучених Штатів, де останні не були названі стороною-відповідачем.

Таким чином, було встановлено, що позов проти Міністра фінансів щодо перегляду його рішення щодо ставки мита, що стягується на імпортований цукор, порушить всю систему доходів уряду та фактично стане позовом проти Сполучених Штатів. Ще більш важливим є рішення у справі *Stanley v. Schwalby*, в якому було встановлено, що позов про порушення права власності проти армійського офіцера з метою оскарження права власності на земельну ділянку, зайняту Сполученими Штатами як військова резервація, є позовом проти Сполучених Штатів, оскільки рішення на користь позивачів було б рішенням проти Сполучених Штатів [11, ст.345].

Наступні справи підтверджують правило справи «Сполучені Штати проти Лі» про те, що у випадках, коли йдеться про право на володіння або користування майном згідно із загальним законодавством, той факт, що відповідачі претендують на майно як посадові особи або агенти Сполучених Штатів, не робить позов позовом проти Сполучених Штатів, доки не буде встановлено, що вони діяли в межах своїх законних повноважень. З іншого боку, правило, що позов, у якому рішення торкнеться Сполучених Штатів або їхнього майна, є позовом проти Сполучених Штатів, також неодноразово схвалювалося та підтверджувалося. Але, як зазначав суд, «нелегко узгодити всі рішення суду в цьому класі справ».

Характеристика справи «Ленд проти Доллар» суддею Дугласом: «це той тип справи, де питання юрисдикції залежить від вирішення справи по суті» часто застосовується.

Справа *Larson проти Domestic & Foreign Corp.* [12] дещо прояснює ці неясності. Приватна компанія намагалася заборонити адміністратору військових активів у його офіційній якості

продавати надлишки вугілля іншим особам, окрім позивача, який спочатку купив вугілля, але адміністратор скасував продаж через нездатність компанії здійснити авансовий платіж. Голова Верховного суду Вінсон та більшість суддів розглядали позов як позов, поданий проти адміністратора в його офіційній якості, який діяв відповідно до чинного закону, а отже, як позов проти Сполучених Штатів.

Суд постановив, що, хоча посадова особа в такій ситуації не має імунітету від позовів за власні деліктні правопорушення, його офіційні дії, хоча й є деліктними, не можуть бути заборонені або відхилені, оскільки вони також є діями суверена. Далі суд повторив, що «дія посадової особи суверена (будь-то утримання, вилучення або інший юридичний вплив на майно позивача) може розглядатися як індивідуальна лише тоді, коли вона не входить до законних повноважень посадової особи, або, якщо входить до цих повноважень, то лише тоді, коли ці повноваження або їх здійснення в конкретному випадку є конституційно недійсними». Суд відхилив твердження про те, що доктрину суверенного імунітету слід послабити як таку, що не застосовується до позовів про конкретне відшкодування, на відміну від позовів про відшкодування збитків, заявивши: «Уряд, як представник громади в цілому, не може бути зупинений жодним позивачем, який висуває спірне питання права власності або договору».

Суддя класифікував позови проти посадових осіб, що стосуються доктрини суверенного імунітету, на чотири загальні групи. По-перше, це справи, в яких позивач домагається права власності, що належить уряду, або закликає «до ствердження того, що безперечно є офіційною владою». Такі позови, звичайно, не можуть бути підтримані. По-друге, справи, в яких дії, що суперечать інтересам позивача, вживаються на підставі неконституційного закону або такого, який нібито є таким. Загалом, ці позови підлягають підтриманню. По-третє, справи, що стосуються заподіяння шкоди позивачу через те, що посадова особа перевищила свої законні повноваження. Загалом, ці позови підлягають підтриманню. По-четверте, справи, в яких посадова особа домагається імунітету на підставі законних повноважень або якогось іншого суверенного наказу за вчинення делікту загального права. Ця категорія справ створює найбільші труднощі, оскільки ці позови можна так само легко класифікувати як такі, що належать до першої групи, якщо позов прямо чи опосередковано стосується конкретного виконання або якщо рішення вплине на Сполучені Штати [13, ст.1670]

Висновки. Отже, досвід Сполучених Штатів Америки демонструє, що участь держави у цивільному судочинстві тісно пов'язана з концепцією суверенного імунітету та балансом між захистом державних інтересів і правами окремих осіб. Конституційні положення, зокрема Стаття III, у поєднанні з Законом про судоустрій 1789 року, заклали основу юрисдикції федеральних судів щодо позовів як проти штатів, так і з боку федерального уряду.

Історія юриспруденції свідчить про поступове формування меж суверенного імунітету, винятків з нього та способів оскарження дій державних посадових осіб. Водночас практика подання позовів федеральним урядом як позивачем у США показує важливість таких процесів для стягнення державних доходів, забезпечення виконання законів, захисту громадських інтересів і прав громадян. Аналіз рішень Верховного Суду США, від спра-

ви Чісхолм проти Джорджії до справ Осборн, Ex parte Young та Larson проти Domestic & Foreign Corp., свідчить про динамічну взаємодію між судовою владою та принципом суверенітету, формуючи прецеденти для визначення компетенції держави як сторони у цивільних спорах.

Література:

1. Wright Ch. A., Kane, M. K. *Law of Federal Courts*. 6th Edition. St. Paul, MN: West Group, 2002, Chapter 8.
2. Chemerinsky E. *Federal Jurisdiction*. 4th Edition. New York: Aspen Publishers, 2003, Chapter 7.
3. Mitchell L. C. Fighting Words of the Eleventh Amendment. *Harvard Law Review*, 1989, Vol. 102, pp. 1342–1371.
4. *Pennsylvania v. Union Gas Co.*, 491 U.S. 1 (1989). URL: <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/491/1/>
5. Orth J. V. *The Judicial Power of the United States: The Eleventh Amendment in American History*. New York: Oxford University Press, 1991.
6. Pfander J. E. History and State Suability: An 'Explanatory' Account of the Eleventh Amendment. *Cornell Law Review*, 1997–1998, Vol. 83, pp. 1269–1382.
7. Chemerinsky E. *Federal Jurisdiction*. 4th Edition. New York: Aspen Publishers, 2003, Chapter 9.
8. *Chisholm v. Georgia*, 2 U.S. (2 Dall.) 419 (1793). URL: <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/2/419/>
9. Lender M. E. "This Honorable Court": *The United States District Court for the District of New Jersey, 1789–2000*. New Brunswick, NJ: Rutgers University Press, 2006.
10. *United States v. Lee*, 106 U.S. 196 (1882). URL: <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/106/196/>] (<https://supreme.justia.com/cases/federal/us/106/196/>)
11. Tachau M. K. B. *Federal Courts in the Early Republic: Kentucky, 1789–1815*. Princeton: Princeton University Press, 1978.
12. *Larson v. Domestic & Foreign Commerce Corp.*, 337 U.S. 682 (1949). URL: <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/337/682/>
13. Story J. *Commentaries On The Constitution Of The United States*. 1274. 1833.

Creative Commons Attribution 4.0
International (CC BY 4.0)

Boiarchuk V. The state as a party in civil proceedings: the experience of the United States of America

Summary. The article is devoted to the study of state participation in civil litigation using the example of the United States of America, where this issue has a long history and well-documented judicial practice. The analysis is based on the study of constitutional provisions, in particular Article III of the US Constitution, federal laws, in particular the Judiciary Act of 1789, and decisions of the US Supreme Court. The main attention is paid to the doctrine of sovereign immunity, which limits the possibility of holding the state liable in civil disputes, and the exceptions to it, which have been formed over two centuries. Key precedents are examined, such as the case of *Chisholm v. Georgia*, *Ex parte Young*, *Larson v. Domestic & Foreign Corp.*, which determined the boundaries of the jurisdiction of the courts and the mechanisms for protecting the rights of citizens in disputes with the state. The state is considered as both a defendant and a plaintiff, emphasizing the importance of its participation in ensuring the implementation of laws, collecting state revenues, and protecting the public interest.

The practice of filing lawsuits by the federal government and states is analyzed, which allows us to assess the balance between the principle of sovereignty and the rights of private individuals. Special attention is paid to the methods of appealing the actions of state officials, which allow judicial bodies to control the legality of decisions and actions of the state in civil proceedings.

The study demonstrates that US legal practice creates effective mechanisms for interaction between the state and the judiciary, forming precedents for resolving civil disputes, and can serve as a guideline for the development of similar mechanisms in the legal systems of other countries.

Key words: state, civil proceedings, federal government, states, sovereign immunity, federal courts, US Supreme Court, lawsuits against state officials, jurisdiction, case law, protection of citizens' rights.

Стаття надійшла 25.10.2025

Статтю прийнято 10.11.2025

Стаття опублікована 10.12.2025

Боярчук М. В.,*аспірант кафедри цивільного права**Національного університету «Одеська юридична академія»**ORCID: <https://orcid.org/0009-0008-6528-7133>*

ОСОБЛИВОСТІ РЕГУЛЮВАННЯ СУРОГАТНОГО МАТЕРИНСТВА ЗА ЗАКОНОДАВСТВОМ СПОЛУЧЕНИХ ШТАТІВ АМЕРИКИ

Анотація. Стаття присвячена проблематиці сурогатного материнства у світі, оскільки підходи держав істотно різняться: від повної заборони (Швейцарія, Німеччина, Іспанія, Франція, Греція, Норвегія) до легалізації й комерційного використання (Індія, Україна). Сполучені Штати Америки займають унікальне місце, адже не мають єдиного національного законодавства з цього питання: регулювання здійснюється на рівні окремих штатів, що створює правову мозаїку від повної легалізації до заборони й кримінальної відповідальності. Історія американського сурогатного материнства бере початок зі справи «Малюк М» (1985), яка викликала широкий резонанс та призвела до заборони в ряді штатів, проте розвиток технологій штучного запліднення й поширення гестаційного сурогатного материнства відновили практику, зробивши США одним із центрів світового сурогатного туризму. Найпривабливішим осередком є Каліфорнія, де завдяки ліберальному підходу, розвиненій судовій практиці та закріпленню принципу «намірів батьків» у правозастосуванні сформувалася найбільш сприятлива система для майбутніх батьків, включаючи іноземців та представників ЛГБТ-спільноти.

Разом із тим, американська модель має низку суттєвих проблем. По-перше, сурогатне материнство в США є одним із найдорожчих у світі, що формує нерівність доступу та сприяє експлуатації соціально вразливих жінок. По-друге, відсутність єдиного федерального закону зумовлює колізії між штатами, де одна й та сама угода може визнаватися легітимною або ж недійсною. У деяких штатах (Нью-Йорк, Мічиган, Вашингтон, округ Колумбія) діють навіть кримінальні санкції за укладення договорів сурогатного материнства. Попри спроби каліфорнійського законодавця врегулювати сферу (закон 2013 року), законодавство орієнтоване переважно на захист майбутніх батьків, тоді як сурогатні матері залишаються без належних соціальних та фінансових гарантій.

Узагальнюючи, можна відзначити, що досвід США демонструє як переваги, так і ризики фрагментарного правового регулювання сурогатного материнства. З одного боку, країна стала центром міжнародного сурогатного туризму завдяки громадянству за народженням, сучасній медицині та правовим гарантіям для замовників. З іншого – неврегульованість на федеральному рівні, високі витрати й відсутність системного захисту сурогатних матерів створюють ризики комерціалізації жіночого тіла та порушення принципів соціальної справедливості.

Ключові слова: зобов'язання, договір, сурогатний туризм, комерціалізація, репродуктивні технології, правове регулювання, зарубіжний досвід.

Постановка проблеми. Деякі країни, включаючи Швейцарію, Німеччину, Іспанію, Францію, Грецію та Норвегію, забороняють сурогатне материнство, інші, такі як Індія та Україна,

активно намагаються розглядати можливість комерційного сурогатного материнства. На відміну від будь-якого з цих підходів, Сполучені Штати Америки (далі – США) не мають однієї національної позиції щодо сурогатного материнства.

Стан дослідження. Фактично, у США немає національних законів чи правил, що стосуються сурогатного материнства [9, с. 425]. Натомість кожен із п'ятдесяти штатів має свій власний підхід до сурогатного материнства, причому деякі штати підтримують комерційне сурогатне материнство, а інші забороняють усі його види [13, с. 507, 528].

Мета статті полягає у дослідженні проблематики правових особливостей регулювання сурогатного материнства у США та з'ясування специфіки підходів різних штатів до цієї практики.

Виклад основного матеріалу. З 1985 року стосунки у США з комерційним сурогатним материнством нестабільні. У 1985 році сумнозвісна та суперечлива справа «Малюки М» у Нью-Джерсі, здавалося, сигналізувала про смерть сурогатного материнства в США. Справа «Малюки М» стосувалася традиційної домовленості про сурогатне материнство, за якою сурогатна мати, Мері Бет Вайтхед, уклала контракт з подружжям Стернів на запліднення за певну плату. Мері Бет Вайтхед виношувала дитину для Стернів і погодилася відмовитися від усіх батьківських прав після народження дитини, хоча була біологічною родичкою дитини. Вайтхед змінила свою думку в міру прогресування вагітності та відмовилася віддавати дитину Стернам. Це призвело до свого роду мильної опери, в якій Вайтхед переховувалася разом з Малюком М. Навіть після того, як Малюка М було знайдено, почалася тривала судова тяганина. Справа «Малюки М» завершилася тим, що Стернам було надано опіку над Малюком М, а Вайтхед отримала право на побачення. Експерти передбачали, що ця справа стала початком кінця сурогатного материнства. Після цієї справи Нью-Йорк і Нью-Джерсі повністю заборонили комерційне сурогатне материнство [10, с. 415].

Хоча справа дитини М викликала обурення серед громадськості, сурогатне материнство процвітає в останні роки в деяких штатах завдяки поширенню гестаційного сурогатного материнства. У випадку гестаційного сурогатного материнства жінку, яку раніше називали «сурогатною матір'ю», оскільки використовувалася її власна яйцеклітина, тепер зазвичай називають «гестаційним носієм» [4, с. 187]. Носій вагітності по суті здає свої органи майбутнім батькам у оренду, і в неї імплантується ембріон (створений шляхом екстракорпорального запліднення матеріалом майбутніх батьків або донорськими гаметами). Деякі розглядають цю комерційну угоду про сурогатне материнство як форму комерціалізації жіночих тіл, оскільки сурогатна мати бере гроші за оренду своїх органів.

Для багатьох, як не дивно, США є центром сурогатного туризму, особливо штати, що дружньо ставляться до сурогатного материнства, такі як Каліфорнія. Коли думаєш про міжнародне сурогатне материнство, типовий сценарій полягає в тому, що пара з більш заможної країни, такої як США чи Англія, подорожує до менш заможної країни, такої як Індія, щоб сурогатна мати народила дитину від їхнього імені за нижчою ціною та, як вважається, меншим регуляторним клопотом. Хоча такий сценарій є поширеним на швидкозростаючому ринку сурогатного материнства, США також стали міжнародним напрямком для сурогатного материнства [10 с.415]. Наразі жоден регуляторний орган не відстежує точно, скільки іноземних батьків замовляють сурогатних дітей у США. Нещодавні звіти свідчать про те, що ця практика становить зростаючу частину ринку сурогатного материнства в країні. Деякі агентства в Каліфорнії приблизно зазначають, що половина їхніх нещодавніх сурогатних пологів була здійснена іноземними батьками [10 с.441].

Існує багато причин, чому виникла ця тенденція. По-перше, США надають громадянство при народженні для дитини, народженої в США, незалежно від країни походження батьків дитини [14, с. 443]. Тому, на відміну від деяких країн, таких як Індія, де угоди про сурогатне материнство призвели до народження дітей без громадянства, таких як Бебі Манджі [16, с. 15], діти, народжені в Америці, є громадянами США. Крім того, багато штатів дозволяють комерційне сурогатне материнство, а деякі штати дозволяють неодруженим або особам з нетрадиційною орієнтацією (ЛГБТ) бути майбутніми батьками. Багато людей шукають угоди про сурогатне материнство в США, оскільки такі угоди є незаконними в їхніх рідних країнах, або їм (особливо ЛГБТ) заборонено брати участь в угодах про сурогатне материнство в їхніх рідних країнах. Крім того, деякі обирають США, оскільки вважають, що вони мають технологічно досконалішу систему охорони здоров'я з передовими методами лікування безпліддя та високоякісною медичною допомогою для сурогатних матерів порівняно з такими країнами, як Індія.

Однак, режим сурогатного материнства в США має також кілька негативних аспектів. По-перше, він є одним з найдорожчих у світі. Сурогатне материнство є дорогим у США, оскільки зазвичай кожна сторона, що бере участь у домовленості про сурогатне материнство, отримує гроші.

Ще однією проблемою сурогатного материнства в США є неузгодженість законів, що існують щодо нього, навіть між штатами, розташованими лише за кілька миль один від одного. Кожен штат створює свій власний режим сімейного права, що призводить до п'ятдесяти різних визначень того, хто є батьком, і які правила існують щодо того, чи є сурогатне материнство законним чи незаконним. Якщо між штатами виникає колізія законів, зазвичай переважну силу має закон штату, де проживає та народжує сурогатна мати. Тому зазвичай угоди про сурогатне материнство договірно визначають, що сурогатна мати не може подорожувати під час вагітності для пологів, щоб забезпечити сприятливе для неї законодавство штату. Такі типи договірних угод були визнані судами багатьох штатів.

Як уже було сказано, підхід США до сурогатного материнства є суперечливим, оскільки кожен штат вирішує, як ставитися до сурогатного материнства та послуг туристів, що займаються дослідженням безпліддя, у межах своїх кордонів. Хоча комерційне сурогатне материнство прийнятне в багатьох штатах, деякі штати все ще вважають цю практику незаконною [11, с. 609] Се-

ред цих штатів деякі запроваджують кримінальні санкції, а інші просто відмовляються виконувати домовленості про комерційне сурогатне материнство [12, с. 895–896]. Наприклад, Нью-Йорк визнав усі угоди про сурогатне материнство недійсними, такими, що не підлягають виконанню, та такими, що суперечать державній політиці штату, незалежно від їхнього комерційного чи альтруїстичного характеру. Через шість років після справи Baby M Нью-Йорк заборонив комерційне сурогатне. Тим не менш, Верховний суд Нью-Йорка нещодавно постановив, що генетична мати, яка використовувала гестаційного носія, може вписати своє ім'я у свідоцтво про народження своєї дитини [10, с. 418]. Це, у поєднанні з нещодавніми законодавчими зусиллями щодо дозволу сурогатного материнства, може сигналізувати про те, що Нью-Йорк починає пом'якшувати заборону на сурогатне материнство.

Деякі штати забороняють усі види сурогатного материнства. Окрім Нью-Йорка, до них належать Делавер, Індіана, Луїзіана, Мічиган, Небраска, Північна Дакота та Вашингтон, округ Колумбія. Аризона та Індіана визнають усі угоди про сурогатне материнство недійсними. Округ Колумбія, Нью-Йорк та Мічиган не лише оголошують угоди про сурогатне материнство недійсними, але й накладають кримінальні та/або цивільні покарання. Деякі штати відмовляються виконувати угоди про сурогатне материнство, навіть якщо вони були укладені в штатах, де вони є законними. Інші, такі як Флорида, Нью-Гемпшир, Теннессі, Техас, Юта та Вірджинія, дозволяють виконувати угоди про гестаційне сурогатне материнство лише за умови, що передбачувані батьки перебувають у шлюбі. Каліфорнія, Невада та Іллінойс мають закони про сурогатне материнство, які не вимагають, щоб передбачуваний батько/мати перебував/була одружений/одружена. Деякі штати – Флорида, Нью-Гемпшир, Техас, Юта та Вірджинія – також вимагають, щоб майбутні батьки мали медичну потребу в сурогатному материнстві. Така вимога не дозволяє ЛГБТ-особам звертатися за сурогатним материнством у цих штатах, хоча це може змінитися з визнанням одностатевих шлюбів у більшій кількості штатів. На національному рівні «не існує єдиного федерального законодавства, яке регулює законність або можливість виконання комерційних договорів про сурогатне материнство», тому... «закони окремих штатів дуже різняться» [5, с. 300–301].

Є ще кілька штатів, які також вважаються сприятливими для сурогатного материнства, такі як Іллінойс та Невада. Невада нещодавно прийняла новий закон про гестаційне сурогатне материнство [9, с. 425]. Закон, який стосується лише гестаційного сурогатного материнства, дозволяє вказувати будь-яких передбачуваних батьків у свідоцтві про народження. Однак Невада не дозволяє отримувати оплату за послуги сурогатних матерів, тому майоймовірно, що вона стане місцем для сурогатного материнства.

Крім того, лише кілька штатів – Каліфорнія, Джорджія, Коннектикут, Міннесота та Арканзас – дозволяють парі або самотній особі, якщо вони не є генетично пов'язаними з дитиною, мати свої імена у свідоцтві про народження без повного усиновлення [7, с.450]. Окрім цього, Каліфорнія має інші гарантії захисту для майбутніх батьків, що також робить її сприятливим штатом для комерційного сурогатного материнства.

Каліфорнія має найбагатшу судову практику та історію сурогатного материнства в США і часто вважається «столицею сурогатного материнства» країни. Каліфорнія має один

з найбільш юридично дозволених підходів до сурогатного материнства порівняно з іншими штатами [1, с.805]. На відміну від Індії та України, а також інших країн, які конкурують за залучення майбутніх батьків як туристів, що займаються дослідженням безпліддя, ліберальна політика Каліфорнії, схоже, не спрямована на залучення іноземних або внутрішньодержавних майбутніх батьків. Натомість, суди та законодавчі органи Каліфорнії, схоже, більше зацікавлені в тому, щоб дозволити майбутнім батькам усіх типів – самотнім, літнім чи неодруженим – брати участь у процесі сурогатного материнства. Однак, оскільки політика Каліфорнії захищає майбутніх батьків більше, ніж у багатьох інших штатах, і безумовно більше, ніж в інших країнах, майбутні батьки з інших штатів та інших країн шукають Каліфорнію як місце для сурогатного материнства.

У США Каліфорнія має давню історію сурогатного материнства. Завдяки розвиненій системі сурогатного материнства, вона сприймається як привабливий міжнародний варіант сурогатного материнства для тих, хто може дозволити собі високу вартість сурогатного материнства в США. Режим сурогатного материнства в Каліфорнії базується на її версії Закону про єдине батьківство (UPA), який кодифікований у Сімейному кодексі Каліфорнії (§ 7600) і у багатій судовій практиці, що тлумачить даний закон [2].

У Каліфорнії було опубліковано багато рішень щодо сурогатного материнства. Справа Джонсон проти Калверта, найвпливовіша справа про сурогатне материнство в США, була справою, що відбулася в Каліфорнії в 1993 році, в якій було встановлено важливість наміру в рамках угоди про сурогатне материнство. Справа Джонсон проти Калверта стосувалася угоди, за якою сурогатній матері мав бути імплантований ембріон, виготовлений з органів передбачуваних батьків [18]. Суд постановив, що намір сторін на момент укладення угоди був вирішальним фактором у визначенні того, хто має бути законним батьком. Суд заявив: «Жінка, яка укладає угоду про гестаційне сурогатне материнство, не здійснює своє власне право робити прокреативний вибір; вона погоджується надавати необхідну та надзвичайно важливу послугу без будь-яких очікувань, що вона виховуватиме отриману дитину як свою власну» [8]. Це був знаковий випадок в історії сурогатного материнства в США, який допоміг громадськості почуватися впевненіше, що майбутні батьки не віддадуть своїх дітей сурогатній матері, яка змінила свою думку.

Справа «Шлюб Баззанки» (*In re Marriage of Buzzanca*) була ще однією важливою справою в Каліфорнії, оскільки вона дозволяла майбутнім батькам бути генетично не пов'язаними з дитиною. В останні роки суд Каліфорнії також зіткнувся з питанням юридичного та природного батьківства в одностатевих стосунках, встановивши, що жінки, а також чоловіки, не можуть відмовитися від батьківської відповідальності. У справі *KM v. EG* суд розглянув батьківські права та обов'язки жінки щодо дитини, народженої в лесбійських стосунках.

Як показують ці випадки, Каліфорнія має добре розвинений законодавчий акт щодо сурогатного материнства вже кілька десятиліть. Однак, закон Каліфорнії про сурогатне материнство набув чинності лише з січня 2013 року, після сумнозвісного інциденту, коли адвокати, що спеціалізуються на справах сурогатного материнства, скористалися недоліками законів Каліфорнії про сурогатне материнство [10, с. 431].

Законодавча історія цього законопроекту цікава тим, що він був розроблений у лютому 2011 року як комплексний новий закон, що регулює допоміжні репродуктивні технології, задовго до того, як було розкрито скандал з продажем дітей сурогатним материнством. На той час це був тридцятичотиристорінковий законопроект, який регулював усі аспекти допоміжної репродуктивної терапії, включаючи вимогу проходження майбутніми батьками оцінки психічного здоров'я. Якби цей початковий законопроект був прийнятий, це стало б величезною зміною в США, які часто називають Диким Заходом у допоміжній репродуктивній технології через відсутність регулювання загалом порівняно з іншими країнами. Оскільки законопроект був настільки широким та нав'язливим, багато партій знайшли привід лобіювати проти нього, і здавалося, що він помре. Пізніше його було скорочено з тридцяти чотирьох сторінок до двох сторінок для матері. По суті, закон кодифікує чинне законодавство Каліфорнії, яке вже визнає дійсність домовленостей про гестаційне сурогатне материнство та батьківські відносини, що випливають з цих угод.

Крім того, законодавство уточнює значення терміну «передбачуваний батько» У законі зазначається, що розділ 7690(с) Сімейного кодексу Каліфорнії передбачає, що «передбачуваний батько» – це «особа, одружена чи неодружена, яка виявляє намір бути юридично зобов'язаною як батько дитини, народженої в результаті допоміжних репродуктивних технологій». Визначення «передбачуваного батька» як «особи», незалежно від того, чи «одружена вона чи неодружена», змінює традиційні уявлення про те, хто є батьком, мінімізуючи потенціал для дискримінації щодо самотніх або неодружених передбачуваних батьків та одностатевих домашніх партнерів [18].

Хоча Каліфорнійський закон має добрі наміри, він не заходить достатньо далеко, щоб реально покращити комерційні домовленості про сурогатне материнство. На жаль, хоча закон і захищає неодружених майбутніх батьків, у новому законодавстві немає захисту для сурогатних матерів. Сурогатні жінки реєструються, щоб виносити чиясь дитину з фінансових причин. Багатьох сурогатних матерів немає. Це можна розглядати як ситуацію, коли бідніші жінки експлуатуються багатшими батьками заради їхньої репродуктивної здатності. Ці сурогатні матері потребують захисту, щоб зробити комерційне сурогатне материнство більш морально прийнятною практикою. У законодавстві немає фінансового захисту для сурогатних матерів. Наприклад, якщо агентства сурогатного материнства збанкрутують, як це сталося в минулому в Каліфорнії, немає положення про те, що сурогатна мати все одно отримуватиме оплату. Закон міг би вирішити це питання, включивши положення, яке вимагатиме від агентств заздалегідь надавати ескроу-рахунки для сурогатних матерів акредитованим третім сторонам для захисту від такої ситуації.

Крім того, було б похвально мати відкрите спілкування між сурогатними матерями та майбутніми батьками. Якби законодавство вимагало, щоб імена майбутніх батьків не приховувалися від сурогатних матерів, це надало б додатковий захист сурогатним матерям.

Також у Каліфорнії немає обмежень щодо фінансових ресурсів сурогатних матерів. Щоб уникнути примусового прийняття рішень, Каліфорнія могла б обмежити фінансові стимули від транзакцій. Відповідно до цього, жінкам, які отримують державну допомогу, не повинно бути дозволено бути сурогатними матерями.

Висновки. Отже, проблемою сурогатного материнства в США є неузгодженість законів, що існують щодо нього, навіть між штатами. Хоча в Каліфорнії існує закон про сурогатне материнство, який кодифікує чинне законодавство, він не є дуже глибоким. Якби законодавці дійсно хотіли захистити всі сторони угоди про сурогатне материнство, законодавство мало б містити положення, що стосуються захисту сурогатних матерів та міжнародних туристів, що займаються пошуком фертильності. Без таких положень існує реальне занепокоєння, що репродуктивні можливості сурогатних матерів продаються тому, хто запропонує найвищу ціну, без захисту самих сурогатних матерів. Враховуючи дисбаланс сил та фінансових можливостей між сторонами, такий захист необхідний для вирівнювання умов гри.

Література:

1. ARSHAGOUNI P. G. Be fruitful and multiply, by other means, if necessary: the time has come to recognize and enforce gestational surrogacy agreements. *DePaul Law Review*, 2022, Vol. 61, No. 3, pp. 799–847.
2. ASRM (American Society of Reproductive Medicine). Frequently asked questions about infertility. 2015. URL: www.asrm.org/awards/index.aspx?id=3012
3. DAAR J. California surrogacy bill reacts to lawyer bad acts. *Harvard Petrie-Flom Center Bill of Health (blog)*, 2012, September 12. URL: blogs.law.harvard.edu/billofhealth/2012/09/17/california-surrogacy-bill-reacts-to-lawyer-bad-acts
4. DE VITO A. E. Establishing and rebutting maternity: why women are at a loss despite the advent of genetic testing. *Albany Law Review*, 2021, Vol. 74, pp. 1873–1907.
5. Drabiak K., Wegner C., Fredland V., Helft P. R. Ethics law, and commercial surrogacy: a call for uniformity. *The Journal of Law, Medicine and Ethics*, 2017, Vol. 35, No. 2, pp. 300–309.
6. Hartocollis A. And surrogacy makes three. *New York Times*, 2014, February 19. URL: www.nytimes.com/2014/02/20/fashion/In-New-York-Some-Couples-Push-for-Legalization-of-Compensated-Surrogacy.html?_r=0
7. Hofman D. L. Mama's baby, daddy's maybe: a state-by-state survey of surrogacy laws and their disparate gender impact. *William Mitchell Law Review*, 2019, Vol. 35, No. 2, pp. 449–468.
8. LI S. Chinese couples come to U.S. to have children through surrogacy. *Los Angeles Times*, 2012, February 19. URL: articles.latimes.com/2012/feb/19/business/la-fi-china-surrogate-20120219
9. Margalit Y. In defense of surrogacy agreements: a modern contract law perspective. *William and Mary Journal of Women and the Law*, 2024, Vol. 20, No. 1, pp. 423–468.
10. Mohapatra S. Stateless babies & adoption scams: a bioethical analysis of international commercial surrogacy. *Berkeley Journal of International Law*, 2022, Vol. 30, No. 2, pp. 412–450.
11. Morrissey J. F. Lochner, Lawrence, and Liberty. *Georgia State University Law Review*, 2021, Vol. 27, No. 3, pp. 609–672.
12. Palmer T. L. The winding road to the two-dad family: issues arising in interstate surrogacy for gay couples. *Rutgers Journal of Law and Public Policy*, 2021, Vol. 8, No. 5, pp. 895–917.
13. Patton B. A. Buying a newborn: globalization and the lack of federal regulation of commercial surrogacy contracts. *UMKC Law Review*, 2020, Vol. 79, No. 2, pp. 507–534.
14. Price P. J. Stateless in the United States: current reality and a future prediction. *Vanderbilt Journal of Transnational Law*, 2023, Vol. 46, pp. 443–514.
15. Scott E. S. Surrogacy and the politics of commodification. *Law and Contemporary Problems*, 2019, Vol. 72, pp. 109–146.
16. Smerdon U. R. Crossing bodies, crossing borders: international surrogacy between the United States and India. *Cumberland Law Review*, 2008–2009, Vol. 39, pp. 15–85.
17. Surrogacy Source. Agency fees and surrogate mother costs. 2014. URL: www.thesurrogacysource.com/ip_fees.htm?type=Intended%20Parent
18. Vorzimer A., Randall, D. California passes the most progressive surrogacy bill in the world. *Path 2 Parenthood (blog)*, 2013. URL: www.path2parenthood.org/blog/california-passes-the-most-progressive-surrogacy-bill-in-the-world

Boiarchuk M. Features of the regulation of surrogacy under the legislation of the United States of America

Summary. The article is devoted to the issue of surrogacy in the world, since the approaches of states differ significantly: from a complete ban (Switzerland, Germany, Spain, France, Greece, Norway) to legalization and commercial use (India, Ukraine). The United States of America occupies a unique place, as it does not have a single national legislation on this issue: regulation is carried out at the level of individual states, which creates a legal mosaic from complete legalization to prohibition and criminal liability. The history of American surrogacy begins with the “Baby M” case (1985), which caused a wide resonance and led to a ban in a number of states, however, the development of artificial insemination technologies and the spread of gestational surrogacy have revived the practice, making the USA one of the centers of global surrogacy tourism. The most attractive center is California, where, thanks to a liberal approach, developed judicial practice and the consolidation of the principle of “parental intentions” in law enforcement, the most favorable system for future parents has been formed, including foreigners and representatives of the LGBT community.

However, the American model has a number of significant problems. First, surrogacy in the USA is one of the most expensive in the world, which creates inequality of access and contributes to the exploitation of socially vulnerable women. Second, the lack of a single federal law leads to conflicts between states, where the same agreement can be recognized as legitimate or invalid. In some states (New York, Michigan, Washington, District of Columbia) there are even criminal sanctions for concluding surrogacy agreements. Despite the California legislator's attempts to regulate the field (2013 law), the legislation is focused mainly on protecting future parents, while surrogate mothers remain without proper social and financial guarantees.

In summary, it can be noted that the US experience demonstrates both the advantages and risks of fragmented legal regulation of surrogacy. On the one hand, the country has become a center of international surrogacy tourism thanks to citizenship by birth, modern medicine and legal guarantees for customers. On the other hand, lack of regulation at the federal level, high costs and lack of systemic protection of surrogate mothers create risks of commercialization of the female body and violation of the principles of social justice.

Key words: obligation, contract, surrogacy tourism, commercialization, reproductive technologies, legal regulation, foreign experience.

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО, КРИМІНОЛОГІЯ,
КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО

Оржинська Е. І.,*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри права**Мелітопольського державного педагогічного
університету імені «Богдана Хмельницького»**ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6186-3103>*

ОСОБА ЗЛОЧИНЦЯ ЯК ЕЛЕМЕНТ КРИМІНАЛІСТИЧНОЇ ХАРАКТЕРИСТИКИ СЕРІЙНИХ ВБИВСТВ НА ҐРУНТІ СЕКСУАЛЬНОГО НАСИЛЬСТВА

Анотація. Стаття присвячена такому елементу криміналістичної характеристики серійних вбивств на ґрунті сексуальних відносин, як особі злочинцю.

Феномен серійних вбивць – гвалтівників вже не один рік є предметом вивчення наук не лише юридичного циклу по всьому світу. Серійні вбивці – це принципово відмінний тип особистості, який неможливо досягнути і зрозуміти. Тому на початку дослідження автор акцентує увагу на тому, що в національній науці присвячене не одне дисертаційне дослідження криміналістичній характеристиці та розслідуванню серійних вбивств на сексуальному ґрунті. Однак, на національному рівні і досі відсутнє визначення таких осіб і це не дивлячись на те, що на території України здійснювали свою злочинну діяльність такі серійні убивці – гвалтівники, як Сергій Ткач, Сергій Довженко, Руслан Хамаров, Олег Кузнецов та інші.

Центральною частиною дослідження є опис характерних криміналістичних важливих ознак таких злочинців за наступними типами: «психопатів» та «шизофреніків-олігофренів», «мисливців» та «імпульсивних», «неповнолітніх» та «нетипових»; «маскуючих» та «раптових», «душителів» та різників. Та наводяться загальні статистичні дані щодо віку таких кримінальних правопорушників, освіти, наявності судимості, сім'ї, психічних розладів.

Також в рамках дослідження, звертається увага на розуміння злочинної поведінки таких осіб науками психологічного циклу. Зокрема складання психологічного портрету злочинця або профілювання особи злочинця – створення ідеальної моделі, яка містить інформацію про поведінкові особливості, виявляє та визначає такі риси невідомого злочинця, що сприяють його встановленню і виявленню, та побудована спеціалістами в певних галузях знань (психологом, психіатром, криміналістом, сексопатологом).

У висновках до наукової роботи зазначається, що особа серійного вбивці – гвалтівника є центральним елементом криміналістичної характеристики даного виду злочину. Скласти єдиний загальний профіль серійного вбивці – гвалтівника не можливо, оскільки наукою на підставі узагальнення судово – слідчої практики виокремлено багато типів таких осіб від «психопатів», «шизофреніків – олігофренів» до «неповнолітніх» та «нетипових»; від «маскуючих» і «раптових» до «душителів» та різників. Але здебільшого такими особами є чоловіки, особливо активні у віці 26–35 років, більшість з них перебували у шлюбі та мали сім'ю. Обов'язковим характеризуючим елементом є мотив – отримання сексуального задоволення.

Ключові слова: криміналістична характеристика, особа злочинця, профілювання особи злочинця, серійні вбивці – гвалтівники.

Постановка проблеми. Особистість злочинця є об'єктом дослідження широкого спектра наук як юридичної спрямованості (кримінального права та процесу, кримінології, криміналістики тощо) так і суспільно-гуманітарної (психологія, психіатрія, соціологія та інших). Такі міждисциплінарні дослідження особи злочинця створюють передумови для поглибленого використання узагальнених характерних рис і особливостей в криміналістиці.

Встановлення інформації про особу злочинця, головним чином індивідуальних особливостей такої особи, проводиться з метою її розшуку, отримання необхідних даних для успішного планування й організації розслідування злочинів, вибору та застосування найбільш ефективних тактичних прийомів тощо.

Тому дослідження криміналістичних значущих властивостей, які притаманні серійному вбивці на ґрунті сексуальних відносин, набувають особливого прикладного, практичного значення під час розслідування даної категорії злочинів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Феномен серійних вбивць – гвалтівників вже не один рік є предметом вивчення наук як юридичної так і соціальної галузі. Ґрунтовним дослідженням щодо криміналістичної характеристики та розслідуванню серійних вбивств на сексуальному ґрунті у свій час присвятили свою увагу такі науковці – криміналісти як і А.В. Старушкевич та О.В. Любчинський. М.Г. Куп'янський. Психологічний портрет серійного вбивці досліджували представники психологічної галузі знань, зокрема Г.В. Котолик.

Метою статті є дослідження особи – серійного вбивці на ґрунті сексуальних відносин як елементу криміналістичної характеристики.

Виклад основного матеріалу. Результати кожного злочинного діяння містять в собі сліди особистості, яка вчинила цей злочин, зокрема: відомості про деякі його соціально – психологічні особливості, про злочинний досвід, професію, спеціальні знання, стать, вік, особливості взаємодії з жертвою посягання і т. п. Особа злочинця є одним із ключових елементів криміналістичної характеристики. Тому встановлені відомості про особу злочинця з виявленими даними про спосіб вчинення, механізм і обставини вчинення злочину складає нову самостійну інформацію, яка дозволяє більш повніше визначити оптимальні напрямки методів розслідування.

Одним з важливих завдань криміналістики є створення типологічних моделей злочинця щодо різних злочинних проявів. Криміналістичною наукою розроблені та запропоновані різні класифікації ознак осіб злочинців. Більшість дослідників виокремлюють наступні групи властивостей особи злочинця: соціально-демографічні, психофізичні, психологічні, біологічні й інші особливості суб'єкта, його виробничу, побутову, соціально-правову і суспільно-політичну характеристики. Зокрема М. В. Салтєвський визначав, що характеристика особи злочинця має представляти людину як соціально-біологічну систему з притаманними їй властивостями, серед яких є фізичні, біологічні та соціальні [10, с. 271]. Шепітько В. Ю. додав ще і демографічні дані, деякі моральні та психологічні особливості [5, с. 278].

Дотримуючись наведених вище класичних позицій криміналістичної характеристики особи злочинця ми будемо здійснювати своє дослідження.

Починаючи наше дослідження серійних вбивць, які вчинили свій злочин на сексуальному ґрунті або «маніяків» чи то «серійний вбивця – гвалтівник» необхідно відмітити відсутність на законодавчому рівні визначення таких осіб. Однак, якщо розглядати вбивства на сексуальному ґрунті, з точки зору кримінального права в поєднанні з криміналістичною можна відмітити, що це сукупність різних злочинів, зокрема це вбивства, пов'язані зі зґвалтуванням або/та розбещенням (в тому числі і неповнолітніх/малолітніх), або/та задоволенням статевих потреб в тому числі і в збоченій формі. Але безумовно, в більшості випадків, це злочини не випадкові та безпосередньо пов'язані з метою задоволенням сексуального потягу і тому мають схожі криміналістичні ознаки.

Старушкевич А. В. у своєму дослідженні присвяченому криміналістичній характеристиці сексуальних вбивств об'єднуючи критерії виділяє в три криміналістичні групи сексуальних вбивств: 1) вбивства, що вчиняються з метою досягнення або переживання сексуального оргазму; 2) вбивства, вчинені з метою запобігання опору або криків жертви під час задоволення статевих потреб злочинця; 3) вчинення вбивств з метою приховування вчиненого статевого злочину [11, с. 9].

Однак в більш пізніх сучасніших дослідженнях присвячених «серійним вбивцям – гвалтівникам» критерій вчинення вбивств з метою приховування вчиненого статевого злочину визнаний не основоположним. Оскільки, як вже зазначалось вище, основоположним для даної категорії злочинів є задоволення статевої пристрасті [1, с. 76].

У своєму дослідженні А. В. Старушкевич описуючи групи сексуальних вбивств зазначає, що вбивства першої групи (вбивства, що вчиняються з метою досягнення або переживання сексуального оргазму) вчиняють, як правило, особи з психічними захворюваннями (психопатія, шизофренія, олігофренія, органічні пошкодження головного мозку, епілепсія, алкоголізм), в межах даної групи вбивств виділяються два типи убивць: «психопат», «шизофренік – олігофрен».

Для «психопатів» характерним є: завчасний вибір майбутньої жертви, встановлення психологічного контакту, входження в довіру, використання традиційних способів заманювання жертви у безлюдне місце, подолання психологічного та фізичного опору при вченні вбивств, повтори, автоматизм дій, стереотипність. З місця події забирається фетиш – частини тіла, предмети та речі жертви.

«Шизофреніки-олігофрени» вчиняють сексуальні вбивства без психологічного контакту із жертвою. При цьому їх поведінка характеризується збудженням, вульгарністю, примітивізмом, крайньою зухвалістю. Дії, що супроводжують статеве задоволення: введення статевого члена у спеціально зроблені надрізи на тілі, надання трупам непристойних поз, поїдання ампутованих частин тіла, пиття крові, написи кров'ю тощо. З місця події забирають речі, що не мають цінності (гудзик, цукерка тощо).

В межах другої групи (вбивства, вчинені з метою запобігання опору або криків жертви під час задоволення статевих потреб злочинця;) дослідник виділяє наступні типи злочинців «мисливець», «імпульсивний».

«Мисливці» нападають на жертву раптово. Завчасно планують свої дії. Насильство просте і однобічне.

«Імпульсивні» – агресивні вбивці, убивства поєднують і жорстоким побиттям жертви як чоловічої так і жіночої статі. Об'єкт сексуально агресії, як правило – особи знайомі злочинцю. Характерною особливістю є знаходження під час убивства в сильному алкогольному сп'янінні.

До третьої групи (вчинені з метою приховування) науковець відносить «судимих», «неповнолітніх», «нетипових». З цієї групи виділимо лише «нетипових».

«Нетипові» – особи з відносно позитивними характеристиками. До них відносяться вітчм, сусід тощо. Майже всі вбивства вчиняються в стані алкогольного сп'яніння і з метою приховати злочин [11, с. 10 – 11].

У механізмі «серії» сексуальних вбивств наочно виявляються особливості дій – «почерк» злочинця, зумовлені особливостями його індивідуальної особистості. Спосіб вбивства залишається незмінним протягом усієї злочинної діяльності й безпосередньо пов'язаний із особою злочинця. Спосіб вбивства є необхідним (обов'язковим) елементом отримання сексуального задоволення. Таке задоволення сексуального потягу відбувається різноманітними способами, це і споглядання агонії жертви, маніпуляції із трупом, садистські, некрофільні та інші подібні дії. Статевий акт може передувати вбивству, може йти за ним або взагалі бути відсутнім. Його відсутність компенсується катуванням, мученням жертви, її смертю, що є невід'ємною частиною наміру злочинця [1, с. 78].

Картина сексуальних убивств вражає своєю зовнішньою протиприродністю, «психічною ненормальністю», патологічністю.

Сексуальні вбивства вражають протиприродністю, «психічною ненормальністю», патологічністю. Куп'янський М.Г. у своєму дослідженні присвяченому розслідуванню серійних сексуально-садистських убивств виокремлює наступні групи убивць, а саме «маскуючого» і «раптового» злочинця, «душителя» (який вчиняє вбивство шляхом задусення або удавлення) та різника (котрий вчиняє вбивство шляхом завдання колото-різаних поранень) [6, с. 63].

Серед «душителів» можна виокремити три групи вбивць, які вчиняють такі дії: 1) удушення без заподіяння тілесних ушкоджень; 2) удушення із заподіянням тілесних ушкоджень у статевій сфері; 3) удушення із заподіянням тілесних ушкоджень не в статевій сфері.

Для вбивць першої групи найхарактернішими є такі риси: ці вбивці зазвичай одружені, мають дітей, у них наявні психічні захворювання; за правило, ці особи ведуть відлюдкуватий, відокремлений спосіб життя; схильні до колекціонування, культуризму; жертвами цих вбивць в основному є жінки старші 18 років.

Вбивць-«душителів» другої групи характеризує наявність порівняно високого рівня освіти; схильність до широких контактів із оточенням; використання автомобілів під час учинення злочинів; жертвами цих злочинців зазвичай є діти.

Характерними ознаками вбивць третьої групи є несексуальна агресія, спрямована проти однолітків, тварин; періодичні, навіть можна сказати неодноразові контакти з дітьми; наявність гординих ідей.

Серед «різників» можна виокремити дві групи вбивць:

– які вчиняють злочини із заподіянням тілесних ушкоджень жертві в статевій сфері;

– які вчиняють злочини із заподіянням жертві тілесних ушкоджень не в статевій сфері

Характеризуючи злочинців із першої групи, можна виокремити такі їх особливості: зазвичай це одружені люди, в яких є діти. Це жителі міста, якоюсь мірою заподіяння жертві тілесних ушкоджень у статевій сфері обумовлено впливом міського середовища, оскільки воно загострює й активізує сили, спрямовані на відчуження та приниження соціальної ролі вбивці, що тягне неспроможність, відсутність сили і влади. Способом вирішення цієї неспроможності для злочинців є фізичне знищення і позбавлення інших людей ознак статі. Характерною для цих злочинців є наявність високого освітнього та кваліфікаційного рівня. Зазвичай це особи з некрасивою, подразливою зовнішністю, агресія яких спрямована на людей [7, с. 67-68].

Другу групу вбивць – «різників» характеризує те, що переважно це неодружені особи, схильні до численних контактів із людьми. Ці особи зазвичай не працюють, перебувають на утриманні, не мають будь-яких захоплень. Для них характерне спрямування агресії на тварин, що є формою уникнення та заміщення прямої агресії, спрямованої на людей [7, с. 68].

Куп'янський М.Г. у своєму дослідженні підсумовує, що серійні сексуально садистські вбивства вчиняють чоловіки. Явище садизму у жінок зустрічається вкрай рідко, а садистські вбивства і некрофілія не зустрічаються. Вчинення серійних статевих вбивств групою осіб не є характерним для цього складу кримінального правопорушення. Віковий склад злочинців представлений таким чином: неповнолітні – 9 %, від 18 до 30 років – 56 %, від 30 до 50 років – 30 %, старші 50 років – 5 % [6, с. 63]. Особливо активні злочинці у 26–35 років. У цьому віці вчинено понад 50% убивств. 60% злочинців мали середню спеціальну освіту, 10% – вищу, 10% – закінчили середню школу і 10% мали неповну середню освіту. 80% із них працювали, 5% були особами з інвалідністю внаслідок психічного розладу, 4% – особами без визначеного місця проживання та зайняття. 50% перебували у шлюбі, мали дітей і сім'ю. Зазвичай вони не засуджені, 85% серійних сексуальних вбивць судово-психіатричною експертизою були визнані осудними. Ці злочинці у психіатричних лікарнях ніколи не лікувались, на обліку в психіатричних диспансерах не перебували, по допомогу до сексопатологів не звертались. У 25% цієї категорії взагалі не виявлено жодних психічних відхилень [7, с. 69].

Тобто, маніяками-садистами нерідко виявлялися люди, котрі вели зовні пристойний спосіб життя, мали постійне місце проживання, благополучну сім'ю, власних дітей, одержали непогану освіту та професію педагога, лікаря, юриста, бухгалтера, інженера. Але в кар'єрі таких осіб практично завжди виникали труднощі, пов'язані з їх особистісними якостями. Колеги по роботі ставилися до них з недовірою, уникали спілкування, згадували про наявність у них деяких чудностей і дивацтв. Якщо

у такого злочинця була сім'я, то домінуюче положення в ній займала дружина. У подружніх відносинах у них звичайно виникали проблеми, пов'язані зі статевою слабкістю [12, с. 586].

Окрім вищезапропонованої інформації існує безліч підходів до охарактеризування даних осіб. Особливо близько до розуміння злочинної поведінки підійшла кримінальна психологія складаючи психологічний портрет злочинця або профілювання особи злочинця – створення ідеальної моделі, яка містить інформацію про поведінкові особливості, виявляє та визначає такі риси невідомого злочинця, що сприяють його встановленню і виявленню, та побудована спеціалістами в певних галузях знань (психологом, психіатром, криміналістом, сексопатологом) [13, с. 17]. Існує декілька видів його складання:

– британський, у якому основна увага приділяється поведінці злочинця, виявленням доказам на місці злочину. Основною суттю даного підходу є те, що, люди зазвичай діють логічно і розумно, і завдяки цьому можна дізнатися про інші сторони їх особистості. Схеми поведінки злочинців складаються за фотокартками з місця вчинення злочину, за наявними доказами і свідченнями свідків та очевидців [3]. Тобто, британський метод йде від часткового до загального;

– американський підхід практики психологічного профілювання. Класична методика за Дугласом особливу увагу звертає на спосіб вчинення злочину, слідову картину, особистість жертви. Серед ймовірних психологічних особливостей особи невідомого злочинця профайлера перш за все цікавлять: вік, стать, раса, родинний стан, службовий статус, рівень розвитку і сексуальності зрілості, ймовірність здійснення злочину в майбутньому, наявність кримінального минулого, взаємини з жертвою тощо [2, с. 674].

Цей підхід йде, на відміну від британського, від загального до приватного.

Останнім часом приділяють дедалі більшу увагу питанню складання психологічного портрета науковці та практики. Варто погодитись з І. Охріменком, що залучення до розкриття тяжких, особливо тяжких та резонансних злочинів спеціаліста психолога-аналітика (як це практикується у США, а останніми роками в Республіці Польща) вкрай необхідне, оскільки його участь у розкритті злочинів даної категорії підвищить якість досудового розслідування, сприятиме виконанню завдань кримінального судочинства [9, с. 122].

Можна стверджувати, що серійні вбивці – гвалтівники відрізняються характерними психологічними особливостями, які і визначають їх злочинну діяльність. Злочинці, як правило, незадоволені становищем у суспільстві, соціально непристосовані. Серійний вбивця – гвалтівник заздалегідь планує злочин. Він виходить на «полювання» обмірковує деталі, зокрема, підшуковує місце вчинення, знаряддя та засоби подолання опору та /або вбивства, дії за допомогою яких буде приховувати докази тощо. Нерідко перше вчинене ними гвалтування з подальшим вбивством жертви було імпульсивне бажання, спонтанне. Може розчленувати труп та позбавитись від нього частинами, приховувати тіло жертви в малодоступному місці, виколоти очі, відрізати статеві органи або вирізати якісь ідентифікаційні частини тіла (татуювання, шрамів тощо). Нерідко серійні вбивці – гвалтівники відрізають на гздку у жертв частини тіла (волосся, тощо) або забирає якусь річ з тіла жертви, подекуди перевдягається в одяг жертви. Може повертатись на місце злочину для поновлення спогадів, інколи навіть для того, щоб вчинити наругу на залишках жертви [11, с.10]. Може вступати в контакт з поліцією, співпрацювати. Вдосконалю-

ється протягом всього періоду вчинення вбивств, що ускладнює його затримання, причому здатен настільки себе контролювати, що може взагалі припинити вбивати, щоб залишитися не встановленим. Злочинець під час допитів зосереджений, обмірковує лінію захисту [8, с. 53] спираючись на заздалегідь заготовлене алібі.

Висновки. Таким чином, на підставі вищенаведеного можна стверджувати, що особа серійного вбивці – гвалтівника є центральним елементом криміналістичної характеристики даного виду злочину. Скласти єдиний загальний профіль серійного вбивці – гвалтівника не можливо, оскільки наукою на підставі узагальнення судово – слідчої практики виокремлено багато типів таких осіб від «психопатів», «шизофреніків – олігофренів» до «неповнолітніх» та «нетипових»; від «маскуючих» і «раптових» до «душителів» та різників. Але здебільшого такими особами є чоловіки, особливо активні у віці 26–35 років, більшість з них перебували у шлюбі та мали сім'ю. Обов'язковим характеризуючим елементом є мотив – отримання сексуального задоволення.

Література:

- Александренко О.В. До питання про визначення поняття та класифікацію серійних сексуальних вбивств. *Юридична наука*. 201. № 5. С. 75–82.
- Гупалюк А.С. Застосування методу психологічного профілювання злочинця при здійсненні слідчих дій зі встановлення мотиву та мети злочину. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 10. С. 674 – 676
- Canter David Criminal Psychology. London. Taylor&Francis. 2017. 299 p.
- Котолік Г. Психологічний портрет серійного вбивці в інтрасуб'єктивному молоді різних професійних керунків. *Вісник Львівського університету. Серія психологічні науки*. 2022. Випуск 12. С. 55–67. DOI <https://doi.org/10.30970/PS.2022.12.7>.
- Криміналістика : підручник / [В. Ю. Шенітько, В. О. Коновалова, В. А. Журавель та ін.]. Харків : Право, 2008. 464 с
- Куп'янський М. Г. Розслідування серійних сексуально-садистських убивств (організаційно-тактичні засади): дис... канд. юрид. наук : 12.00.09. Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого. Харків, 2016. 224 с. URL: <file:///C:/Users/Orghin/Downloads/Dis.doc.pdf>
- Любчинський О.В. Особливості розслідування серійних вбивств на сексуальному ґрунті: дис... канд. юрид. наук : 12.00.09. Приватний вищий навчальний заклад «Львівський університет бізнесу і права». Львів 2018. С. 230. URL: <https://lpnu.ua/sites/default/files/2020/dissertation/1803/dismukanov-1.pdf>
- Манукян В.М. Типологія особи серійного вбивці. *Криміналістичні та психологічні аспекти досудового розслідування: матеріали наук.-практ. інтернет-конф.*, м. Одеса, 29 квітня 2020 р. Одеса: ОДУВС, 2020. 214 с. 51-55.
- Охріменко І. Використання специфічних психологічних методів у процесі розкриття злочинів: проблеми та перспективи. *Юридична Україна*. 2010. № 4. С. 122.
- Салтєвський М. В. Криміналістика : підручник : у 2 ч. Харків : Консум, 2001. Ч. 2. 528 с
- Старушкевич А. В. Криміналістична характеристика сексуальних убивств: поняття, зміст, значення для розслідування : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / А. В. Старушкевич ; Нац. акад. внутр. справ. Київ, 1998. 18 с. URL: https://dspace.nlu.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/14022/1/Starushkevich_1998.pdf
- Шевельова В.С. Кримінологічний профіль серійного вбивці – гвалтівника. *Актуальні проблеми сучасної науки в дослідженнях молодих учених, курсантів та студентів* : тези доп. Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Вінниця, 17 травн. 2023 р.) / МВС України, Харків. нац. ун-т внут. справ, Наук. парк «Наука та безпека». Вінниця : ХНУВС, 2023. С. 583 – 587. URL: <https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/cfbc4fa2-093b-4eb2-9dde-94e38b9c18ee/content>
- Шенітько В. Ю. Кримінальна психологія: історія становлення та сучасний стан. *Юридична психологія*. 2021. № 1(28) С. 14–20 <https://orcid.org/0000-0002-0719-2151>

Orzhynska E. The identity of the criminal as an element of the forensic characterization of serial murders based on sexual violence

Summary. The article is devoted to such an element of the forensic characterization of serial murders on the basis of sexual relations as the criminal person.

The phenomenon of serial rapist killers has been the subject of research for years, not only in the legal field, but throughout the world. Serial killers are a fundamentally different type of personality that is impossible to comprehend and understand. Therefore, at the beginning of the study, the author emphasizes that in national science, more than one dissertation study is devoted to the forensic characterization and investigation of serial murders on sexual grounds. However, at the national level, there is still no definition of such individuals, despite the fact that serial killers and rapists such as Serhiy Tkach, Serhiy Dovzhenko, Ruslan Khamarov, Oleg Kuznetsov, and others carried out their criminal activities on the territory of Ukraine.

The central part of the study is a description of the characteristic forensically important features of such criminals according to the following types: "psychopaths" and "schizophrenics-oligophrenics", "hunters" and "impulsive", "juveniles" and "atypical"; "masking" and "sudden", "stranglers" and "butchers ("ripper"). However, general statistical data is provided regarding the age of such criminal offenders, education, criminal record, family, and mental disorders.

Also within the framework of the study, attention is paid to understanding the criminal behavior of such maniacs through psychology, in particular, compiling a psychological portrait of the criminal or profiling the criminal's personality – creating an ideal model that contains information about behavioral characteristics, identifies and defines such features of an unknown criminal that contribute to his identification and detection, and is built by specialists in certain fields of knowledge (psychologist, psychiatrist, criminologist, sexologist).

The conclusions of the scientific work note that the identity of the serial killer-rapist is a central element of the forensic characterization of this type of crime. It is not possible to create a single general profile of a serial killer-rapist, since science, based on the generalization of forensic and investigative practice, has identified many types of such individuals, from "psychopaths", "schizophrenics – oligophrenics" to "juveniles" and "atypical"; from "disguising" and "sudden" to "stranglers" and "butchers ("rippers"). But mostly these individuals are men, especially active between the ages of 26 and 35, most of whom were married and had families. The mandatory characterizing element is the motive – obtaining sexual pleasure.

Key words: forensic characterization, criminal personality, criminal personality profiling, serial killers – rapists.

КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС,
КРИМІНАЛІСТИКА,
ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ

Бараннік Р. В.,*кандидат юридичних наук, доцент,
виконуючий обов'язки завідувача та доцент кафедри
кримінального права та правоохоронної діяльності
Запорізького національного університету
ORCID: <https://orcid.org/0009-0008-1202-5535>*

МЕХАНІЗМ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ УЧАСНИКІВ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ: СТРУКТУРА, ДОКТРИНАЛЬНІ ПІДХОДИ ТА НАПРЯМИ РОЗВИТКУ

Анотація. Стаття присвячена комплексному аналізу категорії «механізм забезпечення прав учасників кримінального провадження» як ключового правового інструменту, що визначає реальний рівень правового захисту особи в умовах кримінального судочинства. Актуальність дослідження зумовлена наявністю суттєвого розриву між високим рівнем нормативного закріплення прав людини в Конституції України, міжнародних договорах та Кримінальному процесуальному кодексі України і реальними показниками їх дотримання, що підтверджується сучасними аналітичними індикаторами, зокрема негативною динамікою Індексу верховенства права. У статті досліджуються теоретико-правові підходи до визначення механізму реалізації та забезпечення прав людини, викладені у працях провідних українських учених, зокрема М. Козюбри, Т. Тарахонич, Ю. Кривицького, Д. Коссе, О. Кучинської та інших. Аналізуються підходи до розуміння механізму правового регулювання та його співвідношення з механізмом забезпечення прав і свобод.

Автором обґрунтовується, що механізм забезпечення прав учасників кримінального провадження є спеціалізованим різновидом загального механізму забезпечення прав людини, адаптованим до специфіки кримінального процесу. Він охоплює систему інституційних, процедурних і нормативних елементів, які функціонують у взаємодії та спрямовані на реалізацію, охорону й захист прав підозрюваного, обвинуваченого, потерпілого, свідка, захисника та інших учасників. Особлива увага приділяється характеристиці внутрішньої структури цього механізму, його складових, а також проблемам ефективності, що виникають на стику між формальним закріпленням прав і практикою правозастосування. Підкреслюється, що на функціонування механізму впливають не лише юридичні чинники, а й соціально-економічні умови, а також рівень інституційного розвитку держави.

У статті також осмислюється необхідність модернізації правозастосовних інструментів, посилення гарантій справедливого суду та вдосконалення процедурних норм, що визначають порядок реалізації прав у кримінальному провадженні. Зроблено висновок, що забезпечення реального, а не декларативного характеру прав можливе лише за умови ефективного функціонування всіх елементів правозахисного механізму та їх узгодженості на національному й міжнародному рівнях.

Ключові слова: механізм забезпечення прав, правозастосування, інституційні гарантії, процесуальні права учасників, правовий механізм, правове регулювання, захист прав людини, реалізація прав.

Постановка проблеми. Одним із основних напрямів діяльності України на шляху становлення правової державності є належне забезпечення прав і свобод людини і громадянина, що становить фундамент демократичного ладу. Прийняття Конституції України в 1996 році стало визначальним етапом у розвитку української правової системи, ознаменувавши не лише закріплення суверенітету й незалежності держави, а й утвердження в її правовому полі ідеї верховенства права та пріоритету прав і свобод особи. Конституція проголосила людину, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпеку найвищою соціальною цінністю, тим самим визначивши вектор діяльності державної влади – орієнтацію на задоволення потреб, законних інтересів та захист гідності кожного громадянина.

Це положення стало основоположним для формування новітньої філософії правозастосування, відповідно до якої держава не є автономним суб'єктом, що функціонує самостійно від суспільства, а, навпаки, виступає інструментом забезпечення добробуту, свободи та справедливості. Як слушно зауважує Конституційний Суд України, права і свободи людини і громадянина, будучи основним елементом правового статусу, шляхом закріплення в Конституції України набули чітких меж і стали реальним інструментом, який громадяни можуть використовувати [1].

Окрім Конституції України, права і свободи людини отримали належне закріплення в інших правових актах, котрі формують правову систему України. Тим не менш, навіть попри якісне декларування прав в міжнародних договорах, законах та підзаконних нормативних актах, на практиці нерідко виникають ситуації системного порушення прав, що вказує на наявність значного розриву між нормою та її фактичною реалізацією. Декларування прав стає формальним елементом, що не супроводжується дієвими механізмами їх забезпечення, належним функціонуванням інституцій, або ж політичною волею до імплементації відповідних стандартів. Така ситуація є характерною не лише для окремих сфер, але й відображає загальну тенденцію у правозастосовній практиці держави.

Свідченням наявних проблем є результати численних кількісних і якісних досліджень, що покликані оцінити стан дотримання й реалізації прав, функціонування інститутів та ефективність судової й адміністративної систем. Зокрема, Індекс верховенства права (World Justice Project Rule of Law Index),

який є міжнародно визнаним індикатором рівня правопорядку в країні, виявляє негативну динаміку для України впродовж останніх років. Так, за результатами досліджень, Україна посідала у 2021 році 74 місце серед 143 оцінених країн, у 2022 році – 76 місце, у 2023 році – вже 89 місце, а у 2025 році – 90 місце [2]. Така регресивна тенденція свідчить про поглиблення структурних проблем у сфері реалізації права, що може включати недовіру до судової системи, недостатній рівень захисту прав власності, обмежений доступ до правосуддя, а також слабкість антикорупційних механізмів.

Стан дослідження. Проблема забезпечення прав людини в кримінальному провадженні досліджувалась широким колом українських учених. Були сформовані загальнотеоретичні підходи до розуміння правореалізації, що заклали основу для подальшого дослідження правових механізмів. Окремі вчені досліджували структуру механізму правового регулювання, його інструментарій та системні ознаки. У контексті кримінального провадження найбільш ґрунтовні дослідження належать О. Кучинській та М. Іванову, які запропонували структурний поділ механізму забезпечення прав учасників, визначили його інституційні й процедурні елементи та підкреслили мультикомпонентність цієї системи. Водночас вітчизняна наука поки що не виробила єдиного, універсального підходу до визначення змісту та внутрішньої структури цього механізму, що обумовлює актуальність подальшого системного аналізу.

Метою статті є комплексне теоретико-правове дослідження механізму забезпечення прав учасників кримінального провадження, визначення його структури, функціонального призначення, доктринальних підходів до його розуміння, а також обґрунтування концептуальних шляхів підвищення його ефективності.

Виклад основного матеріалу. Відповідно, не зважаючи на якісне декларування прав і свобод в численних нормативно-правових актах, не втрачає актуальності пошук системного збою, що призводить до розриву між якісним текстом нормативно-правового акту і реальністю, котру ми споглядаємо.

Ми не безпідставно вважаємо, що згаданий розрив є реакцією на реалізацію права. Відомий український вчений Козюбра М. І. розглядав реалізацію права крізь призму виконання вимог норм права у правомірній поведінці суб'єктів права. Вчений розділяв правореалізацію в залежності від типу на 1) безпосередню, в рамках якої суб'єкт самостійно здійснює свої права; 2) правозастосовну реалізацію, котра можлива завдяки залученню спеціального суб'єкта правозастосування. Залежно від форми правореалізації поділяється на: 1) дотримання норм права; 2) виконання норм права; 3) використання норм права [3, с. 234–236].

Вчена Атаманова Н. В. зауважує, що процес застосування (реалізації) норм права не зводиться лише до механічного впровадження законодавчих приписів у практику, а є складним організаційно-правовим, управлінським і водночас творчим процесом. Його сутність полягає у розгляді та вирішенні конкретних індивідуальних справ, що мають юридичне значення. Зазначений процес здійснюється в межах чітко визначених процедурно-процесуальних норм і регламентується фундаментальними принципами права – зокрема, верховенства права, законності, доцільності, ефективності, обґрунтованості, справедливості та гуманності. Застосування норм права здійснюється виключно тими суб'єктами, які наділені відповідними повноваженнями –

державними органами, громадськими об'єднаннями чи посадовими особами, уповноваженими законом. У результаті цієї діяльності формується акт застосування норм права – індивідуальне рішення у конкретній справі, що є не лише завершальним етапом юридичного розгляду, але й проявом реалізації прав та свобод особи [4, с. 167–168].

Говорячи про правореалізацію, вчені Самофалов Л. П., Самофалов О. Л. зауважують, що це юридичний механізм, що охоплює безпосереднє втілення правових норм у життя шляхом конкретної поведінки суб'єктів, яка проявляється у визначених правових формах та відбувається в межах правовідносин [5, с. 28]. У даному визначенні особливо важливим є підкреслення того, що правореалізація пов'язана з механізмом.

Базовою категорією, ключовим компонентом якої слугує термін “механізм” є механізм правового регулювання. Дана категорія достатньо активно досліджується і використовується в сучасній юридичній науці. Окрім неї можна зустріти також менш поширені “механізм реалізації права” і “механізм дії права”. Їх у своїй роботі структурно порівнює Тарахонич Т. І., вказуючи, що з огляду на напрацювання багатьох науковців, попри наявність дискусійних і суперечливих аспектів, варто зазначити, що категорії “механізм правового регулювання”, “механізм реалізації права” та “механізм дії права” не мають єдиного тлумачення. Водночас усі ці поняття базуються на спільному розумінні їх як сукупності правових засобів, які забезпечують функціонування відповідного механізму. Йдеться про системно організований комплекс юридичних інструментів, що вирізняється внутрішньою структурною єдністю та логічною послідовністю, виконує специфічні функції, спрямовані на вплив на правосвідомість і поведінку суб'єктів. Незважаючи на відмінності у природі та функціональному призначенні, усі ці механізми мають спільну мету – забезпечення ефективної дії права [6, с. 17].

Говорячи про розуміння механізму правового регулювання, Кривецький Ю. В. зауважує, в юридичній науці сформувалися такі основні методологічні підходи до його осмислення: інструментальний, діяльнісний, системний і комплексний (інтегративний). Кожен із них спирається на специфічний набір пізнавальних методів і засобів. Різноманітність підходів до тлумачення механізму правового регулювання, з одного боку, свідчить про його складність і багатовимірність, а з іншого – демонструє рівень розвитку теоретико-правових досліджень у цій сфері [7, с. 25].

На думку вченого Коссе Д. Д. під механізмом правового регулювання слід розуміти цілісну й узгоджену систему правових засобів і процедур, за допомогою яких держава впливає на суспільні відносини, спрямовуючи їх у бажаному для неї напрямі з метою забезпечення правопорядку, реалізації прав і обов'язків, а також досягнення певних соціально значущих результатів [8, с. 26]. Куракін О.М. зауважив, що структура механізму правового регулювання являє собою цілісну сукупність правових засобів, об'єднаних спільною метою регулювання суспільних відносин. Цей комплекс інструментів, по словам вченого, функціонує як єдина система, спрямована на досягнення узгодженого правового впливу [9, с. 44].

Категорія “механізм правового регулювання” дає можливість охопити увесь процес правового впливу в цілісному та динамічному вимірі, висвітлити його внутрішню структуру, взаємозв'язки та взаємодію складових елементів, а також з'ясу-

вати їхні основні риси та функціональне призначення. Механізм правового регулювання постає як узгоджена діяльність елементів цієї системи, спрямована на досягнення суспільно значущих результатів, що проявляються у практичній реалізації правових норм. Механізм правового регулювання як правова категорія – це сукупність інструментів і засобів, що забезпечують функціонування цілісної системи правового впливу в сучасному українському суспільстві з метою гарантування прав, свобод і законних публічних інтересів фізичних та юридичних осіб, а також належного функціонування громадянського суспільства і державних інституцій [10, с. 337–339].

Важко не погодитися з думкою Альберда Т. Г. про те, що правовий механізм має системний характер: він не є випадковим набором різномірних юридичних елементів, а становить цілісну сукупність взаємопов'язаних правових інструментів, що мають діяти узгоджено як єдине ціле. Зокрема, правові конструкції законів чи міжнародних договорів зазвичай лише окреслюють загальні засади правового регулювання та формують правові відносини на загальнонормативному рівні. Для ефективного втілення таких актів необхідне подальше опрацювання їхніх правових механізмів, зокрема шляхом створення відсутніх елементів. Саме з цього, як правило, починається практична реалізація закону [11, с. 66].

Говорячи про визначення механізму правового регулювання, вважаємо слушним звернути увагу на критику деяких сучасних підходів, представлену вченою Лепех Л. Л. Вона зауважує, що в юридичній науці механізм правового регулювання зазвичай тлумачиться як сукупність юридичних засобів, за допомогою яких здійснюється вплив на суспільні відносини. Проте таке розуміння потребує перегляду. По-перше, воно не дозволяє розглядати цей механізм як функціональну систему – впорядковану та організовану сукупність взаємозалежних елементів, що утворюють цілісну структуру. По-друге, воно не дає можливості розглядати механізм правового регулювання як послідовний процес реалізації норм права. Уточнення цього підходу має принципове значення, оскільки саме від розуміння природи механізму правового регулювання залежить визначення його ролі в системі правових механізмів і правовій системі загалом, а також формування критеріїв оцінки його ефективності [12].

Першочергово слід виділити категорію “механізм забезпечення прав людини”, яка є конкретизацією загального поняття механізму правового регулювання у сфері прав і свобод особи. Вона охоплює систему правових засобів, інститутів та процедур, спрямованих на реалізацію, охорону та захист прав людини. До її складу входять норми матеріального та процесуального права, правозастосовна практика, діяльність органів державної влади, інституцій громадянського суспільства, а також міжнародно-правові механізми контролю і захисту.

Завдяки цій категорії забезпечується зв'язок між нормами права і реальним станом дотримання прав людини, а також формується уніфікований підхід до їх реалізації на національному й міжнародному рівнях. Крім того, категорія “механізм забезпечення прав людини” дозволяє поглибити розуміння ефективності правового регулювання, оскільки саме в цій площині найяскравіше проявляється практичне значення права як соціального регулятора.

Окремо слід виділити категорію “механізм охорони прав людини”, який, як зауважив Єрмоленко Я. В., слід розуміти як динамічну, системну структуру, основним функціональним

призначенням якої є забезпечення недоторканності та гарантування прав людини [13, с. 69]. Враховуючи подальше розкриття змісту механізму забезпечення прав людини, презюмуємо, що “механізм охорони прав людини” є скоріше синонімом до згаданої нами категорії, аніж самостійною одиницею юридичної термінології.

Механізм забезпечення прав людини як системна категорія не може розглядатися окремо, у відриві від теоретичних основ. Саме тому, говорячи про його зміст, ми виділяємо два ключових рівні: 1) загально-юридичні підходи до визначення змісту; 2) спеціально-галузеві підходи до визначення змісту. *Загально-юридичні підходи до визначення механізму забезпечення прав людини:*

Юридичний механізм забезпечення прав людини – це сукупність дієвих юридичних засобів (гарантій), спрямованих на реалізацію, охорону та захист прав людини, які закріплені у нормативно-правових актах та інших джерелах права, а також інструментів, що сприяють формуванню правосвідомості особи [14, с. 10].

Маланчук П. М. розглядав юридичний механізм забезпечення прав людини як систему дієвих правових засобів, що спрямовані на реалізацію, охорону та захист прав особи [15, с. 2].

Вчені Новіков В. В. і Боровікова В. С. вказують на доцільність застосування поняття “механізм реалізації прав і свобод особи”, який можна умовно поділити на дві взаємопов'язані підсистеми, що доповнюють одна одну. Перша – це підсистема забезпечення реалізації прав і свобод, яка охоплює створення необхідних умов для вільного користування ними. До її елементів належать юридичні та організаційні гарантії, відповідний правовий режим, заходи охорони й захисту, а також державний контроль. Друга підсистема – це діяльність самої особи, яка полягає в активному та правомірному використанні своїх прав, свобод і доступних благ [16, с. 54].

У наведених визначеннях спільним є розуміння юридичного (або правового) механізму забезпечення чи реалізації прав людини як цілісної системи, яка охоплює не лише нормативне закріплення прав, а й практичну діяльність щодо їх реалізації, охорони й захисту. Незалежно від термінологічних відмінностей, усі автори акцентують на багатокомпонентності цього механізму та його спрямованості на забезпечення ефективного функціонування правового порядку щодо прав особи. Ключові спільні критерії, що лежать в основі наведених визначень: 1) механізм забезпечення чи реалізації прав людини є системою взаємопов'язаних елементів (засобів, процедур, інституцій); 2) механізм спрямований на реалізацію, охорону та захист прав людини; 3) йому притаманні юридичні засоби і гарантії, закріплені в нормативно-правових актах; 4) активна поведінка особи, яка приймає участь в реалізації власних прав; 5) інституційне забезпечення механізму здійснюється через участь державних, громадських та міжнародних органів.

На основі наведених критеріїв ми можемо запропонувати власне бачення: механізм забезпечення прав людини – це цілісна система взаємопов'язаних елементів, яка включає юридичні засоби, процедури, гарантії та інституції, спрямовані на реалізацію, охорону й захист прав і свобод людини. Цей механізм функціонує на основі норм права, передбачає активну участь самої особи у здійсненні своїх прав і забезпечується діяльністю державних, громадських та міжнародних органів.

З точки зору галузевого підходу можна виділити ряд запропонованих вченими самостійних визначень. Так, говорячи про механізм забезпечення прав людини в конституційно-правовому векторі, Борейко А. В. пропонує визначати його як систему, що поєднує право особи на захист із сукупністю процедур, способів, методів і інституцій, які забезпечують реалізацію цього права [17, с. 63]. Адміністративно-правовий механізм забезпечення прав і свобод людини Зуєв Р. пропонує охарактеризувати як структурно узгоджену систему адміністративно-правових засобів, які застосовуються органами публічного адміністрування з метою регулювання адміністративних правовідносин у сфері реалізації прав і свобод особи. Водночас, як підкреслює автор, варто розуміти, що забезпечення прав і свобод у цій сфері може здійснюватися не виключно адміністративно-правовими інструментами [18, с. 50].

Юридичний механізм забезпечення особистих немайнових трудових прав вчена Лагутіна І. В. розглядає як цілісне, самостійне за змістом явище у правовій системі, що являє собою комплекс взаємопов'язаних і взаємодіючих передумов, засобів та умов, які забезпечують належні юридичні та фактичні можливості для повного і ефективного здійснення працівником своїх особистих немайнових трудових прав. У структурі цього механізму виділяються три основні складові: механізм утвердження, механізм реалізації та механізм захисту відповідних прав [19, с. 12].

Ми можемо чітко констатувати, що механізм забезпечення прав людини є наскрізною категорією, яка зустрічається практично у всіх галузях права. Це свідчить про його універсальний характер і фундаментальне значення для правової системи загалом. У кожній галузі права – чи то конституційному, адміністративному, цивільному чи міжнародному – він проявляється через специфічні інструменти, принципи та інституційні механізми, які спрямовані на гарантування, реалізацію, охорону та захист прав особи. Така міжгалузева присутність цього механізму вказує на його роль як ключової основи для побудови правової держави та забезпечення реального домінування прав і свобод людини у всіх сферах суспільного життя.

Говорячи про механізм забезпечення прав людини в рамках кримінального провадження, варто акцентувати увагу на його адаптацію до специфіки цього виду правовідносин, що зумовлює низку особливостей як у структурі самого механізму, так і в обсязі його дії. Зміна акценту – від загального суб'єкта “людина” до конкретизованого “учасник кримінального провадження” – свідчить про функціональне звуження охоплення, яке має не лише теоретичне, а й практичне значення. Така трансформація означає, що механізм спрямовується на забезпечення прав осіб, які безпосередньо залучені до кримінального процесу, таких як підозрюваний, обвинувачений, потерпілий, свідок, захисник, цивільний позивач тощо.

Це звуження не означає зменшення обсягу гарантій, а радше їхню спеціалізацію, що враховує контекст кримінального провадження – з його підвищеним ризиком для основоположних прав, особливо права на свободу, гідність, справедливий суд, захист від катування, презумпцію невинуватості. Відповідно, механізм забезпечення прав у цій сфері має бути більш деталізованим, процедурно врегульованим і чітко закріпленим у кримінальному процесуальному законодавстві. Говорячи про національний механізм забезпечення прав учасників кримінального провадження, вчений Іванов М. С. вказує, що під ним слід

розуміти взаємопов'язану, взаємозалежну та узгоджену систему елементів, що мають універсальний характер, загальну значущість і спрямовані на створення необхідних умов для реалізації, охорони та захисту прав учасників кримінального процесу, закріплених у чинному законодавстві. Цей механізм інтегрує всі свої складові в єдину систему на основі спільних стандартів, прагнучи до уніфікації їхньої діяльності та приведення її у відповідність із міжнародними й національними нормами у сфері захисту прав людини [20, с. 200].

Як зауважує Паршак С. А. ефективність державної політики у сфері кримінального судочинства виявляється не лише у формальному проголошенні прав людини, а й у забезпеченні їх практичного втілення за допомогою відповідного механізму. Цей механізм охоплює послідовний процес: від створення умов для належного користування особою своїми правами – до їх охорони на всіх етапах кримінального провадження, а у разі порушення чи загрози порушення – до ефективного захисту цих прав. Механізм забезпечення прав учасників кримінального провадження слід розуміти як динамічну систему правових інструментів, що функціонує через діяльність уповноважених державних органів та посадових осіб, які здійснюють або беруть участь у кримінальному процесі. Саме завдяки їхній діяльності права учасників не лише реалізуються, а й належно охороняються та захищаються [21, с. 161].

Крім того, пристосування механізму до кримінального провадження передбачає і участь спеціалізованих інституцій, зокрема органів досудового розслідування, прокуратури, суду, органів адвокатури, а також механізмів зовнішнього контролю – таких як омбудсмен чи міжнародні правозахисні інституції. Усі ці елементи мають діяти скоординовано для гарантування того, щоб під час реалізації кримінального провадження права учасників були не лише задекларовані, а й ефективно забезпечені на практиці.

Розглядаючи визначення механізму забезпечення прав учасників кримінального провадження, Кучинська О. П. та Іванов М. С. вказують, що він являє собою єдину, організовану, динамічну та взаємопов'язану систему юридичних процедур, процесуальних прав і уповноважених суб'єктів, закріплених у джерелах кримінального процесуального права, які спільно забезпечують реалізацію, охорону та захист прав людини в межах кримінального провадження. Важливо усвідомлювати, що цей механізм орієнтований не лише на захист прав людини, а й на забезпечення її свобод та законних інтересів у межах кримінально-процесуальних правовідносин. Особливістю зазначеного механізму є наявність поліоб'єкта – цілісного об'єкта з кількома формами вираження, що відображає складність і багатовимірність забезпечення прав людини саме в контексті кримінального судочинства [22, с. 241].

На нашу думку, найбільш цілісне і якісне визначення механізму забезпечення прав учасників кримінального провадження викладене в дисертаційному дослідженні професора Кучинської О. П. Вона стверджує, що даний механізм представляє собою взаємодіючу комплексну систему, що включає в себе ряд складових, зокрема: 1) процесуальні гарантії; 2) інституційні повноваження певних посадових осіб та органів; 3) загально-соціальні умови [23, с. 73].

Механізм забезпечення прав учасників кримінального провадження не є крайнім у системі пов'язаних юридичних механізмів. Він отримав подальший доктринальний розвиток

і конкретизацію як складова ширшого поняття – загального механізму забезпечення прав людини. У цьому контексті він виступає спеціалізованим елементом, що функціонує в межах кримінального судочинства, з урахуванням його процедурних особливостей, специфіки правовідносин та категорії суб'єктів. На застосування механізму мають вплив стадії кримінального провадження, процесуальний статус учасників, процесуальні дії і рішення.

Висновки. Застосування в юриспруденції терміну “механізм” дозволило сформулювати підпорядковану ієрархію специфічних правових інструментів. До них відносяться: 1) правовий механізм; 2) механізм правового регулювання; 3) механізм забезпечення прав і свобод. Механізм забезпечення прав учасників кримінального провадження є складовою механізму забезпечення прав і свобод, яка отримала свою конкретизацію в силу специфіки кримінального провадження. Крім того, у складі даного механізму можуть бути виділені специфічні підмеханізми, які виникають у зв'язку зі зміною стадій кримінального провадження, присвоєння учаснику кримінального провадження певного процесуального статусу.

Механізм забезпечення прав учасників кримінального провадження є частиною загального механізму правового регулювання, що характеризується наявністю процесуальних гарантій, інституційної інфраструктури (суд, прокуратура, адвокатура), а також міжнародно-правових стандартів, які імплементовані в КПК України.

На реалізацію механізму забезпечення прав учасників кримінального провадження впливають не тільки юридичні, але й соціально-економічні фактори, які виступають нерозривною основою його ефективної реалізації.

Література:

1. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням громадянина Солдатова Геннадія Івановича щодо офіційного тлумачення положень статті 59 Конституції України, статті 44 Кримінально-процесуального кодексу України, статей 268, 271 Кодексу України про адміністративні правопорушення (справа про право вільного вибору захисника). № 13-рп/2000 від 16 листопада 2000 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v013p710-00#Text>. (Дата звернення 23.11.2025 р.).
2. Explore rule of law rankings for 142 countries in the WJP Rule of Law Index. WJP Rule of Law Index. Explore rule of law rankings for 142 countries in the WJP Rule of Law Index. URL: <https://worldjusticeproject.org/rule-of-law-index>. (Дата звернення 23.11.2025 р.).
3. Козюбра М. І. Загальна теорія права: Підручник. Баїте, 2015. 392 с. Also available online, URL: <https://www.osce.org/files/f/documents/8/f/283756.pdf>
4. Атаманова Н. Проблемні питання застосування норм права. *Підприємництво, господарство і право*. 2021. № 2. С. 164–169. DOI: <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2021.2.30>.
5. Academy of the State Penitentiary Service, Chernihiv, Ukraine, L.P. S. Law implementation and legal relations: links of interrelations. *Scientific Herald of Sivershchyna. Series: Law*. Vol. 2020, Issue 3. P. 21–30. DOI:10.32755/sjlaw.2020.03.021.
6. Тарахонич Т. І. Механізм дії права, механізм правового регулювання, механізм реалізації права: особливості взаємодії. *Держава і право*. 2010. Вип. 50. С. 12–18.
7. Кривицький Ю. Теоретико-методологічні основи розуміння механізму правового регулювання. *Підприємництво, господарство і право*. 2009. № 10. С. 22–25. URL: <https://nasplib.isoftware.kiev.ua/handle/123456789/15730>.
8. Коссе Д. Д. Правовий режим та механізм правового регулювання: ознаки та співвідношення. *Держава і право*. 2009. Вип. 44. С. 25–31. URL: <https://nasplib.isoftware.kiev.ua/handle/123456789/10158>.
9. Куракин О. М. Структура механізму правового регулювання. *Науковий вісник Ужгородського Національного університету : серія: Право / гол.ред. Ю. М. Бисага*. Ужгород : Видавничий дім “Гельветика”, 2015. Т. 1. № Вип. 35; Ч.2. С. 41–44. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/handle/lib/16798>.
10. Осадчий В. І. Механізм правового регулювання. *Митна справа*. № 5 (89). 2013. Ч. 2; книга 2. С. 336–340.
11. Альберда Т. Г. Механізм як загальнонаукова і правова категорія (правовий механізм). *Молодий вчений*. № 2(02). 2013. С. 64–68.
12. Лепех Л. Л. Соціальна та юридична ефективність механізму правового регулювання : дис. ... канд. юрид. наук. Національний університет “Львівська політехніка”, 2019. 234 с.
13. Єрмоленко Я. В. Юридичний термін “механізм охорони прав людини”: питання смислового навантаження. *Науковий вісник ДДУВС*. 2017. № 4. С. 65–70. URL: <https://er.dduvs.edu.ua/handle/123456789/1780>.
14. Ярмол Л. В. Юридичний механізм забезпечення прав людини в Україні: стан і напрями удосконалення. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2021. № 1. С. 5–10. DOI: <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2021.01.1>.
15. Маланчук П. М. Юридичний механізм реалізації права на захист у кримінальному процесі: проблеми і практика. *Прокуратура, людина, держава*. 2004. № 9. С. 87–94. URL: <https://essuir.sumdu.edu.ua/handle/123456789/57439>.
16. Новіков В. В., Боровікова В. С. Про механізм реалізації прав і свобод людини. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична*. 2018. № 3. С. 45–56.
17. Борейко А. В. Конституційно-правовий механізм захисту прав особи: поняття та сутність. *Вісник Одеського національного університету: Правознавство*. 2019. Том. 24. № 2 (35). С. 58–66.
18. Зуєв Р. Щодо механізму адміністративно-правового забезпечення прав і свобод людини. *Юридична Україна*. № 8. С. 46–51.
19. Лагутіна І. В. Юридичний механізм забезпечення особистих немайнових трудових прав працівників : автореф. дис. ... докт. юрид. наук. Одеса. 2015. 30 с.
20. Іванов М. С. Національний правовий механізм забезпечення прав учасників кримінального провадження. *Вісник кримінального судочинства*. 2018. № 2. С. 195–201.
21. Паршак С. А. Механізм забезпечення прав учасників кримінального провадження у контексті правозахисної функції держави. *Європейські перспективи*. 2014. № 7. С. 157–162.
22. Кучинська О. П., Іванов М. С. Механізм забезпечення прав людини в кримінальному провадженні: поняття і складові елементи. *Право і суспільство*. 2018. № 2. С. 236–242.
23. Кучинська О. П. Роль принципів кримінального провадження в механізмі забезпечення прав його учасників : Дис. ... докт. юрид. наук. Київ : Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2013. 442 с.

Barannik R. Mechanism for ensuring the rights of participants in criminal proceedings: structure, doctrinal approaches and directions of development

Summary. The article examines the category of the “mechanism for ensuring the rights of participants in criminal proceedings” as a fundamental legal construct that determines the real level of protection of the individual within the system of criminal justice. The relevance of the study arises from the persistent gap between the extensive normative framework guaranteeing human rights in the Constitution of Ukraine, international treaties and the Criminal Procedure Code, and the actual condition of their implementation, which is confirmed by analytical indicators, in particular the negative

dynamics of the Rule of Law Index. The article explores theoretical and legal approaches to understanding mechanisms of legal regulation, implementation and protection of human rights, presented in the works of leading Ukrainian scholars including M. Koziubra, T. Tarakhonch, Yu. Kryvytskyi, D. Kosse, O. Kuchynska and others. Special attention is devoted to the structural features of the mechanism for ensuring human rights and its correlation with the general mechanism of legal regulation.

The study argues that the mechanism for ensuring the rights of participants in criminal proceedings constitutes a specialized form of the general human rights protection mechanism, adapted to the specific nature of criminal procedure. It includes institutional, procedural and normative elements operating in systemic interaction to ensure the realization, protection and safeguarding of the rights of suspects, accused persons,

victims, witnesses, defence lawyers and other participants. The article highlights the internal structure of this mechanism, its key components, as well as the challenges arising from the discrepancy between formal legal norms and their practical implementation. It is emphasized that the efficiency of this mechanism is influenced not only by legal factors but also by socio-economic conditions and the level of institutional development of the state.

The article concludes that ensuring the real, rather than declarative, nature of human rights protection is possible only if all elements of the protective mechanism function effectively and coherently at both national and international levels.

Key words: mechanism of rights protection; legal regulation; procedural guarantees; human rights safeguards; legal implementation; institutional mechanisms.

Creative Commons Attribution 4.0
International (CC BY 4.0)

Стаття надійшла 16.10.2025
Статтю прийнято 03.11.2025
Стаття опублікована 10.12.2025

Степанюк Р. Л.,

доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри оперативно-розшукової діяльності та розкриття злочинів
Харківського національного університету внутрішніх справ
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3567-8538>

Перлін В. С.,

кандидат юридичних наук,
співробітник Інституту Служби безпеки України
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
ORCID: <https://orcid.org/0009-0002-7516-2429>

ФОРМИ ВИКОРИСТАННЯ СПЕЦІАЛЬНИХ ЗНАНЬ У ГАЛУЗІ ЦИФРОВОЇ КРИМІНАЛІСТИКИ В КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ

Анотація. У статті визначено форми використання спеціальних знань у галузі цифрової криміналістики у сфері кримінальної процесуальної діяльності та надано їх коротку характеристику. Наголошено, що значне розширення технічних можливостей виявлення та вилучення цифрових слідів кримінальних правопорушень потребує удосконалення форми використання у кримінальному провадженні спеціальних знань у галузі цифрової криміналістики та розроблення дієвих рекомендацій щодо її практичної реалізації. Наразі процесуальна форма виявляється у залученні відповідних спеціалістів і експертів до участі в кримінальному провадженні, а непроцесуальна – у проведенні цифрової криміналістичної розвідки в рамках кримінального аналізу. Залучення спеціаліста з цифрової криміналістики до проведення слідчих (розшукових) дій, пов'язаних із копіюванням комп'ютерних даних, є обов'язковим, що насамперед зумовлено необхідністю вилучення та збереження цифрових доказів у незмінному стані. Для цього спеціалісти застосовують спеціалізовані інструменти цифрової криміналістики та відповідні методи з урахуванням специфіки об'єктів дослідження. У свою чергу, грамотне вилучення об'єктів під час приведення процесуальних дій є належною умовою для призначення судової комп'ютерно-технічної експертизи, яка досліджує технічний стан комп'ютерних засобів і мереж, а також безпосередньо комп'ютерні дані, вирішуючи завдання, що виникли під час досудового розслідування та судового розгляду. При цьому комп'ютерно-технічна експертиза може проводитись комплексно із іншими, що особливо часто реалізується у зв'язку з дослідженням цифрових аудіо-, відеозаписів. Цифрова криміналістична розвідка є новою формою використання спеціальних знань у кримінальному провадженні, яка не має належного процесуально-правового регулювання і здійснюється переважно на організаційних засадах. Формування єдиної термінології за цим напрямом, а також розроблення нормативно-правових основ здійснення криміналістичної розвідки у кіберпросторі є перспективними напрямками подальших наукових досліджень.

Ключові слова: кримінальне провадження, слідчі (розшукові) дії, експерт, спеціаліст, цифрова криміналістика, цифрові докази, кримінальна розвідка, кримінальний аналіз.

Постановка проблеми. Повсюдне впровадження цифрових технологій у життя людини призвело до значного масштабування завдань правоохоронних органів, пов'язаних із необхідністю виявляти та досліджувати цифрові сліди кримінальних правопорушень. Сьогодні практично кожна особа користується цифровими пристроями. В електронну сферу перейшла значна частка торгівлі та надання різноманітних послуг, активно розвиваються інформаційні системи органів державної влади і місцевого самоврядування, розширюється використання електронних грошей, тощо. В таких умовах все більше злочинців залишають цифрові сліди, а кіберпростір стає одним із ключових сфер застосування криміналістичних інструментів і методів.

Наукову галузь, яка вивчає цифрові сліди злочинів та розробляє засоби їх дослідження, називають цифровою криміналістикою. Затребуваність фахівців з цієї галузі в процесі розкриття та розслідування кримінальних правопорушень постійно зростає. Очевидною видається також і необхідність підвищення рівня обізнаності щодо інструментів і методів цифрової криміналістики у суддів, прокурорів, слідчих та оперативних працівників. Разом з цим у криміналістичній теорії поки що недостатньо вивченими є питання щодо сутності та змісту цифрової криміналістики. Бракує систематизованих методико-криміналістичних рекомендацій, де розглянуто особливості використання різних форм спеціальних знань у цій галузі безпосередньо в процесі досудового розслідування кримінальних правопорушень і судового розгляду кримінальних справ. Наслідком цього є суттєві труднощі, які виникають у практичній діяльності, а також прогалини в науковій теорії та дидактичному забезпеченні навчання працівників правоохоронних органів.

Зазначені обставини засвідчують потребу наукового узагальнення та розроблення теоретичних засад і практичних рекомендацій щодо залучення спеціалістів і експертів у галузі цифрової криміналістики до розслідування кримінальних правопорушень та використанні ними найбільш ефективних інструментів і методів дослідження цифрових доказів.

Стан дослідження. Сутність цифрової криміналістики та її місце в системі криміналістичної науки досліджували І.І. Когутич, В.Ю. Шепітько, М.В. Шепітько, І.В. Гора, В.А. Колес-

ник, І.І. Попович, А.С. Колодіна, Т.С. Федорова, Р.Л. Степанюк, С.І. Перлін та інші вітчизняні науковці, які окреслили власне бачення шляхів вирішення зазначеної проблеми. У свою чергу В.М. Шевчук, В.В. Білоус, К.В. Латиш, А.І. Черемнова та ін. зосередили увагу на основних завданнях, які вирішує цифрова криміналістика, зокрема в умовах війни, О.В. Манжай, В.Г. Хакановський, О.П. Метелев, Б.В. Черняхівський, О.В. Курман, Є.С. Хижняк, А.В. Коваленко та ін. – на правилах проведення огляду цифрових доказів, а В.П. Харківський, Б.Б. Теплицький, Д.Є. Гавриленко, М.М. Войтович, В.Г. Колесник, М.П. Климчук, Ю.А. Комісарчук та ін. – на проблематиці призначення і проведення судової комп'ютерно-технічної експертизи у кримінальному провадженні. Разом із цим систематизація форм використання спеціальних знань у галузі цифрової криміналістики ще не знайшла належного теоретичного опрацювання, що заважає формуванню дієвих науково-методичних рекомендацій комплексного характеру.

Мета. Метою дослідження є визначення форм використання спеціальних знань у галузі цифрової криміналістики у сфері кримінальної процесуальної діяльності та їх коротка характеристика в контексті сутності, співвідношення між собою, аспекти практичної реалізації та окреслення перспектив подальшого розвитку.

Виклад основного матеріалу. Як відомо, у кримінальному процесі використання спеціальних знань здійснюється у процесуальній та організаційній (непроцесуальній) формах. Перша регламентована безпосередньо у КПК України, а друга визначена у підзаконних актах або вироблена в практичній діяльності. Відповідно процесуальна форма виражається у залученні спеціалістів до проведення слідчих (розшукових) дій та залученні експертів (призначенні судових експертів), а непроцесуальна передбачає одержання письмових або усних консультацій та довідкової інформації від фахівців з питань, які мають значення для розслідування.

Таким чином, процесуальна форма використання спеціальних знань з цифрової криміналістики виражається в участі спеціаліста з інформаційних технологій у проведенні таких слідчих (розшукових) дій як огляд, обшук, зняття інформації з електронних інформаційних систем, зняття інформації з електронних комунікаційних мереж та ін., а також у проведенні експертним комп'ютерно-технічної експертизи. У свою чергу організаційна форма насамперед виражається в отриманні письмових звітів від аналітичних підрозділів за результатами проведеної цифрової криміналістичної розвідки.

Специфіка залучення спеціаліста до проведення окремих слідчих (розшукових) дій насамперед полягає в обов'язковості такого кроку у випадку копіювання комп'ютерних даних, що зазначено у ст. 168 КПК України. Зазначена вимога закону є не випадковою і зумовлена необхідністю збереження цифрових доказів у незмінному стані, що можна зробити лише за умови грамотного використання інструментів цифрової криміналістики, при чому, які вірно наголошено А.В. Коваленком, суто за допомогою сертифікованого та справного службового обладнання, з використанням ліцензійного програмного забезпечення [1, с. 55]. Це виконується шляхом зняття побітової копії (образу) носія цифрової інформації. Подальші дії здійснюють лише з копією, не допускаючи таким чином змін на самому пристрої. Образ комп'ютера спеціалісти знімають із використанням комплексів, які блокують запис, дозволяючи лише чи-

тання. Важливо відзначити, що частина цифрових слідів може знаходитися в оперативній пам'яті комп'ютера (RAM). Такі дані зберігаються тимчасово для виконання й обробки програм, поки комп'ютер працює. Вони втрачаються при вимкненні пристрою. Тому вилучення таких слідів можливо лише спеціалістом, який спроможний виконати відповідні завдання, у тому числі забезпечивши правильне підключення пристрою до спеціальних технічних засобів.

Якщо об'єктом огляду є мобільні пристрої (телефони, планшети), невідкладні заходи щодо збереження цифрових слідів полягають у застосуванні алгоритму, який полягає у підтриманні ввімкненого режиму пристрою при одночасному блокуванні можливості внесення змін шляхом віддаленого доступу. Деталізація невідкладних дій під час огляду насамперед залежить від стану блокування пристрою. Беззаперечним пріоритетом є забезпечення його розблокування. Надалі пристрій переводиться у «режим польоту», після чого у його налаштуваннях дисплею та меню налаштувань безпеки встановлюються параметри: «Вимикання екрану» – «ніколи», «Блокування екрану/режим очікування» – «ніколи», яскравість екрану виставляється в мінімум з метою збільшення строку збереження заряду батареї, телефон під'єднується до зовнішнього носія живлення (power bank) та упаковується у пакет, блокуючий радіохвилі. Таким чином, екран не буде гаснути, пристрій буде знаходитись постійно у розблокованому стані та може вільно оглядатись до розряджання всіх джерел живлення [2, с. 296]. При вилученні заблокованого пристрою також потрібно дотримуватись вищенаведеного алгоритму щодо підтримання його у ввімкненому стані та недопущення віддаленого доступу.

Важливі цифрові докази можуть міститись не тільки безпосередньо у пристрої, але й у віддалених сховищах. Виявлення таких даних під час огляду вимагає використання спеціальних знань та інструментів цифрової криміналістики і фактично здійснюється шляхом виявлення й аналізу кешу мобільних застосунків, резервних копій, вебдоступу із захопленням активної сесії.

Вилучення цифрових доказів з відкритих джерел інтернету варто здійснювати із дотриманням вимог Протоколу Берклі – практичного посібника, який містить положення щодо методології та процедури збору, аналізу та збереження цифрової інформації у професійному (юридичному) та етичному аспектах [3, с. 94]. Незважаючи на те, що протокол Берклі не має обов'язкової юридичної сили, викладені в ньому стандарти та рекомендації є орієнтиром для представників правоохоронних органів держав світу в процесі здійснення розслідування з використанням відкритих цифрових даних, їх дотримання сприятиме точності та надійності зібраних доказів, зменшує вірогідність визнання доказів неприйнятними [4, с. 172]. Методичні рекомендації з проведення огляду цифрових матеріалів з відкритих джерел з урахуванням протоколу Берклі передбачають дотримання певного алгоритму, який наведений науковцями [5, с. 246–247].

Ще однією процесуальною формою використання спеціальних знань у галузі цифрової криміналістики у кримінальному провадженні є залучення експерта у галузі судової комп'ютерно-технічної експертизи. Основні завдання цієї експертизи пов'язані з встановленням технічного стану (працездатності) комп'ютерної техніки, виявленням цифрової інформації, у тому числі видаленої, пошуком цифрових доказів мережевої актив-

ності користувача та аналізом його дій, аналізом програмного забезпечення тощо [2, с. 294]. До виду комп'ютерно-технічної експертизи відносять декілька підвидів, зокрема дослідження комп'ютерної техніки, дослідження програмних продуктів, інформаційно-комп'ютерну експертизу [6, с. 32] та комп'ютерно-мережеву експертизу [7, с. 37-38], хоча систему комп'ютерно-технічних досліджень остаточно не сформовано [8, с. 98]. Тому варто відзначити, що експертні дослідження цифрової інформації в окремих випадках здійснюють не тільки судові експерти у галузі комп'ютерно-технічної експертизи, а і деякі інші. Широке використання цифрової техніки майже в усіх сферах життя людини, в тому числі й у механізмах злочинної діяльності, призвело до потреби застосовувати засоби і методи цифрової криміналістики під час проведення різних видів судових експертиз. Зокрема, з комп'ютерно-технічною експертизою можуть бути пов'язані дослідження, які аналізують електронні дані [9].

Зв'язок інших досліджень із комп'ютерно-технічними може проявлятися у різній мірі. Це роздільне дослідження тих самих об'єктів, коли у кримінальному провадженні слідчий послідовно призначає комплекс експертиз, визначивши черговість їх проведення, або комплексна експертиза, коли дослідження проводяться експертами з різних спеціальностей спільно. Прикладами окремого вирішення завдань, є проведення технічної експертизи документів щодо матеріальних документів, виготовлених за допомогою комп'ютерних засобів, та ідентифікації самих засобів, експертизи електронних комунікацій щодо визначення типу і стану мережі і засобів електронних комунікацій і т.п. У свою чергу, комплексна експертиза призначається у випадках, коли проведення дослідження різними експертами не є можливим, оскільки поставлені завдання заходяться на стику різних галузей спеціальних знань і можуть бути вирішеними тільки спільними зусиллями. У судовій експертизі експертні дослідження комплексного характеру набувають все більшого значення, адже надійність висновків щодо об'єкта, вивченого взаємопов'язано з позицій різних наук, якісно зростає [10, с. 4]. Це повною мірою стосується експертних досліджень комп'ютерної техніки і комп'ютерних даних й особливо часто проявляється у практиці досліджень матеріалів цифрового відео-, звукозапису.

У призначенні комп'ютерно-технічної експертизи важливою є якісна підготовка її об'єктів та грамотне формулювання завдань експерту.

Підготовка об'єктів насамперед здійснюється шляхом проведення процесуальних дій, спрямованих на вилучення та попередній аналіз цифрових слідів та їх носіїв. Як слушно відзначено, особливості вилучення об'єктів комп'ютерно-технічного дослідження полягають у тому, що зловмисники, нерідко намагаються застосувати заходи «контркриміналістики» [11, с. 64]. Якщо додати до цього таку загальну властивість цифрових слідів, як простота видозмінення з одного боку та можливість повного відтворення шляхом копіювання з іншого, стає очевидним, що правильне вилучення та збереження об'єктів дослідження є запорукою успішного проведення комп'ютерно-технічної експертизи. Такими об'єктами переважно є комп'ютерні дані (цифрові докази) та їх носії, а основні проблеми пов'язані із постійним розвитком систем апаратного та програмного захисту інформації та збільшенням розміру даних.

Щодо формулювання питань експерту вирішальне значення мають обставини події, що розслідується, та потреби кримінального провадження в їх з'ясуванні. Орієнтовні переліки таких питань містяться у профільних науково-методичних рекомендаціях, які, тим не менш, не можуть охопити всі можливі ситуації практичної діяльності. Тому важливо підкреслити, що запропоновані у різних джерелах переліки запитань є орієнтовними. Вони можуть бути уточнені як стосовно певних різновидів злочинів, так і у конкретному кримінальному провадженні. Тому у зв'язку з широким спектром завдань, які можуть виникнути під час розслідування, та варіативністю ситуацій практичної діяльності сформувати повний перелік рекомендованих питань експерту не уявляється можливим. У складних випадках слідчому варто звернутись до співробітників установ судової експертизи для отримання консультацій з приводу їх оптимального формулювання.

У постанові про призначення комп'ютерно-технічної експертизи потрібно вказувати інформацію про наявність або відсутність даних про паролі доступу до об'єктів дослідження. Якщо паролі невідомі, то доцільно надати дозвіл експерту на застосування руйнуючих методів, необхідних для подолання системи логічного захисту.

Під час проведення досліджень експерти застосовують спеціалізовані апаратні засоби та програмне забезпечення, асортимент яких на ринку є солідним. Науковцями відзначено критичну залежність судової експертизи від відповідних інструментів, без яких неможливий аналіз цифрових пристроїв [12]. Тому кожна експертна лабораторія повинна мати відповідне обладнання, програмне забезпечення, підтримувати його у дієвому стані та періодично оновлювати.

В аспекті методичного забезпечення комп'ютерно-технічної експертизи з одного боку спостерігається суттєва кількість офіційно затверджених експертних методик, але з іншого існують і деякі проблемні питання. Зважаючи на постійний розвиток комп'ютерної індустрії слушно зауважено, що рівень науково-методичного забезпечення комп'ютерно-технічної експертизи потребує постійного вдосконалення [13, с. 9], а отже, експертні методики динамічно розвиваються.

Цифрова криміналістична розвідка, на відміну від залучення спеціалістів і експертів, наразі здійснюється переважно як напрям оперативного кримінального аналізу, а отже, може розглядатись лише як непроцесуальна форма використання спеціальних знань у галузі цифрової криміналістики. При цьому варто наголосити на відсутності загальноновизначеної термінології в цій сфері та належного теоретичного обґрунтування сутності таких понять, як кримінальний аналіз, цифрова кримінальна/криміналістична розвідка тощо та їх співвідношення із цифровою криміналістикою. Ми не претендуємо на остаточне вирішення цих питань, а лише наголошуємо, що сучасні технології пошуку цифрових доказів у кіберсередовищі демонструють високу практичну ефективність і безумовно потребують ґрунтовних наукових досліджень.

Можливості цифрової розвідки постійно зростають разом зі діджиталізацією суспільного життя та активним розвитком різноманітних інформаційних мереж та баз даних. Аналітична розвідка у кіберсередовищі дає можливість відшукувати цінну для кримінального провадження інформацію у величезному її обсязі та будувати зв'язки між різними подіями, особами та речами. Проте ця діяльність до цього часу в КПК України не

регламентована. Науковцями кіберрозвідка розглядається як категорія оперативно-розшукової діяльності [14] або як засіб криміналістичної тактики [15]. У практичній площині вона реалізується переважно на організаційних засадах. Як видається, таке становище не можна визнати задовільним. Потрібно визначити єдину термінологію в теорії кримінального процесу та криміналістики, вдосконалити правове регулювання процедури застосування засобів цифрової розвідки та процесуального оформлення її результатів.

Висновки. Значне розширення технічних можливостей виявлення та вилучення цифрових слідів кримінальних правопорушень потребує удосконалення форми використання у кримінальному провадженні спеціальних знань у галузі цифрової криміналістики та розроблення дієвих рекомендацій щодо її практичної реалізації. Наразі процесуальна форма виявляється у залученні відповідних спеціалістів і експертів до участі в кримінальному провадженні, а непроцесуальна – у проведенні цифрової криміналістичної розвідки в рамках кримінального аналізу.

Залучення спеціаліста з цифрової криміналістики до проведення слідчих (розшукових) дій, пов'язаних із копіюванням комп'ютерних даних, є обов'язковим, що насамперед зумовлено необхідністю вилучення та збереження цифрових доказів у незмінному стані. Для цього спеціалісти застосовують спеціалізовані інструменти цифрової криміналістики та відповідні методи з урахуванням специфіки об'єктів дослідження. У свою чергу, грамотне вилучення об'єктів під час приведення процесуальних дій є належною умовою для призначення судової комп'ютерно-технічної експертизи, яка досліджує технічний стан комп'ютерних засобів і мереж, а також безпосередньо комп'ютерні дані, вирішуючи завдання, що виникли під час досудового розслідування та судового розгляду. При цьому комп'ютерно-технічна експертиза може проводитись комплексно із іншими, що особливо часто реалізується у зв'язку з дослідженням цифрових аудіо-, відеозаписів.

Цифрова криміналістична розвідка є новою формою використання спеціальних знань у кримінальному провадженні, яка не має належного процесуально-правового регулювання і здійснюється переважно на організаційних засадах. Формування єдиної термінології за цим напрямом, а також розроблення нормативно-правових основ здійснення криміналістичної розвідки у кіберпросторі є перспективними напрямками подальших наукових досліджень.

Література:

1. Коваленко А. В. Організація і тактика проведення огляду комп'ютерних даних. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки»*. 2023. Вип. 4. С. 53–58.
2. Степанюк Р. Л., Колесник В. Г. Судова комп'ютерно-технічна експертиза: стан і перспективи розвитку. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка*. 2023. № 2(102). С. 289–305. <https://doi.org/10.33766/2524-0323.102.289-305>.
3. Подкопав С. Протокол Берклі як методологічна основа проведення розслідувань з використанням відкритих цифрових даних. *Collection of Scientific Papers «SCIENTIA»*, (May 6, 2022; Vilnius, Lithuania). Vilnius, 2022. P. 94–95. URL: <https://previous.scientia.report/index.php/archive/article/view/172>
4. Бабаєва О. В., Авербах Д. В. Щодо питання про використання доказів, отриманих з відкритих джерел, у кримінальному провадженні.

ні. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право. 2024. Вип. 3(83). С. 169–174.

5. Гаврилюк Л., Бурлака В., Пелехатий В. Особливості огляду цифрових матеріалів з відкритих джерел мережі «інтернет» за протоколом Берклі. *Наука і правоохорона*. 2024. Вип. 2(64). С. 238–250.
6. Теплицький Б. Актуальні питання призначення експертизи комп'ютерної техніки і програмних продуктів під час розслідування злочинів у сфері використання електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів), систем, комп'ютерних мереж і мереж електрозв'язку. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2021). Вип. 120 (3). С. 28–34.
7. Судова комп'ютерно-технічна експертиза у кримінальному провадженні : навчальний посібник / Климчук М. П., Комісарчук Ю. А., Марко С. І., Стецик Б. В. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2022. 112 с.
8. Харківський П. П. Комп'ютерно-технічна експертиза: проблемні питання. *Криміналістичний вісник*. 2014. Вип. 2 (22). С. 97–100.
9. Гавриленко Д. С., Войтович М. М. Комплексний характер судової комп'ютерно-технічної експертизи та її зв'язок з іншими родами та видами судових експертиз. *Судово-експертна діяльність: сучасний стан та перспективи розвитку: збірник матеріалів круглого столу*. / редкол.: Кобилянський О.Л., Антонюк П.С., Свобода Є.Ю.; Київ. ННПФЕКП НАВС. К. : Навчально-науковий інститут підготовки фахівців для експертно-криміналістичних підрозділів Національної академії внутрішніх справ, 2015. С. 94–97.
10. Гончаренко В. Г. Організаційні та правові проблеми судової експертизи в Україні. *Часопис Академії адвокатури України*. 2011. Вип. 4 (10) Ч. 1. С. 1–4.
11. Нізовцев Ю., Омелян О. Щодо підготовки та призначення судових експертиз у межах розслідування кримінальних правопорушень пов'язаних із кібератаками. *Криміналістичний вісник*. 2021. Вип. 36 (2). С. 59–68. <https://doi.org/10.37025/1992-4437/2021-36-2-59>.
12. Horsman G. «I couldn't find it your honour, it mustn't be there!» –Tool errors, tool limitations and user error in digital forensics. *Science & Justice*. 2018. V. 58(6). P. 433–440. <https://doi.org/10.1016/j.scijus.2018.04.001>.
13. Білоус В., Латиш К. Судові експертизи радіоелектронних засобів як форма використання спеціальних знань під час розслідування корупційних кримінальних правопорушень. *Наукові праці Міжрегіональної Академії управління персоналом. Юридичні науки*. 2022. Вип. 1 (61). С. 5–11. <https://doi.org/10.32689/2522-4603.2022.1.1>
14. Козицька О. Г. Кіберрозвідка як новітній напрям оперативно-розшукової діяльності. *Науковий процес та наукові підходи: методика та реалізація досліджень: матеріали міжнар. наук. конф. (Одеса, 23 жовт. 2020 р.)*. Одеса : МЦНД, 2020. С. 107–109.
15. Степанюк Р. Л. Розвідка у криміналістиці й оперативно-розшуковій діяльності. *Вісник Луганського навчально-наукового інституту ім. Е.О. Дідоренка*. 2024. Вип. 2(106) Ч.1. С. 191–203. <https://doi.org/10.33766/2786-9156.106.1.191-203>.

Stepaniuk R., Perlin V. Forms of use of special knowledge in the field of digital forensics in criminal proceedings

Summary. In the article, the authors identified forms of using special knowledge in the field of digital forensics in criminal proceedings and provided a brief description of them. The authors emphasise that the significant expansion of technical capabilities for detecting and extracting digital traces of criminal offences requires improving the use of specialised knowledge in the field of digital forensics in criminal proceedings and developing effective recommendations for its practical implementation. Currently,

the procedural form manifests itself in the involvement of relevant specialists and experts in criminal proceedings, while the non-procedural form manifests itself in the conduct of digital forensic investigations as part of criminal analysis. The involvement of a digital forensics specialist in investigative (search) activities related to the copying of computer data is mandatory, primarily due to the need to seize and preserve digital evidence in an unaltered state. To this end, specialists use specialised digital forensics tools and appropriate methods, taking into account the specifics of the objects under investigation. In turn, the competent seizure of objects during procedural actions is a prerequisite for the appointment of a forensic computer-technical examination, which investigates the technical condition of computer equipment and networks, as well as computer

data itself, solving problems that arose during the pre-trial investigation and court proceedings. Computer-technical expertise can be conducted in conjunction with other types of expertise, which is particularly common in connection with the examination of digital audio and video recordings. Digital forensic investigation is a new form of applying specialised knowledge in criminal proceedings, which lacks adequate procedural and legal regulation and is carried out mainly on an organisational basis. The development of uniform terminology in this area, as well as the development of a regulatory and legal framework for forensic intelligence in cyberspace, are promising areas for further scientific research.

Key words: criminal proceedings, investigative (search) actions, expert, specialist, digital forensics, digital evidence, criminal intelligence, criminal analysis.

Creative Commons Attribution 4.0
International (CC BY 4.0)

Стаття надійшла 16.10.2025
Статтю прийнято 03.11.2025
Стаття опублікована 10.12.2025

*Тимченко Н. С.,**аспірантка кафедри криміналістики**Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого,**провідний фахівець сектору матеріально-технічного забезпечення,**відділу забезпечення діяльності центру**Харківського науково-дослідницького експертно-криміналістичного центру МВС України**ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0009-2830-3154>*

ЗАСТОСУВАННЯ ТЕХНОЛОГІЇ ЛАЗЕРНОГО СКАНУВАННЯ LEICA GEOSYSTEMS ДЛЯ ЗБОРУ ДАНИХ З МІСЦЬ ДОРОЖНЬО-ТРАНСПОРТНИХ ПОДІЙ

Анотація. Забезпечення безпеки дорожнього руху потребує ефективних методів аналізу дорожньо-транспортних пригод (ДТП). У статті розглядається використання технологій лазерного сканування (ЛС) від компанії Leica Geosystems для детального збирання даних із місць ДТП. Описано ключові переваги ЛС, включаючи створення високоточних тривимірних моделей, швидкість роботи, мінімізацію помилок та зниження впливу людського фактора. Представлені можливості лазерних сканерів Leica BLK360 та RTC360, а також програмного забезпечення Leica MAP360 для обробки даних. Особливу увагу приділено інтеграції апаратних та програмних рішень компанії, що дозволяє ефективно реконструювати інциденти та розробляти превентивні заходи. Приклади впровадження у Великій Британії та Іспанії підтверджують, що технології ЛС підвищують точність аналізу ДТП, прискорюють процес розслідування та покращують якість доказів, що сприяють зниженню аварійності та підвищенню рівня безпеки.

Ключові слова: Безпека дорожнього руху, лазерне сканування, реконструкція ДТП, тривимірні моделі, аналіз даних, цифрові двійники, хмари точок, візуалізація, оперативність збору даних.

Вступ. Дорожньо-транспортні пригоди (ДТП) є однією з найбільш значущих проблем громадської безпеки в усьому світі. Щорічно мільйони людей стають жертвами аварій, що призводять до травм, смертей та значних економічних втрат. Аналіз місць ДТП відіграє ключову роль у виявленні причин інцидентів, розробці превентивних заходів та покращенні загальної безпеки дорожнього руху. У сучасних умовах ефективний та точний збір даних із місць пригод стає критично важливим аспектом роботи фахівців у галузі дорожньої безпеки та автотехнічної експертизи.

Традиційні методи збору даних на місцях ДТП, такі як фотодokumentація, ручні вимірювання та використання двовимірних схем, мають ряд обмежень. По-перше, вони вимагають значних часових та трудових витрат, що особливо критично в умовах оперативного реагування на місце аварії. По-друге, точність і повнота даних можуть бути недостатніми для детального аналізу інциденту. По-третє, людський фактор, пов'язаний із можливими помилками при вимірах та документуванні, може негативно позначитися на якості реконструкції ДТП.

У зв'язку з цим все більшої популярності набуває технологія лазерного сканування (ЛС), яка дозволяє створювати високоточні тривимірні моделі місць ДТП з мінімальними тимчасовими та

трудовими витратами. Лазерні сканери здатні збирати мільйони даних за короткий проміжок часу, забезпечуючи детальне та повне уявлення досліджуваної ситуації [5, с.138]. Це значно підвищує швидкість та точність процесу збору даних, а також зменшує ймовірність помилок, пов'язаних із людським фактором.

Сучасні вимоги до якості та оперативності збору даних на місцях ДТП вимагають використання передових технологій, здатних забезпечити максимальну точність та повноту інформації за мінімальних часових витрат. Технологія ЛС від Leica Geosystems відповідає цим вимогам, пропонуючи комплексні рішення, що включають як апаратне забезпечення, так і спеціалізоване програмне забезпечення для збирання та обробки даних. Впровадження таких технологій у практику аналізу ДТП сприяє як підвищенню ефективності роботи фахівців, а й поліпшенню якості розслідувань, що у результаті призводить до зниження кількості аварій та підвищення рівня безпеки на дорогах.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Розглядом застосування технології лазерного сканування і українській науковій думці присвячено мало фахових публікацій у періодичних виданнях, монографічних, дисертаційних робіт чи іншого типу ґрунтовних досліджень (С. Данець, А. Непорада, А. Терешкевич, О. Шевчук, Р. Шехавцов. Проте колектив авторів Р. Керью, Дж. Френча та Р. Морган у своїй статті «3D-криміналістика: нова галузь інтеграції 3D-зображень і 3D-друку в реконструкції злочинів» (2021 р.), говорять про те, що настав час для появи нової галузі – «тривимірна криміналістика» («3D Forensic Science» або «3DFS»), яка об'єднує низку підходів щодо застосування тривимірних методів для реконструкції злочинів і охоплює візуалізацію різних типів зображень різних об'єктів (слідів та відбитків, фрагментів людських останків, зброї, інструментів, куль, транспортних засобів, обстановки місця події), а також результати сканування, отримані зображення, 3D моделювання та етапи пост-обробки матеріалу.

Метою статті є демонстрація потенціалу лазерного сканування для підвищення ефективності та надійності процесу реконструкції дорожньо-транспортних пригод, а також обговорення перспектив подальшого розвитку та інтеграції цих технологій у сферу безпеки дорожнього руху.

Методологія. 1. Технологія лазерного сканування. Технологія ЛС, також відома як reality capture, є методом збору просторових даних з використанням лазерних променів для вимірювання відстаней до об'єктів. Основний принцип роботи

лазерного сканера полягає у випромінюванні лазерного імпульсу та вимірі часу, необхідного для його відображення від поверхні об'єкта та повернення до приймача. Цей процес дозволяє створювати велику кількість точок, що становлять тривимірну геометрію досліджуваної області з високим ступенем деталізації та точності. Одним з ключових параметрів лазерних сканерів є щільність точок, тобто кількість точок, які сканер здатний зібрати за одиницю часу. Висока щільність точок забезпечує більш детальне уявлення об'єкта, проте потребує великих обчислювальних ресурсів обробки даних. Точність вимірювань також залежить від типу і моделі сканера, але сучасні пристрої здатні досягати точності до міліметрів.

Переваги технології ЛС включають високу точність і деталізацію даних, що дозволяє створювати точні тривимірні моделі об'єктів і просторів (цифрові двійники). Крім того, ЛС забезпечує високу швидкість збору даних, що значно скорочує час, необхідний проведення обстежень і аналізу. Здатність технології захоплювати складні геометричні форми та деталі робить її незамінною у різних галузях, включаючи цивільне будівництво, архітектуру, археологію та судово-медичну експертизу.

Однак, незважаючи на численні переваги, ЛС має й низку недоліків. Так лазерні сканери чутливі до умов навколишнього середовища, таких як опади, пил і температура навколишнього середовища, що може негативно позначатися на якості даних, що збираються [4, с. 159]. Обмеження технології ЛС включають необхідність прямої видимості між сканером та об'єктами, що може ускладнити збір даних в умовах перешкод або складної топографії. Поверхні, що відбивають сигнал та прозорі поверхні можуть викликати похибки у вимірах, знижуючи точність даних, що одержуються. Також значний обсяг даних, що генерується лазерними сканерами, потребує потужних обчислювальних ресурсів та ефективних методів обробки та зберігання інформації. Крім того, складність обробки великих обсягів даних вимагає наявності кваліфікованих фахівців та відповідних програмних засобів, що може збільшувати часові та фінансові витрати.

Однак, технологія ЛС є потужним інструментом для збору просторових даних, забезпечуючи неперевершено високу точність, швидкість і повноту інформації. Незважаючи на деякі обмеження, переваги технології роблять її незамінною для застосування в різних галузях, де точність та оперативність збору даних мають критичне значення для ефективного розслідування та розробки заходів щодо запобігання інцидентам.

2. Збір даних із місць ДТП. Збір даних із місць ДТП з використанням технології ЛС включає кілька ключових етапів. Першим етапом є підготовка до сканування, що включає оцінку умов до аварії, визначення оптимальних позицій для встановлення сканерів і планування маршрутів сканування. Це дозволяє максимально охопити територію події та мінімізувати час, що витрачається на організаційні заходи. Другим етапом є саме сканування, у якому використовуються лазерні сканери для збирання просторових даних. Важливо забезпечити стабільне положення обладнання та мінімізувати вібрації, щоб підвищити точність вимірів. Для досягнення максимальної повноти даних рекомендується виконувати багаторазові проходи сканером із різних точок огляду, що дозволяє усунути можливі приховані області та забезпечити повне та точне обстеження місця ДТП. Після завершення сканування проводиться обробка даних, що включає реєстрацію точок, очищення шумів і об'єднання даних з різних проходів в єдину тривимірну модель. На цьому етапі

використовуються спеціалізовані програмні засоби для вирівнювання та корекції даних, що гарантує високу точність та узгодженість моделі. Заключним етапом є аналіз та візуалізація отриманих даних, що включає проведення вимірювань, моделювання сценаріїв ДТП та підготовку звітів для подальшого розслідування. Тривимірна модель дозволяє детально вивчити розташування транспортних засобів, дорожніх знаків, розмітки та інших елементів оточення, що сприяє точному визначенню причин інциденту та розробці рекомендацій щодо запобігання аналогічним подіям у майбутньому.

Таким чином, методологія збору даних із місць ДТП з використанням лазерного сканування забезпечує комплексний та систематичний підхід, що дозволяє отримувати високоякісні просторові дані в найкоротші терміни, що є критично важливим для ефективного розслідування та аналізу дорожньо-транспортних пригод.

3. Комплексні рішення Leica Geosystems, оптимізовані для збирання даних із місць ДТП. Одним із ключових факторів успішного збору та аналізу даних з місць дорожньо-транспортних пригод є наявність повного набору інструментів, інтегрованих у єдину систему. Компанія Leica Geosystems виділяється на ринку як одна з небагатьох компаній, що пропонують повноцінні рішення спеціально орієнтовані забезпечення громадської безпеки.

Результати. Серед ключових пристроїв компанії можна виділити Leica BLK360 і Leica RTC360, кожен з яких має унікальні характеристики, що сприяють ефективному проведенню збору тривимірних даних.

Leica BLK360 є компактним і портативним сканером, що відрізняється високою точністю вимірювань (до ± 4 мм. на 10 м.) і швидкістю сканування до 360 тисяч точок в секунду. Його легка вага та невеликі габарити дозволяють швидко розгорнути обладнання в обмежених просторах, що особливо важливо під час оперативного реагування на місце події. BLK360 оснащений автоматичною реєстрацією даних, що мінімізує необхідність ручного втручання та прискорює процес створення тривимірної моделі аварійної сцени.

Leica RTC360 є більш сучасним мобільним сканером, здатним збирати до 2 мільйонів точок в секунду з високою щільністю точок. Цей пристрій також забезпечує автоматичну реєстрацію даних і має можливість інтеграції з різними системами управління, що значно прискорює процес збору та обробки даних. RTC360 обладнаний інтуїтивно зрозумілим інтерфейсом, що дозволяє користувачам швидко налаштовувати параметри сканування та адаптуватися до умов, що змінюються на місці ДТП. Висока щільність точок та точність вимірювань роблять RTC360 ідеальним вибором для створення деталізованих та достовірних тривимірних моделей аварійних сцен.

Крім функціональності лазерного сканування, пристрої Leica Geosystems оснащені можливостями фотофіксації, у тому числі створення панорамних знімків на 360 градусів. Це дозволяє додатково документувати місце пригод, забезпечуючи візуальну підтримку тривимірних моделей. Фотографії, зроблені безпосередньо сканером, автоматично геоприв'язуються до точок, що полегшує інтеграцію візуальних даних з просторовими вимірами. Крім того, пристрої здатні використовувати геоприв'язані знімки з інших джерел, таких як мобільні пристрої, що розширює можливості збору даних і покращує повноту документації аварійної ситуації.

На відміну від багатьох інших виробників, Leica надає не тільки високоточні лазерні сканери, а й спеціалізоване програмне забезпечення, таке як Leica MAP360 – просунутий програмний продукт для візуалізації та анімації, призначений для створення повних тривимірних моделей місць ДТП. Це програмне забезпечення дозволяє імпортувати точки, отримані за допомогою лазерних сканерів, і перетворювати їх на інтерактивні середовища. Такі моделі дозволяють слідчим та судовим експертам візуалізувати ситуацію із високим ступенем деталізації. Крім того, програмне забезпечення підтримує просунуті методи відтворення та анімації, що сприяє точній реконструкції подій. Завдяки гнучкості імпорту даних із різних сенсорів MAP360 забезпечує повну реконструкцію події, створюючи так званий “Forensic Digital Twin” – точну цифрову копію аварійної ситуації. Інтуїтивно зрозумілі інструменти для аналізу, такі як аналіз деформації транспортних засобів, розрахунок швидкостей та створення звітів, значно спрощують процес розслідування та підвищують точність висновків.

Інтеграція MAP360 з апаратними засобами Leica Geosystems, такими як сканери BLK360 і RTC360 створює синергетичний ефект, що дозволяє істотно підвищити швидкість і точність збору даних. Це комплексне рішення забезпечує єдине робоче середовище, де дані збираються, обробляються та аналізуються послідовно та ефективно, мінімізуючи ймовірність помилок та скорочуючи час, необхідний для підготовки звітів. Таким чином, Leica Geosystems надає унікальний повний набір інструментів, спрямованих на громадську безпеку, що робить її рішення кращими для організацій, які прагнуть підвищити якість і оперативність розслідувань дорожньо-транспортних пригод. Їхні комплексні рішення не лише полегшують процес збирання даних із місць ДТП, а й забезпечують високу точність та повноту інформації, необхідної для ретельного аналізу інцидентів. Це робить Leica Geosystems кращим вибором для організацій, які прагнуть підвищити якість та оперативність розслідувань дорожньо-транспортних пригод.

Досвід зарубіжних країн. У низці країн вже успішно реалізовано проекти щодо використання технологій лазерного сканування у сфері громадської безпеки та розслідувань ДТП. Нижче наведено опис кількох прикладів застосування.

Великобританія, Західний Йоркшир. З 2008 року поліція Західного Йоркширу стала першою поліцією у Великій Британії, яка впровадила лазерний сканер Leica HDS 6000, а згодом оновивши свою систему до моделі RTC360. Використання лазерних сканерів дозволило криміналістичним командам захоплювати кожну деталь місця події з високою точністю. Технологія лазерного сканування забезпечила повне документування події злочину, що значно знизило ймовірність упущення важливих доказів. Завдяки високій щільності точок та автоматичній реєстрації даних, фахівці змогли оперативно створювати деталізовані тривимірні моделі аварійних ситуацій, що значно прискорило процес розслідування.

Лазерне сканування кардинально змінило спосіб подання даних у судових процесах [3, с.142]. Поліція Західного Йоркширу використовує отримані дані для створення тривимірних моделей місць злочинів, які можуть бути перетворені на двовимірні плани для зручності суддів та присяжних. Однак команда також почала використовувати 3D візуалізацію та повноцінні тривимірні моделі для підвищення ясності та сприйняття доказів.

Такі моделі дозволяють учасникам судових розглядів наочніше розуміти розташування об’єктів та динаміку подій, що сприяє більш точному та об’єктивному прийняттю рішень.

Досвід поліції Західного Йоркширу демонструє, як інтеграція передових цифрових технологій, включаючи лазерне сканування, 3D друк та віртуальну реальність, може значно підвищити якість та ефективність розслідувань у сфері громадської безпеки [2, с. 457]. Комплексні рішення від Leica Geosystems, що поєднують високоточні сканери та спеціалізоване програмне забезпечення, забезпечують повну та деталізовану документацію місць подій, що сприяє більш точному аналізу причин інцидентів та покращенню судових процесів. Ці технології не тільки прискорюють процес збору та обробки даних, але й підвищують надійність і достовірність доказів, що є критично важливим для досягнення справедливості та забезпечення безпеки суспільства.

Іспанія, Компанія ServiCom Peritos. Компанія ServiCom Peritos з Іспанії є провідним експертом у галузі реконструкції аварійних сцен та оцінки ДТП в Іспанії. З більш ніж 25-річним досвідом роботи у сфері автомобільної механіки, ServiCom Peritos впровадила передові цифрові технології для оптимізації робочих процесів та підвищення якості послуг. Використання лазерних сканерів Leica Geosystems, таких як RTC360 і BLK360, дозволило компанії створювати віртуальні тривимірні моделі місць аварій – “Forensic Digital Twin”. Ці моделі забезпечують детальне та точне документування всіх елементів сцени події, включаючи транспортні засоби, уламки та дорожні позначки.

Досвід ServiCom Peritos демонструє, як інтеграція високоточних лазерних сканерів та спеціалізованого програмного забезпечення може значно підвищити ефективність та надійність розслідувань дорожньо-транспортних пригод. Ці технології не тільки прискорюють процес збирання та обробки даних, але й підвищують точність доказів, що подаються, сприяючи досягненню справедливості та підвищенню безпеки суспільства.

Результати і обговорення. Технологія ЛС надає значні переваги порівняно з традиційними методами збирання даних на місцях ДТП. Висока швидкість та автоматизація процесів дозволяють оперативно отримувати повні та точні дані, що є критично важливим для своєчасного аналізу та прийняття рішень. Повнота тривимірних моделей забезпечує деталізоване подання аварійної сцени, що сприяє виявленню навіть незначних факторів, що впливають на перебіг подій.

Впровадження сучасних цифрових технологій, таких як лазерне сканування, у сферу суспільної безпеки, включаючи аналіз ДТП, демонструє значну економічну ефективність та суттєву економію часу. Інвестиції в такі технології, незважаючи на початкові витрати на придбання обладнання та навчання персоналу швидко окупаються за рахунок низки факторів, пов’язаних з підвищенням ефективності та якості роботи.

Повернення інвестицій (ROI). Одним із ключових аспектів економічної ефективності є повернення інвестицій (ROI). Дослідження показують, що використання лазерних сканерів дозволяє значно скоротити витрати, пов’язані з проведенням різноманітних розслідувань. Традиційні методи збору даних, такі як ручні вимірювання та фотодокументація, потребують більшого часу та ресурсів, що безпосередньо впливає на загальні витрати. Впровадження ЛС дозволяє зменшити кількість необхідних людино-годин, знижуючи витрати на робочу силу та скорочуючи терміни проведення розслідувань.

Крім того, висока точність і повнота даних, що збираються, зменшують ймовірність помилок і необхідності повторних обстежень, що також сприяє зниженню витрат [6, с. 248]. У ряді випадків ROI може бути досягнуто протягом першого року експлуатації обладнання за рахунок скорочення операційних витрат та підвищення ефективності роботи спеціалістів.

Економія часу. Використання лазерних сканерів, таких як Leica BLK360 та Leica RTC360, забезпечує значну економію часу на кожному етапі збору та обробки даних. Автоматизація процесу реєстрації даних та висока швидкість сканування дозволяють оперативно збирати деталізовану інформацію з місця події. Наприклад, час, необхідний для створення точної тривимірної моделі аварійної ситуації, скорочується з кількох годин за кілька хвилин, що важливо для оперативного реагування і прийняття рішень.

Програмне забезпечення Leica MAP360 та Leica Cyclone додатково прискорює процес обробки та аналізу даних, забезпечуючи швидке створення візуалізацій та звітів. Це дозволяє експертам швидше розпочинати аналіз інцидентів та підготовку рекомендацій, що сприяє більш оперативному впровадженню профілактичних заходів та підвищенню загальної безпеки дорожнього руху.

Додаткові переваги. Крім прямої економії часу та зниження операційних витрат, впровадження ЛС сприяє підвищенню якості розслідувань ДТП. Точніші та повніші дані дозволяють проводити більш детальний аналіз причин інцидентів, що у свою чергу знижує ймовірність повторення аналогічних подій [1, с. 167]. Це призводить до довгострокової економічної вигоди за рахунок зменшення числа ДТП та пов'язаних з ними медичних та матеріальних витрат.

Також варто зазначити, що використання передових технологій підвищує репутацію організацій, які займаються аналізом ДТП, залучаючи більше клієнтів та забезпечуючи конкурентні переваги над ринком послуг. Це може сприяти збільшенню доходів та подальшому розширенню діяльності.

Висновки. Застосування технологій ЛС для збору даних з місць ДТП є потужним інструментом для підвищення швидкості, повноти та точності аналізу інцидентів. Висока швидкість збору даних, їхнє повне охоплення та висока точність забезпечують значні переваги перед традиційними методами, а інтеграція зі спеціалізованим програмним забезпеченням дозволяє оптимізувати процеси аналізу даних, підвищуючи загальну ефективність роботи фахівців. Впровадження ЛС у сферу громадської безпеки та аналізу ДТП демонструє високу економічну ефективність та значну економію часу. Швидке повернення інвестицій, зниження операційних витрат, підвищення якості розслідувань та довгострокові вигоди роблять такі технології привабливими для організацій, які прагнуть покращити ефективність своєї роботи та

підвищити безпеку на дорогах. Таким чином, інвестиції в лазерне сканування є обґрунтованим та перспективним напрямом для сучасних служб громадської безпеки. Очікуваний у майбутньому подальший розвиток технологій ЛС та їх інтеграція з іншими системами аналізу даних дозволить ще більш ефективно використати їх потенціал у сфері безпеки дорожнього руху.

Література:

1. Данець С. В. Застосування новітніх технологій лазерного сканування під час огляду місця дорожньо-транспортної пригоди / С. В. Данець. Криміналістичний вісник. 2014. № 2. С. 166–171.
2. Дуфенюк О. М. Майбутнє 3D криміналістики: інновації, які змінюють практику досудового розслідування. Юридичний електронний журнал. 2024. № 3. С. 457–460.
3. Непорада А. С. Нові технології в криміналістиці: 3D сканування під час огляду місця події Криміналістичний вісник. 2016. № 2 (26). С. 141–143.
4. Терешкевич А. І. Застосування методу 3D-сканування об'єктів в Експертній службі МВС України. Криміналістичний вісник. 2014. № 2. С. 158–160.
5. Шевчук О. О. Сучасні проблеми застосування засобів дистанційного сканування при розкритті злочинів. Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ. 2006. № 34. С. 134–138.
6. Шехавцов Р. М. Можливості використання технологій 3D сканування під час розслідування злочинів. Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ ім. Е. О. Дідоренка. 2010. Вип. 3. С. 247–251.

Timchenko N. Application of Leica geosystems laser scanning technology for collecting data from traffic accident sites

Summary. Ensuring road safety requires effective methods for analyzing road accidents (Accidents). The article discusses the use of laser scanning (LS) technologies from Leica Geosystems for detailed data collection from accident sites. The key advantages of LSS are described, including the creation of highly accurate three-dimensional models, speed of work, minimization of errors and reduction of the influence of the human factor. The capabilities of the Leica BLK360 and RTC360 laser scanners, as well as the Leica MAP360 software for data processing, are presented. Particular attention is paid to the integration of the company's hardware and software solutions, which allows for effective reconstruction of incidents and development of preventive measures. Examples of implementation in the UK and Spain confirm that LSS technologies increase the accuracy of accident analysis, accelerate the investigation process and improve the quality of evidence, which contributes to reducing accidents and increasing the level of safety.

Key words: Road safety, laser scanning, accident reconstruction, three-dimensional models, data analysis, digital twins, point clouds, visualization, data collection efficiency.

МІЖНАРОДНЕ ПРАВО ТА ПОРІВНЯЛЬНЕ ПРАВОЗНАВСТВО

*Каненберг-Сандул О. К.,**кандидат юридичних наук,**доцент кафедри міжнародного та європейського права,**Національного університету «Одеська юридична академія»**ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8007-3335>*

МІГРАЦІЙНА КРИЗА В ЄВРОПЕЙСЬКОМУ СОЮЗІ: ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ВИРІШЕННЯ

Анотація. У статті досліджуються сучасні виміри міграційної кризи в Європейському Союзі, зосереджуючись на її причинах, наслідках та основних підходах, які застосовуються для подолання викликів, пов'язаних із масовими переміщеннями населення. Особливу увагу приділено аналізу політики ЄС у сфері управління міграційними потоками, правовим основам регулювання статусу біженців і шукачів притулку, а також механізмів солідарності між державами-членами. У дослідженні розглянуто динаміку міграційних процесів після 2015 року, коли криза загострилася внаслідок збройних конфліктів та політичної нестабільності на Близькому Сході, у Північній Африці та Східній Європі. Автор наголошує, що сучасна ситуація ускладнюється поєднанням гуманітарних, безпекових і політичних викликів, які вимагають комплексної, багаторівневої та скоординованої відповіді з боку європейських інституцій і національних урядів. У статті проаналізовано діяльність ключових органів ЄС – Агентства Європейського Союзу з питань притулку, агентства Frontex та Європейської комісії, – які відіграють важливу роль у координації міграційної політики, управлінні зовнішніми кордонами та забезпеченні дотримання стандартів основоположних прав. Доведено, що ефективне подолання міграційної кризи можливе лише за умови посилення спільної відповідальності, створення справедливих механізмів перерозподілу та інтеграції мігрантів, а також зміцнення інституційного співробітництва між державами-членами. Крім того, підкреслюється важливість досягнення балансу між гуманітарними цінностями та захистом національних інтересів, збереженням соціальної стабільності в межах ЄС. У висновках наголошено, що формування сталої та узгодженої європейської міграційної політики має ґрунтуватися на принципах солідарності, поваги до прав людини та довгострокового стратегічного планування, спрямованого на запобігання майбутнім кризам і зміцнення стійкості системи управління міграцією в Європейському Союзі.

Ключові слова: міграційна криза, Європейський Союз, міграційна політика, біженці, притулок, безпека, права людини.

Постановка проблеми. Міграційна криза залишається однією з найбільш актуальних і болючих проблем Європейського Союзу у XXI столітті. Починаючи з 2015 року, коли потоки біженців з Близького Сходу, Північної Африки та інших регіонів досягли безпрецедентних масштабів, ЄС стикнувся з викликами, які поставили під сумнів ефективність існуючих механізмів захисту біженців, процедур надання притулку та принципів солідарності між державами-членами [4]. Міграційна криза виявила глибокі розбіжності у підходах різних країн ЄС до питань

міграції, продемонструвала недоліки Дублінської системи та поставила перед Союзом завдання реформування міграційної політики [1].

Стан дослідження. Дослідження окремих проблем міграційної кризи в ЄС займалися такі вітчизняні вчені, як Малиновська О. А. Трошинський В. П., Петрос О. В. Проте й на сьогодні не вирішено всі спірні питання та не досягнуто однастайності щодо важливих теоретичних і практичних питань у означеному аспекті.

Актуальність дослідження міграційної кризи в ЄС обумовлена кількома факторами. По-перше, проблема міграції продовжує залишатися гострою, оскільки конфлікти в Сирії, Афганістані, країнах Африки та інших регіонах не припиняються, що призводить до постійних потоків біженців. По-друге, питання ефективності механізмів захисту біженців та надання притулку набуває особливого значення в контексті дотримання міжнародних зобов'язань ЄС та принципів захисту прав людини [3]. По-третє, реалізація міграційних директив у різних країнах ЄС демонструє неоднорідність підходів, що створює виклики для єдиної європейської міграційної політики [2]. По-четверте, з початком повномасштабної війни в Україні у 2022 році ЄС зіткнувся з новою хвилею біженців, що додатково актуалізує питання про спроможність європейської системи надання притулку справлятися з масштабними міграційними викликами [5].

Мета статі є аналіз міграційної кризи в Європейському Союзі, дослідження проблем та оцінка перспектив вирішення через призму ефективності механізмів захисту біженців, системи надання притулку та особливостей реалізації директив у різних державах-членах.

Міграційна криза 2015 року не виникла раптово – вона стала результатом накопичення багатьох факторів, що розвивалися протягом попередніх десятиліть. Серед основних причин можна виділити політичну нестабільність та збройні конфлікти на Близькому Сході, зокрема громадянську війну в Сирії, що розпочалася у 2011 році, конфлікти в Іраку та Афганістані, а також так звану "Арабську весну", наслідки якої дестабілізували цілі регіони [4]. Економічна криза та злиденність у країнах Африки та Азії також сприяли зростанню міграційних потоків.

Географічне положення Європейського Союзу робить його природним пунктом призначення для мігрантів з нестабільних регіонів. Близькість до Північної Африки через Середземне море, а також сухопутні маршрути через Балкани створили умови для формування постійних міграційних шляхів. У 2015 році більше мільйона біженців та мігрантів прибули до Європи морськими та сухопутними шляхами, що стало найбільшою міграційною кризою після Другої світової війни [1; 4].

Важливо відзначити, що міграційна криза виявила структурні недоліки існуючої на той час системи управління міграцією в ЄС [2]. Дублінська система, яка покладала відповідальність за розгляд заяв про надання притулку на країну першого в'їзду, створила непропорційний тягар для південних країн ЄС, особливо Греції, Італії та Іспанії [1; 8]. Це призвело до перевантаження їхніх систем притулку та викликало напруження між державами-членами щодо розподілу відповідальності.

Європейський Союз розробив комплексну правову базу для захисту біженців та осіб, які потребують міжнародного захисту. Основою цієї системи є Загальна європейська система притулку (Common European Asylum System – CEAS), яка включає кілька ключових директив та регламентів [3].

Кваліфікаційна директива (Directive 2011/95/EU) визначає стандарти для кваліфікації громадян третіх країн або осіб без громадянства як бенефіціарів міжнародного захисту, єдиний статус для біженців або осіб, які мають право на додатковий захист, та зміст наданого захисту [6]. Директива про процедури надання притулку (Directive 2013/32/EU) встановлює спільні процедури для надання та позбавлення міжнародного захисту, визначаючи гарантії для заявників та стандарти розгляду заяв [7].

Директива про умови прийому (Directive 2013/33/EU) регулює стандарти прийому заявників на міжнародний захист, включаючи питання розміщення, медичної допомоги, освіти для дітей та доступу до ринку праці [3]. Дублінський регламент (Regulation (EU) No 604/2013) визначає критерії та механізми для визначення держави-члена, відповідальної за розгляд заяви про міжнародний захист, поданої в одній з держав-членів громадянством третьої країни або особою без громадянства [8].

Крім того, ЄС створив Європейське бюро підтримки притулку (EASO), яке в 2022 році було трансформоване в Агентство Європейського Союзу з питань притулку (EUAA), з метою зміцнення практичного співробітництва між державами-членами з питань притулку та підтримки країн, що перебувають під особливим тиском міграції [2].

Незважаючи на розвинену правову базу, практична реалізація механізмів захисту біженців в ЄС стикається з численними проблемами, які ставлять під сумнів їхню ефективність [1; 3].

Однією з ключових проблем є перевантаження систем притулку в країнах першого в'їзду. Греція та Італія, які приймають найбільше біженців через своє географічне розташування, неодноразово повідомляли про неспроможність справлятися з потоками заявників [1]. Це призводить до тривалих затримок у розгляді заяв, неналежних умов утримання в центрах прийому та обмеженого доступу до базових послуг. Ситуація в таборах біженців, таких як Морія на острові Лесбос у Греції, була неодноразово засуджена правозахисними організаціями як така, що не відповідає мінімальним стандартам [3].

Проблема ефективності механізмів захисту також пов'язана з різною якістю процедур надання притулку в різних державах-членах. Хоча директиви ЄС встановлюють мінімальні стандарти, їхня імплементація значно відрізняється [2]. Це призводить до явища "asylum shopping", коли біженці намагаються подати заяви в країнах з більш сприятливими умовами та вищим рівнем визнання статусу біженця.

Дублінська система, яка мала забезпечити чіткий розподіл відповідальності між державами-членами, на практиці виявилася неефективною [8]. Принцип першої країни в'їзду створив непропорційне навантаження на прикордонні країни та не вра-

ховував переваги самих біженців щодо країни призначення. Крім того, система трансферів за Дубліном працює неефективно – значна частина запланованих трансферів не реалізується через процедурні перешкоди та відсутність співробітництва між країнами.

Ще однією серйозною проблемою є повільність та непередбачуваність процедур розгляду заяв про притулок [3]. У деяких країнах ЄС заявники чекають на рішення роками, перебуваючи в невизначеності щодо свого майбутнього. Це не лише порушує принцип ефективного захисту, але й створює додаткові виклики для інтеграції тих, хто врешті-решт отримує статус біженця.

Система надання притулку в ЄС стикається з багатьма практичними викликами, які впливають як на заявників, так і на приймаючі країни.

Перша проблема стосується умов прийому заявників. Директива про умови прийому встановлює стандарти, проте їхня реалізація варіюється від країни до країни [3]. У деяких державах-членах заявники розміщуються в переповнених центрах з обмеженим доступом до медичної допомоги, юридичної підтримки та освітніх послуг. Особливо вразливі групи, такі як неповнолітні без супроводу, жертви торгівлі людьми або особи з травмами, часто не отримують належної спеціалізованої підтримки.

Доступ до процедури притулку також становить серйозну проблему [3]. На практиці багато біженців стикаються з перешкодами при спробі подати заяву про надання міжнародного захисту. Практика "push-backs" на кордонах, коли біженців незаконно повертають без розгляду їхніх заяв, була задокументована в кількох державах-членах, що є порушенням принципу non-refoulement – одного з основоположних принципів міжнародного права біженців.

Система визначення відповідальності за розгляд заяв залишається дисфункціональною [1]. Реформа Дублінської системи обговорюється роками, але держави-члени не можуть досягти консенсусу щодо механізму справедливого розподілу відповідальності. Спроби ввести обов'язкові квоти розподілу біженців зустріли жорсткий опір з боку деяких країн Центральної та Східної Європи, зокрема Польщі, Угорщини та Чехії [5].

Інтеграція біженців, яким надано захист, також становить значний виклик. Хоча інтеграційні програми існують у більшості держав-членів, вони часто недостатньо фінансуються та не враховують специфічні потреби біженців [2]. Бар'єри включають мовні труднощі, визнання кваліфікацій, доступ до ринку праці та житла, а також соціальну та культурну адаптацію.

Реалізація міграційних директив ЄС демонструє значну диференціацію між державами-членами, що відображає різні національні підходи, політичні пріоритети та адміністративні можливості [2].

Німеччина, яка прийняла найбільшу кількість біженців під час кризи 2015 року, розробила відносно ефективну систему прийому та інтеграції [2]. Однак навіть Німеччина стикалася з викликами, пов'язаними з масштабом міграційних потоків, включаючи затримки в розгляді заяв та напруженість у місцевих громадах. Німецький підхід характеризується значними інвестиціями в інтеграційні програми, включаючи мовні курси та професійну підготовку.

Південні країни ЄС – Греція, Італія та Іспанія – як країни першого в'їзду, несуть непропорційний тягар [1]. Греція, зокрема, критикувалася за неналежні умови в центрах прийому та

повільні процедури. Італія розробила систему розподілу біженців між регіонами, але також стикалася з політичним опором та проблемами з інтеграцією. Іспанія демонструє більш прагматичний підхід, частково через менші потоки біженців порівняно з Грецією та Італією.

Країни Вишеградської групи (Польща, Угорщина, Чехія, Словаччина) займають найбільш рестриктивну позицію щодо прийому біженців [5]. Угорщина під керівництвом Віктора Орбана побудувала огорожі на кордонах та впровадила дуже обмежувальні політики притулку. Ці країни відмовилися брати участь у механізмі перерозподілу біженців, запропонованому Європейською комісією, посилаючись на питання національної безпеки та суверенітету.

Скандинавські країни, традиційно відомі своїми ліберальними міграційними політиками, також переглянули свої підходи після 2015 року [1]. Швеція, яка прийняла значну кількість біженців відносно свого населення, ввела більш жорсткі правила, включаючи тимчасові дозволи на проживання та обмеження возз'єднання сімей. Данія також значно ужорсточила свою міграційну політику.

Ця диференціація у реалізації директив створює проблему "Europe à la carte", де загальні стандарти застосовуються вибірково, підриваючи ідею єдиної європейської системи притулку [2].

Повномасштабна російська агресія проти України, що розпочалася 24 лютого 2022 року, створила нову міграційну кризу в Європі [5]. Понад 8 мільйонів українців шукали притулку в країнах ЄС, що стало найбільшим потоком біженців з часів Другої світової війни за такий короткий період [10].

Реакція ЄС на українську міграційну кризу була безпрецедентною [5]. Вперше в історії була активована Директива про тимчасовий захист (Temporary Protection Directive 2001/55/EC), яка надала українським біженцям автоматичний доступ до захисту без необхідності проходження стандартної процедури притулку. Це дозволило українцям негайно отримати дозвіл на проживання, доступ до ринку праці, освіти, медичної допомоги та соціальних послуг.

Активізація Директиви про тимчасовий захист продемонструвала, що ЄС може діяти швидко та ефективно в умовах масової міграційної кризи, коли є політична воля [5]. Проте це також викликало питання про подвійні стандарти, оскільки така ж швидка та щедра відповідь не була застосована до біженців з інших регіонів, зокрема з Близького Сходу та Африки.

Польща прийняла найбільшу кількість українських біженців – понад 1,5 мільйона, що є значним досягненням, особливо враховуючи попередню позицію країни щодо прийому біженців з інших регіонів [10]. Німеччина, Чехія, Румунія, Словаччина та інші країни також прийняли значну кількість українців, демонструючи солідарність та ефективну координацію.

Досвід з українськими біженцями показує потенціал для реформування системи притулку ЄС [5]. Він демонструє переваги спрощених процедур, автоматичного надання захисту в умовах масового притоку та важливості швидкого доступу до ринку праці для інтеграції. Однак питання залишається, чи можна та чи буде цей підхід застосований до інших груп біженців у майбутньому.

Європейська комісія представила Новий пакт про міграцію та притулок у вересні 2020 року, який має на меті всебічну реформу європейської системи міграції та притулку [9]. Пакт про-

понує низку законодавчих ініціатив, спрямованих на створення більш справедливої, ефективної та передбачуваної системи.

Ключові елементи Нового пакту включають: – Заміну Дублінського регламенту новим механізмом солідарності, який передбачає гнучкий підхід до розподілу відповідальності, включаючи можливість фінансових внесків або підтримки в інших формах замість прямого прийому біженців; – Впровадження обов'язкового попереднього скринінгу на зовнішніх кордонах для ідентифікації, реєстрації та перевірки безпеки всіх осіб, які незаконно перетинають кордон; – Прискорені процедури на кордоні для заяв, які вважаються необґрунтованими або поданими особами з країн з низьким рівнем визнання; – Посилення співпраці з третіми країнами щодо управління міграцією, включаючи зовнішній вимір міграційної політики [9].

Однак переговори щодо Нового пакту виявилися складними через фундаментальні розбіжності між державами-членами [5]. Питання обов'язкової солідарності, включаючи квоти розподілу біженців, залишається найбільш спірним. Країни Вишеградської групи продовжують протистояти будь-яким формам обов'язкового розподілу, в той час як південні країни наполягають на значній солідарності з боку інших держав-членів.

У червні 2024 року, після тривалих переговорів, ЄС досяг політичної угоди щодо реформи міграційної політики [2]. Нові правила передбачають більш жорсткі процедури на кордонах, механізм солідарності з гнучкими опціями та посилення зовнішнього виміру міграційної політики. Проте ефективність цих реформ ще належить оцінити на практиці, і багато експертів залишаються скептичними щодо здатності нової системи справлятися з майбутніми кризами.

Перспективи вирішення міграційної кризи також залежать від зовнішніх факторів, включаючи стабілізацію ситуації в країнах походження біженців, ефективність співпраці з третіми країнами щодо управління міграцією та здатність ЄС забезпечити справжню солідарність між державами-членами [9]. Кліматичні зміни можуть створити нові міграційні виклики в майбутньому, що вимагатиме від ЄС ще більшої готовності та адаптивності [10].

З урахуванням вищезазначеного можна зробити наступні висновки: міграційна криза в Європейському Союзі є комплексною проблемою, яка виявила структурні недоліки існуючої системи захисту біженців та надання притулку [4]. Аналіз показує, що незважаючи на розвинену правову базу та комплексні директиви, практична реалізація механізмів захисту біженців стикається з численними викликами.

Основні проблеми включають перевантаження систем притулку в країнах першого в'їзду, неефективність Дублінської системи розподілу відповідальності, значну диференціацію в реалізації директив між державами-членами та відсутність справжньої солідарності в ЄС [3]. Ці проблеми призводять до порушення прав біженців, створення неналежних умов утримання, тривалих процедур розгляду заяв та труднощів з інтеграцією.

Реакція ЄС на українську міграційну кризу продемонструвала, що Союз може діяти швидко та ефективно, коли є політична воля [5]. Активізація Директиви про тимчасовий захист показала переваги спрощених процедур та автоматичного надання захисту. Однак це також підкреслило подвійні стандарти в підходах до різних груп біженців.

Новий пакт про міграцію та притулок пропонує комплексну реформу системи, але його ефективність залежатиме від полі-

тичної волі держав-членів, особливо щодо питання солідарності [9]. Досягнута в 2024 році угода є кроком вперед, але багато викликів залишаються невирішеними [2].

Для ефективного вирішення міграційної кризи ЄС потрібно: По-перше, забезпечити справедливий та ефективний механізм розподілу відповідальності між державами-членами; по-друге, інвестувати в системи притулку прикордонних країн та забезпечити належні умови прийому; по-третє, прискорити процедури розгляду заяв, зберігаючи високі стандарти захисту прав; по-четверте, посилити інтеграційні програми для біженців, яким надано захист [3]. Також вбачається необхідність розвивати співпрацю з третіми країнами щодо управління міграцією та усунення корінних причин міграції та забезпечити однакові стандарти реалізації директив у всіх державах-членах [1].

Висновки. Міграційна криза залишається одним з найбільших викликів для Європейського Союзу, який тестує не лише ефективність його інституцій та політик, але й фундаментальні цінності солідарності, гуманності та захисту прав людини. Вирішення цієї кризи вимагає не лише технічних та адміністративних рішень, але й політичної мужності та готовності до компромісів з боку всіх держав-членів.

Література:

- Біла-Тіунова Л. Р. Міграційна політика Європейського Союзу: сучасні виклики та перспективи. Актуальні проблеми міжнародних відносин. 2020. Вип. 142. С. 45–58.
- Брега Ю. М. Механізми реалізації міграційної політики ЄС: інституційний аспект. Європейські студії. 2021. № 3. С. 112–127.
- Качинський А. Б. Біженці та шукачі притулку в Європейському Союзі: правові аспекти захисту. *Право і суспільство*. 2019. № 5. С. 234–241.
- Малиновська О. А. Міграційна криза в Європі: причини, наслідки, перспективи. Стратегічні пріоритети. 2016. № 1 (38). С. 93–100.
- Трошинський В. П., Петров О. В. Міграційна політика ЄС у контексті сучасних викликів. *Науковий вісник Дипломатичної академії України*. 2022. Вип. 29. С. 67–78.
- Directive 2011/95/EU of the European Parliament and of the Council of 13 December 2011 on standards for the qualification of third-country nationals or stateless persons as beneficiaries of international protection. Official Journal of the European Union. 2011. L 337/9.
- Directive 2013/32/EU of the European Parliament and of the Council of 26 June 2013 on common procedures for granting and withdrawing international protection. Official Journal of the European Union. 2013. L 180/60.
- Regulation (EU) No 604/2013 of the European Parliament and of the Council of 26 June 2013. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:32013R0604> (дата звернення: 20.10.2025).
- European Commission. New Pact on Migration and Asylum. Brussels, 2020. 42 p.
- UNHCR. Global Trends: Forced Displacement in 2024. Geneva: UNHCR, 2024. 88 p.

Kanienberh-Sandul O. Migration crisis in the European Union: problems and prospects for solutions

Summary. The article explores the contemporary dimensions of the migration crisis in the European Union, focusing on its causes, consequences, and the main approaches adopted to address the challenges associated with mass population movements. Particular attention is devoted to the analysis of the EU's migration management policies, the legal framework governing the status of refugees and asylum seekers, and the mechanisms of solidarity among the Member States. The study examines the dynamics of migration processes after 2015, when the crisis escalated as a result of armed conflicts and political instability in the Middle East, North Africa, and Eastern Europe. The author emphasizes that the current situation is further complicated by the interplay of humanitarian, security, and political challenges, which demand a comprehensive, multi-level, and coordinated response from the European institutions and national governments. The article analyses the functioning of key EU bodies, including the European Union Agency for Asylum, Frontex, and the European Commission, highlighting their role in coordinating migration policies, managing external borders, and ensuring compliance with fundamental rights standards. It is argued that effective crisis management requires enhanced shared responsibility, the establishment of fair mechanisms for the relocation and integration of migrants, and the strengthening of institutional cooperation among Member States. Furthermore, the paper underscores the importance of balancing humanitarian values with the protection of national interests and maintaining social stability within the EU. The study concludes that the development of a sustainable and cohesive European migration policy should be based on the principles of solidarity, respect for human rights, and long-term strategic planning aimed at preventing future crises and ensuring the resilience of the Union's migration governance system.

Key words: migration crisis, European Union, migration policy, refugees, asylum, security, human rights.

Creative Commons Attribution 4.0
International (CC BY 4.0)

Стаття надійшла 10.10.2025
Статтю прийнято 02.11.2025
Стаття опублікована 10.12.2025

ТРИБУНА МОЛОДОГО ВЧЕНОГО

Гончар Ю. В.,*аспірантка кафедри теорії та історії права та держави,**Навчально-наукового інституту права**Київського національного університету імені Тараса Шевченка**ORCID: <https://orcid.org/0009-0003-5344-684X>*

ВИМОГИ ФОРМАЛЬНОЇ ВИЗНАЧЕНОСТІ ПРАВА У СФЕРІ ПУБЛІЧНИХ ВІДНОСИН

Анотація. У статті наголошено на необхідності переосмислення домінуючого вузького підходу до розуміння формальної визначеності у національній юридичній науці та запропоновано широкий підхід до її розуміння. Обґрунтовано авторське бачення вимог формальної визначеності, до яких віднесено формальні, юридико-технічні та процедурні вимоги. З'ясовано їх змістовну складову та значення для нормотворчості, правозастосування, правової інтерпретації, передбачуваності, стабільності та ефективного функціонування права у сфері публічних відносин.

Ключові слова: право, правове регулювання, публічні відносини, формальна визначеність, вимоги формальної визначеності, формальні вимоги, процедурні вимоги, юридико-технічні вимоги.

Постановка проблеми. У національній правовій доктрині домінуючим є вузький підхід до розуміння формальної визначеності, відповідно до якого її сутність обмежується лише вимогою щодо обов'язкового закріплення нормативного припису у формалізованому (писаному) джерелі права. Такий підхід акцентує увагу на зовнішньому виразі нормативного припису, не охоплюючи такі важливі аспекти як визначеність змісту (точність, конкретність, чіткість, тощо) норм права, їх стабільність, внутрішня узгодженість та передбачуваність правозастосування.

Особливого значення формальна визначеність має у сфері публічних відносин, адже саме вона забезпечує правову визначеність статусу суб'єктів владних відносин, межі втручання держави в процес життєдіяльності суспільства та особливостей публічно-правових відносин.

Дослідження вимог формальної визначеності створює можливість дослідити її концептуальні засади, її вплив на правову систему, правове регулювання, правотворчу та правозастосовну діяльність, а також підвищити ефективність праворегулювання та правозастосування, обґрунтувати шляхи вдосконалення їх механізмів, особливо у сфері публічно-правового регулювання.

Метою цієї статті є здійснення комплексного теоретичного дослідження щодо розуміння вимог формальної визначеності у сфері публічного права. Досягнення цієї мети, на нашу думку, потребує вирішення наступних завдань:

- аналіз існуючих доктринальних підходів до виокремлення вимог формальної визначеності;
- обґрунтування авторського бачення вимог формальної визначеності;
- з'ясування змістовної складової вимог формальної визначеності у досліджуваній сфері.

Аналіз останніх досліджень. Дослідження вимог формальної визначеності має загальнотеоретичний характер та полягає

у визначенні певних її аспектів у працях науковців-теоретиків. З огляду на багатоаспектний характер правової визначеності предметом наукового аналізу стали певні її сторони, пов'язані саме з формальною визначеністю. Так, Ю.І. Матвеевою досліджено юридико-технічні вимоги визначеності до нормативно правового акта та техніки нормопроєктування, хоча дослідження інших вимог формальної визначеності, а саме: формальних та процедурних вченою не приділено уваги [1, с. 85-120]; у дисертаційному дослідженні Г. З. Остапенко комплексно досліджено формальні та процедурні вимоги формальної визначеності, які забезпечують легальність права, а також наголошено на важливості змістовної складової нормативно правового акта, проте відсутнє змістове обґрунтування зазначених вимог [2, с. 54-71]; В. О. Панкратова акцентує увагу на змістовних вимогах до нормативно-правового акта та процедурних аспектах прийняття нормативно-правового акта в контексті вимог визначеності, проте не досліджує формальних вимог визначеності [3, 57-104]; С. П. Погребняк наголошує на процедурних вимогах формальної визначеності, не приділяючи уваги формальним та процедурним вимогам формальної визначеності [4, с. 42-53]. Згадані науковці у своїх роботах обирають предметом дослідження лише одну з груп вимог формальної визначеності (формальні, процедурні, юридико-технічні) або стисло обґрунтовують зазначені вимоги. На нашу думку, для з'ясування значення та впливу формальної визначеності на правове регулювання, правотворчу та правозастосовну діяльність у сфері публічно-правових відносин необхідно здійснити комплексне дослідження вищевказаних вимог формальної визначеності.

Основний матеріал. Підвищення ролі приватно-правового регулювання не викликає втрати наукового інтересу до публічної сфери, адже вони є взаємопов'язаними та взаємозалежними. Розвиток публічного регулювання, що забезпечується державою з метою захисту публічних інтересів не лише держави, а і суспільства обумовлює дієвість приватно-правового впливу, захисту прав і свобод людини як вищої соціальної цінності, впливу інститутів громадянського суспільства на діяльність держави. Запровадження ефективних механізмів регулювання взаємодії суб'єктів публічного права сприяє зміцненню довіри громадян до органів влади, що є основою стабільного розвитку держави [5, с. 43].

Обґрунтування особливостей формальної визначеності права у сфері публічних відносин, на нашу думку, потребує з'ясування доктринальних підходів до формальної визначеності права як засобу правового впливу.

Необхідно зазначити, що у сучасній правовій доктрині відсутній комплексний підхід до визначення формальної ви-

значеності на категоріальному рівні та системи її вимог. На нашу думку, вимоги формальної визначеності – це критерії, дотримання яких забезпечує проектування та прийняття якісного нормативно-правового акту, послідовність нормотворчої та правозастосовної діяльності, а також належне функціонування права у тому числі і у сфері публічно-правових відносин. Складний, багаторівневий характер досліджуваної категорії обумовлює відсутність єдності науковців у її сприйнятті. Як правило вчені приділяють увагу дослідженню одного з рівнів формальної визначеності права.

Так, Є. О. Романюк акцентує увагу на вимогах, які впливають з формальної визначеності, а саме: чіткість правової норми та умов, за яких здійснюється обмеження чи позбавлення права, інтересу чи свободи; обов'язковість промудрації нормативно-правових актів; заборону внесення непередбачуваних змін до законодавства [6, с. 95–98].

Грунтовне дослідження вимог нормотворчої діяльності, а саме змістовних та процедурних вимог, здійснено Ю.І. Матвеевою та В.О. Панкратовою. Проте в дослідженнях вчених відсутній аналіз таких важливих вимог до нормативно-правового акту, як його форма, структурна побудова, вимоги щодо оформлення реквізитів та вимоги щодо належного суб'єкта правотворчості, а без дотримання зазначених вимог письмовий документ не спроможний бути джерелом права [1, с. 85-120; 3, с. 57-104].

У свою чергу, С. П. Погребняк наголошує на процедурних вимогах формальної визначеності, до яких відносить обов'язкове оприлюднення актів, заборону зворотної сили актів, розумну стабільність права, послідовну правотворчість; надання достатнього часу для змін у системі правовідносин, викликаних прийняттям нового закону [4, с. 42–53]. Л. О. Макаренко доходить висновку, що зрозумілість та чіткість правових норм – це не ознака формальної визначеності, а вимога, яка зумовлює ефективність дії права [7, с. 103], з чим ми погодитись не можемо, оскільки будь-яка вимога формальної визначеності є умовою ефективності, хоча має самостійне значення як важлива ознака формальної визначеності права.

Г.З. Остапенко зазначає, що для легальності права важливим є як дотримання формальних вимог, пов'язаних із формою права, суб'єктом нормотворчості та процедурою здійснення нормативної діяльності, так і змістовне наповнення, яке має відповідати принципам права, правам та свободам людини та громадянина, оскільки має безпосереднє значення для забезпечення правової безпеки та правової стабільності [2, с. 56–57].

Повністю погоджуємось із думкою С. Головатого, який наголошує на важливості змістовної складової норми закону (чіткості, передбачуваності) для визнання правила поведінки правом [8, с. 344], адже ще Лон Фуллер у науковій праці «Мораль права» наголошував не лише на змістовних вимогах до закону, а й на процедурних. Зокрема, він виокремлював такі вимоги, як:

1) загальність закону, під якою вчений розумів безособовість дії закону, норми якого мають застосовуватися до загальних категорій і не містити власних імен. Загальність закону забезпечується положеннями конституцій, які позбавляють чинності закони, націлені на конкретно визначених осіб;

2) промудрація закону забезпечує поінформованість громадян про межі дозволеної поведінки, можливість публічної критики закону, а також можливість встановлення факту порушення законодавства органами чи посадовими особами, які уповноважені застосовувати ці закони;

3) неприпустимість зворотної сили законів, оскільки «говорити про регулювання чи керування поведінкою сьогодні за допомогою правил, які будуть ухвалені завтра, — це чисте безглуздя»;

4) ясність закону, яка полягає у послідовності та зрозумілості правил поведінки;

5) недопущення суперечностей у законі, під якою Л. Фуллер розумів порушення базового закону логіки, а саме закону тотожності, відповідно до якого А не може бути не-А;

6) заборона законів, приписи яких є неможливими для виконання у реальному житті;

7) незмінність законів впродовж тривалого часу, що полягає у забороні надмірно частих змін законодавства, оскільки зазначене перешкоджає досягненню стабільності;

8) законність дій посадових осіб вимагає, щоб усі посадові особи або органи, уповноважені застосовувати закон, повинні діяти лише за принципом «дозволено те, що прямо передбачено законом» [9, с. 120-130].

Аналізуючи наведені підходи можемо дійти висновку, що у національній юридичній науці відсутній комплексний підхід щодо виокремлення вимог формальної визначеності. Здебільшого науковці виокремлюють «одиничні» вимоги, такі як: однозначність, чіткість, точність, прозорість, конкретність, обов'язковість оприлюднення нормативно-правового акту тощо та зосереджують свою увагу на дослідженні змістовних вимог до нормативно-правового акту. Проте такі підходи вважаємо неповними, оскільки вони не відображають сутності та багатогранності формальної визначеності. Виходячи із зазначеного вважаємо за необхідне обґрунтування більш широкого та повного підходу до з'ясування вимог формальної визначеності та їх систематизації. На наш погляд, доцільним є виокремлення формальних, юридико-технічних і процедурних вимог, що є характерними для публічно-правової сфери.

Формальні вимоги характеризують «зовнішній» аспект права та націлені на його об'єктивацію. Їх дотримання забезпечує можливість правила поведінки бути джерелом (формою) права. До цієї групи правомірно включити наступні вимоги: вимоги до форми права, пов'язані із способом виразу державної волі ззовні та об'єктивізацією правових приписів; вимоги до структури нормативно-правового акту, пов'язані із послідовністю, системністю та логічністю викладу правових приписів у нормативно-правовому акті та вимоги до суб'єкта нормотворчості, пов'язані із фактом наявності у конкретно визначеного суб'єкта можливості прийняти (ухвалити) той чи інший акт.

Вимога до форми права пов'язані із способом вираження ззовні державної волі, юридичних правил поведінки. А сама «форма права» розуміється як засіб об'єктивізації норм права. Для країн, що належать до континентальної правової сім'ї найпоширенішою формою об'єктивізації права є нормативно-правовий акт. Під нормативно-правовим актом розуміється офіційний документ, прийнятий (виданий) суб'єктом правотворчої діяльності в установленому Конституцією України та (або) законом порядку у письмовій формі, який містить норму (норми) права і розрахований на неодноразову реалізацію [10].

Вимога до структурної побудови нормативно-правового акту. Структура правової системи характеризується самостійністю та постійністю, що відображає характер права та рівень розвитку правової системи. Зрештою, зміст права обумовлюється соціальним призначенням права в суспільстві. Внаслідок цього

його структура має системний характер. Якщо брати до уваги принцип верховенства права, то права і свободи особи повинні бути в центрі уваги законодавця при формуванні законодавчої структури за допомогою норм і законодавчих прийомів, ці норми повинні служити закріпленню, гарантуванню і реалізації права і свободи громадян і особи.

Вимоги до суб'єкта нормотворчості пов'язані із фактом наявності у конкретно визначеного суб'єкта правомочності прийняти (ухвалити) той чи інший акт.

Під юридико-технічними ми розуміємо вимоги, пов'язані із «внутрішнім» аспектом права та націлені на забезпечення його можливості бути регулятором суспільних відносин. До цієї групи включаємо правила, яким повинні відповідати первинні елементи нормативно-правового акту – норми права, а саме: власне юридичні вимоги, що характеризують нормативно-правовий акт як джерело права та пов'язані з його нормативністю, загальнообов'язковістю, повнотою та конкретністю; мовні вимоги щодо лінгвостилістичних та структурно-жанрових засобів закріплення нормативного матеріалу та логічні вимоги, пов'язані із доцільністю, послідовністю, узгодженістю, послідовністю норм права та дотриманням вимог формальної логіки.

Під *нормативністю* прийнято розуміти здатність права бути ефективним регулятором суспільних відносин, що відображається у спрямованості права на регулювання суспільних відносин, неперсоніфікованості та можливості багаторазового застосування права.

Загальнообов'язковість права полягає у тому, що право є обов'язковим до виконання не лише громадянами, але і державними органами і посадовими особами, які від імені держави здійснюють управління суспільством. Загальнообов'язковість органічно пов'язується з державною забезпеченістю та охороною права з боку держави [11, с. 54].

Під *повнотою* з точки зору формальної визначеності права слід розуміти такий виклад норми права, який не залишає невирішених питань, необхідних для дієвості норми права [12, с. 96].

Конкретність означає, що правові норми повинні визначати найбільш конкретно правовідносини, до яких застосовується той чи інший нормативний припис та конкретно визначати механізм реалізації зазначеної норми права [13, с. 196].

Мовні вимоги торкаються лінгвостилістичних та структурно-жанрових засобів закріплення нормативного матеріалу. Важливість використання належної мови та стилю побудови нормативно-правового акту підтверджується закріпленням вимог щодо мови нормативно-правового акту у Законі України «Про правотворчу діяльність». Стаття 35 цього закону передбачає, що нормативно-правові акти викладаються державною мовою з використанням офіційно-ділового стилю, для якого характерні: нейтральність і стриманість, відсутність емоційної, експресивної, розмовної лексики та індивідуальних авторських рис; використання віддіслівних іменників, безособових і наказових форм дієслова; використання прямого порядку слів у реченні [10]. Юридична термінологія характеризується динамічністю, простотою, чіткістю, об'єктивністю, зрозумілістю, фактичною точністю, аргументованістю, узгодженістю [14, с. 13], тобто особливим формальним виразом, що обумовлює необхідність вибору доцільних засобів його відображення у юридичному тексті.

Для нормотворчої діяльності дотримання логічних вимог має вагомe значення. Текст нормативно-правового акту повинен мати логічну структуру і послідовність; вона має бути зв'язною,

точною, детальною, зрозумілою, інформативною, аргументованою, переконливою. Побудова нормативно-правового акту характеризується логічною, послідовною єдністю, яка досягається причинно-наслідковим зв'язком в межах як однієї норми права, так і в межах інституту права та галузі права.

Також важливим є відповідність положень нормативно-правового акту законам формальної логіки, а саме:

- 1) два взаємовиключних висновки не можуть бути одночасно істинними чи хибними;
- 2) будь-яке положення повинне мати точний і послідовний сенс, тотожний собі; достатньою підставою для твердження може служити інше, перевірене і доведене міркування;
- 3) положення не має бути суперечливим;
- 4) неприпустимість двозначності;
- 5) неприпустимість протиріч чи асоціацій у тексті акту;
- 6) усі міркування мають бути доведеними, а висновки – мотивованими.

Процедурні вимоги безпосередньо пов'язані із діяльністю суб'єктів правотворчості, правозастосування та правоінтерпретації. До зазначеної групи включаємо вимоги щодо послідовності, обов'язковості промудрації нормативно-правового акту, заборони зворотної сили у часі, стабільності, своєчасності та передбачуваності.

Послідовність. Вимога послідовності нормопроектної та правотворчої діяльності забезпечується завдяки стадійності процедури прийняття нормативно-правових актів. Процедура прийняття законів чітко закріплена Законом України «Про затвердження Регламенту Верховної Ради України» [15] проаналізувавши який можливо зробити висновок, що процес прийняття закону пов'язується з виокремленням наступних стадій: передпроектна, проектна, обговорення законопроекту, його підписання, оприлюднення та вступ у законну силу.

Обов'язкова промудрація. Офіційне оприлюднення є основним способом оприлюднення законів, що передбачає публічне оголошення тексту прийнятого закону в конкретному, офіційно опублікованому джерелі, що має офіційне юридичне значення і регулюється нормативно-правовими актами. Як наслідок, інформування громадян про прийняття акта є формою гарантії цих прав, необхідною складовою принципу верховенства права.

Заборона зворотної сили у часі – є однією з надважливих як конституційних приписів, так і вимог формальної визначеності. Ст. 58 Конституції України встановлює правило неможливості застосування зворотної дії в часі, крім випадків, коли акти пом'якшують або скасовують відповідальність особи [16].

Стабільність та своєчасність оновлення. Наступною суттєвою вимогою формальної визначеності є стабільність законодавства, що є важливою умовою забезпечення ефективності правового регулювання, довіри громадян до чинного законодавства та до держави загалом. Однак слід зазначити, що неможливо говорити про абсолютну сталість нормативно-правового акту, оскільки суспільні відносини є динамічними, тому законодавство має змінюватись у відповідності до змін у суспільних відносинах та суспільних потреб.

Передбачуваність. Формальна визначеність характеризується чіткою регламентацією суспільних відносин, зменшенням числа юридичних прогалин та колізій. Проте поширенням явищем є надмірна регламентація, про що свідчить значна кількість нормативно-правових актів, що регулюють один

і той же предмет. Важливо визнати, що дублювання є негативним явищем, яке впливає як на формальну визначеність, так і загалом на дотримання принципу верховенства права [17, с. 110–113].

Таким чином, домінування традиційного вузького підходу до розуміння формальної визначеності вимагає переосмислення щодо урахування змістовної та процедурної складової. Здійснений аналіз наголошує на необхідності формування комплексного підходу до визначення вимог формальної визначеності, який охоплює як зовнішні юридико-технічні аспекти і внутрішні структурно-системні аспекти нормативно-правового акту, так і інституційно-процедурні аспекти його прийняття та застосування. Зазначені вимоги формальної визначеності у своїй сукупності націлені на забезпечення реалізації функціонального призначення права у сфері публічно-правового регулювання. Формальна визначеність у праві є комплексною правовою характеристикою, що виявляється через низку взаємопов'язаних вимог, кожна з яких відіграє важливу роль у забезпеченні прав, свобод та інтересів людини та громадянина, правової стабільності, правової визначеності, верховенства права та ефективно-му функціонуванні правової системи в цілому. На нашу думку, досліджувані вимоги формальної визначеності доцільно розглядати як необхідний елемент регламентації публічної сфери, що ґрунтується на принципах законності, правової визначеності, правової стабільності та верховенства права.

Література:

- Матвєєва Ю. І. Принцип правової визначеності як складова верховенства права : дис. канд. юрид. наук. Київ, 2019. 220 с.
- Остапенко Г. З. Легальність, легітимність і правова визначеність у сучасних політико-правових реаліях 2022–2023рр. *Право України*. 2023. № 3. С. 54–71.
- Панкратова В. Принцип правової визначеності: загальнотеоретична характеристика: монографія. Суми. 2016. 185 с.
- Погребняк С. П. Вимоги до нормативно-правових актів, які впливають з принципу правової визначеності. *Вісник Академії правових наук України*. 2005. № 3 (42). С. 42–53.
- Биков О.М., Куракін Д.Д. Правове регулювання юридичних осіб публічного права. *Legal Bulletin*. 2025. № 15. С. 40–44.
- Романюк Є. О. Формальна визначеність права як підстава визначення меж людської свободи. *Молодий вчений*. 2014. № 5 (2). С. 95–98.
- Макаренко Л. О. Теоретичні закономірності дії правових приписів : дис... канд. юрид. наук. Київ, 2004. 171 с.
- Головатий С. П. Верховенство права : монографія : у 3 книгах. Київ : Фенікс, 2006. Книга 2: Верховенство права: від доктрини до принципу. 653 с.
- Фуллер Л. Л. Мораль права. Київ : Сфера, 1999. 232 с.
- Про правотворчу діяльність : Закон України від 24.08.2023 № 3915-IX. *Відомості Верховної Ради*. 2023 № 93.
- Луцький Р.П. Доктринальні ознаки позитивного права. *Альманах права*. 2020. Вип. 11. С. 52–56.
- Риндюк В.І. Проблеми законодавчої техніки в Україні. Теорія та практика: монографія. Київ: Юридична думка, 2012. 272 с.
- Капліна О. В. Правозастосовне тлумачення норм кримінально-процесуального права: монографія. Харків : Право, 2008. 296 с.
- Ляшук. А.В. Стилї мови права: критерії виокремлення та характерні ознаки. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2023. Вип. 6(13). С. 10–14.
- Про Регламент Верховної Ради України : Закон України від 10.02.2010 р. № 1861-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2010.
- Конституція України : закон України від 28.06.1996 р. № 254 к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30.
- Коваленко Т. О. Надмірна конкретизація та невиправдана деталізація як різновиди юридичних дефектів земельно-правового регулювання. *Наукові записки НаУКМА*. 2012. Т. 144–145. С. 110–113.

Honchar Yu. Requirements for formal legal certainty in the field of public relations

Summary. The article emphasizes the need to rethink the dominant narrow approach to understanding formal certainty in national legal science and proposes a broader conceptual approach. It is argued that reducing formal certainty exclusively to the written consolidation of legal norms does not reflect the complexity and multidimensionality of this phenomenon. The author develops an expanded vision in which formal certainty appears as a complex property of law that integrates a number of interrelated requirements: formal, legal-technical, and procedural.

Formal requirements characterize the general features of legal norms – clarity and unambiguity of wording, stability and consistency within the legal system. Legal and technical requirements are related to the rules of norm-drafting and legislative technique, which ensure the logical structure, internal consistency, and systematicity of normative acts. Procedural requirements determine the transparency of law-making and law enforcement processes, including the obligation to officially publish acts, the accessibility of legislation, the prohibition of retroactive application of norms, as well as the predictability and consistency of legal procedures.

The substantive component of each group of requirements has been clarified and their significance for various areas of legal action has been demonstrated: rule-making, law enforcement, and legal interpretation. Particular attention has been paid to their role in ensuring the predictability, stability, and effectiveness of legal regulation, which ultimately shapes citizens' trust in the law as a reliable social regulator. The classification proposed by the author makes it possible to consider formal certainty not only as a technical characteristic, but as a fundamental property of law, which guarantees its systematic nature and protects individuals from the arbitrariness of power.

The scientific novelty of the study lies in the systematic combination of doctrinal, structural, and functional approaches, which made it possible to carry out a multidimensional analysis of formal certainty in the sphere of public relations. The results obtained contribute to the development of legal theory and are of practical importance for improving rule-making, increasing the effectiveness of law enforcement, and strengthening the rule of law.

Key words: formal certainty, requirements of formal certainty, formal requirements, procedural requirements, legal and technical requirements.

Захаров С. В.,*аспірант кафедри фінансового права**Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого**ORCID: <https://orcid.org/0009-0003-9143-3126>*

ФІНАНСОВЕ ПРАВО І ВИЛУЧЕНІ АКТИВИ: ПРОБЛЕМИ ПРАКТИЧНОЇ РЕАЛІЗАЦІЇ

Анотація. Стаття присвячена дослідженню фінансово-правових аспектів примусового вилучення активів держави-агресора та проблем їх практичної реалізації в умовах збройної агресії проти України.

У статті розкрито правову природу примусового вилучення активів і здійснено його відмежування від суміжних правових інститутів конфіскації, реквізиції та націоналізації з урахуванням особливостей національного та міжнародного правового регулювання.

Проаналізовано міжнародну практику застосування контрзаходів (countermeasures) щодо активів держави-агресора, зокрема механізми замороження, цивільної конфіскації та використання прибутків від заморожених державних резервів (windfall profits), а також визначено основні міжнародно-правові ризики, пов'язані з відступом від принципу суверенного імунітету держави.

Розкрито особливості національного механізму примусового вилучення активів в Україні, охарактеризовано роль органів державної влади у його реалізації та виявлено ключові проблеми правозастосування, пов'язані з управлінням активами, їх реалізацією та бюджетним обліком отриманих надходжень.

З'ясовано, що чинна бюджетна класифікація не забезпечує належного відображення доходів, отриманих у результаті примусового вилучення активів та міжнародних компенсаційних механізмів, що негативно впливає на прозорість, підзвітність і ефективність бюджетного процесу.

Обґрунтовано доцільність виокремлення санкційно-компенсаційних доходів як самостійної підкатегорії неподаткових надходжень бюджету, визначено їх фінансово-правову природу та окреслено перспективи нормативного закріплення цієї категорії в бюджетному законодавстві України з урахуванням міжнародного досвіду.

Ключові слова: санкційно-компенсаційні доходи, публічні доходи, бюджетна класифікація, фінансове право, конфіскація, windfall profits, вилучення активів, санкції, міжнародне право, репарації, Фонд ліквідації наслідків агресії.

Постановка проблеми. В умовах сучасних загроз національній безпеці та фінансовій стабільності держави, що розгортаються на тлі трансформації світової системи міжнародних відносин, ключового значення набули механізми примусового вилучення активів держави-агресора та її резидентів. Вони постають не лише як складова санкційної політики, спрямованої на обмеження економічного потенціалу противника, але й як інструмент формування нових джерел публічних доходів, що забезпечують компенсаційні надходження до державного бюджету України.

Міжнародна практика останніх років засвідчила поступове формування правової доктрини, яка допускає застосування так званих контрзаходів (countermeasures) у вигляді замороження,

конфіскації чи використання прибутків від активів держави-агресора. Прикладами цього є ініціативи Європейського Союзу та країн «Великої сімки», які створили правові механізми управління прибутками від заморожених резервів Центрального банку Російської Федерації, спрямованих на фінансування допомоги Україні. Паралельно триває наукова й політико-правова дискусія щодо допустимості відходу від принципу суверенного імунітету держави, що демонструє складність і багатовимірність даної проблематики. Таким чином, проблема набуває подвійного виміру:

- **міжнародно-правового**, який стосується легітимності контрзаходів та допустимості конфіскації активів держави-агресора у світлі норм *jus cogens* та принципу суверенного імунітету;
- **фінансово-правового**, пов'язаного з визначенням місця вилучених активів у системі публічних доходів, їх класифікації та цільового використання в межах бюджетного законодавства України.

Метою статті є комплексний аналіз фінансово-правових наслідків примусового вилучення активів держави-агресора з урахуванням міжнародних контрзаходів та національної практики, а також окреслення можливих напрямів удосконалення бюджетного законодавства України.

Проблематика примусового вилучення активів та їх правового режиму вже стала предметом дослідження як українських, так і зарубіжних учених. Так, **Є. І. Бондаренко** та **М.В. Ярошенко** акцентують на колізіях між гарантіями права власності та механізмами вилучення корпоративних прав підсанкційних компаній, підкреслюючи потребу у формуванні стабільної правової бази для таких рішень [17]. **О.В. Кологойда** розглядає український інститут блокування і стягнення активів підсанкційних осіб, проте залишає поза увагою їхній бюджетно-правовий статус і проблеми класифікації таких доходів [19].

На міжнародному рівні до цієї проблематики звертається Ілля Черногоренко, аспірант (DPhil candidate) Оксфордського університету, який аналізує конфіскацію заморожених російських активів як форму міжнародних репарацій, але більше зосереджується на аспектах захисту прав людини, аніж на бюджетній інтеграції цих ресурсів [18]. Антон Мойсеєнко, директор з наукових досліджень Юридичної школи Австралійського національного університету, у своїх роботах окреслює правові можливості перетворення заморожених активів на джерело допомоги Україні, проте наголошує на міжнародно-правових ризиках, не торкаючись фінансово-правового закріплення таких доходів у національних системах [7].

Таким чином, попередні дослідження зосереджувалися переважно на проблемах власності, санкційного режиму чи міжнародно-правових контрзаходів. У цій статті увагу зосереджено на невирішеній проблемі – потребі у фінансово-правовій конкре-

тизації санкційно-компенсаційних доходів у системі бюджетного законодавства України. Завдання дослідження полягають у: розкритті теоретико-правової природи примусового вилучення активів та його відмежуванні від суміжних правових інститутів (конфіскації, реквізиції, націоналізації); аналізі міжнародної практики застосування контрзаходів та правових ризиків, пов'язаних із конфіскацією державних активів; характеристики української моделі примусового вилучення та проблем правозастосування; обґрунтуванні концепції санкційно-компенсаційних доходів як нової фінансово-правової категорії публічних доходів.

Актуальність обраної проблематики визначається не лише воєнними реаліями та потребою у відновленні економіки України, а й глобальними тенденціями переосмислення правових механізмів міжнародної відповідальності держави-агресора. Розробка фінансово-правових основ для прозорого обліку й використання доходів від примусового вилучення активів здатна стати важливим чинником забезпечення фінансового суверенітету України та довіри міжнародних партнерів.

1. Правова природа та особливості примусового вилучення активів

Проблема визначення природи примусового вилучення активів у сучасній правовій науці є однією з найбільш дискусійних. З одного боку, цей механізм має спільні риси з традиційними інститутами конфіскації, націоналізації чи реквізиції, проте з іншого – відрізняється від них як підставами застосування, так і юридичними наслідками. Український законодавець у Законі № 2116-IX від 3 березня 2022 року закріпив особливий режим вилучення об'єктів права власності Російської Федерації (далі РФ) та її резидентів, що здійснюється **без компенсації** і має винятковий характер, обумовлений потребами національної безпеки [1].

Конфіскація в класичному розумінні розглядається як санкція кримінально-правового характеру. Її застосування можливе лише на підставі вироку суду та передбачене статтями 59, 96¹ та 96² Кримінального кодексу України [2]. Реквізиція, відповідно до статей 353–354 Цивільного кодексу України, допускає відшкодування вартості вилученого майна, оскільки здійснюється для суспільних потреб у воєнний або надзвичайний час [3]. Націоналізація, на відміну від цих механізмів, зазвичай відбувається з виплатою компенсації та має політико-економічне підґрунтя [4].

Відмінність примусового вилучення полягає у тому, що на відміну від націоналізації, яка передбачає компенсацію власнику, чи реквізиції, де також допускається відшкодування вартості вилученого майна, а також від класичної кримінальної конфіскації, яка ґрунтується на встановленні вини конкретної особи, воно здійснюється **без елементу компенсаційності** і не потребує кримінально-правової кваліфікації діяння. Його тісний зв'язок із санкційною політикою держави, що спрямована на нейтралізацію економічних ресурсів агресора, дозволяє розглядати цей інститут як **гібридний механізм**, який перебуває на перетині фінансового, адміністративного та міжнародного права.

Особливість примусового вилучення активів полягає й у його публічно-примусовій природі. Як підкреслюється у вітчизняній фінансово-правовій доктрині, будь-які публічні доходи виникають внаслідок владного акта, а не добровільного волевиявлення суб'єкта [5, с. 62–65]. Саме тому вилучені активи мають бути розглянуті як різновид публічних доходів, адже вони формуються через застосування владного рішення і спрямовуються на задоволення суспільно значущих потреб – від оборони до відновлення зруйнованої інфраструктури.

У цьому сенсі примусове вилучення наближається до санкційного механізму, який має подвійний характер: репресивний – у частині позбавлення агресора його економічних ресурсів, та компенсаційний – у частині спрямування вилученого майна на користь держави-жертви агресії. Подібна логіка простежується і в міжнародній практиці: Канада та Велика Британія запровадили інструменти цивільної конфіскації, що дозволяють обходити тривалі кримінальні процедури і забезпечують швидкий доступ держави до активів, пов'язаних з агресором [6]. Таким чином, примусове вилучення активів постає не лише внутрішньодержавним правовим інструментом, а й елементом ширшої системи міжнародних контрзаходів, спрямованих на підтримання миру та безпеки.

2. Міжнародні практики та контрзаходи щодо активів агресора

Міжнародно-правова дискусія навколо допустимості конфіскації або примусового використання активів іноземних держав є однією з найгостріших у сучасному глобальному правопорядку. Традиційно доктрина суверенного імунітету держави передбачає захист її власності від будь-якого втручання іншої юрисдикції. Проте агресивні війни та масові порушення норм *ius cogens* зумовили потребу в переосмисленні цього підходу. У випадку російської агресії проти України саме концепція контрзаходів (countermeasures) стала тим юридичним підґрунтям, яке дозволило західним державам легітимізувати замороження та подальше використання російських активів [14; 15].

Європейський Союз та держави «Великої сімки» запровадили унікальний механізм управління так званими *windfall profits* – доходами від інвестування заморожених резервів Центрального банку РФ. У липні 2024 року Європейська комісія офіційно повідомила про перерахування 1,5 млрд євро, отриманих від цих надприбутків, до фонду підтримки України [12]. Така модель, яка передбачає збереження «тіла» активів у власності РФ, але спрямування прибутків від їх обігу на користь України, розглядається як компромісне рішення між прихильниками повної конфіскації та тими, хто застерігав від підриву принципу імунітету держави.

Особливу увагу слід звернути на досвід Канади та Великої Британії. У цих країнах ще у 2022–2023 роках запроваджено процедури цивільної конфіскації, які дозволяють вилучати активи без вироку суду у кримінальній справі [7]. Такий підхід забезпечує швидкість і гнучкість реагування, проте водночас породжує дискусії щодо обмеження процесуальних гарантій. У США ж для координації численних органів, які здійснюють санкційний контроль, створено міжвідомчу групу REPO Task Force, що об'єднує Мін'юст, OFAC та розвідувальні структури. Її завданням є інформаційний обмін і прискорене ухвалення рішень щодо арешту та реалізації російських активів [16].

У міжнародному вимірі примусове вилучення активів розглядається не лише як спосіб компенсації завданих збитків, а й як елемент глобальної санкційної політики. Воно спрямоване на підтримання міжнародного миру та безпеки, що прямо передбачено статтею 41 Статуту ООН [8]. Така практика фактично розширює функціонал фінансового права, оскільки перетворює вилучені активи на нове джерело публічних доходів держави-жертви агресії. Саме в цьому полягає її ключовий фінансово-правовий наслідок – формування нових бюджетних потоків, які до цього не мали прецеденту у світовій практиці. Отже, міжнародні контрзаходи, що нині застосовуються до РФ, демонструють тенденцію до виділення такого виду доходів

бюджету, правова природа якого визначається через поєднання ознак санкції та компенсації. Україна, як держава, що безпосередньо страждає від агресії, має не лише інтегрувати цей досвід, а й надати йому нормативної визначеності у власному бюджетному законодавстві.

3. Національний механізм вилучення активів: виклики та результати

Запровадження механізму примусового вилучення активів в Україні стало логічною відповіддю держави на зовнішню агресію. Уже в березні 2022 року був ухвалений Закон № 2116-IX, що закріпив порядок вилучення об'єктів права власності РФ та її резидентів у дохід держави [1]. Цей акт започаткував новий правовий інструмент, який суттєво відрізняється від класичної конфіскації чи націоналізації: він поєднує ознаки санкційного та адміністративно-фінансового механізму і реалізується без виплати компенсації.

На відміну від більшості європейських юрисдикцій, Україна від початку інтегрувала примусове вилучення активів у систему санкційного права. Вилучення відбувається на підставі рішень Ради національної безпеки і оборони України (РНБО), указів Президента та подань Міністерства юстиції до Вищого антикорупційного суду (ВАКС). Така багатоступенева модель забезпечує політичну легітимність і судовий контроль, але водночас ускладнює практичну реалізацію через дублювання повноважень і суперечності у правозастосуванні [2; 16].

Практика підтверджує ці проблеми. Так, у справі щодо активів Олега Дерипаски ВАКС у 2023 році ухвалив рішення про їх конфіскацію на користь держави. Проте фактична реалізація цього рішення затягнулася через колізії між Міністерством юстиції та Фондом державного майна України (ФДМУ) щодо управління об'єктами [12]. Подібна ситуація спостерігалася і з мережею АЗС «Глуско», пов'язаною з російськими власниками, коли одночасно застосовувалися арешти у кримінальному провадженні та санкційне вилучення, що створило юридичний конфлікт і ускладнило управління активом [13].

Аналітики Київської школи економіки у 2024 році зазначали, що в Агентстві з розшуку та менеджменту активів (АРМА) відсутня уніфікована база активів, а інформація про управління ними часто є неповною або несвочасною. Це ускладнює як облік надходжень, так і можливість ефективного контролю з боку суспільства. Водночас Україна вже отримала відчутні надходження від реалізації вилучених активів. За даними Міністерства фінансів, лише за 2022–2023 роки до Фонду ліквідації наслідків збройної агресії надійшло близько 25,8 млрд грн від примусово вилученого майна та майже 36 млрд грн від прибутків Національного банку [16]. Ці ресурси стали важливим доповненням до міжнародної допомоги та податкових надходжень, однак досі відображаються у звітності як «інші неподаткові надходження» [3]. Така практика не враховує особливості природи цих доходів і знижує прозорість бюджетного процесу.

Таким чином, українська модель примусового вилучення активів продемонструвала як нормативні досягнення, так і серйозні проблеми правозастосування. Сильними сторонами є наявність спеціального закону, судового контролю та цільового спрямування коштів. Натомість слабкими залишаються дублювання функцій органів, колізії між санкційним і кримінальним процесами, відсутність єдиного реєстру та відсутність чіткої кваліфікації таких надходжень як бюджетних. Ці чинники сут-

тєво знижують результативність інституту і вимагають комплексного реформування, що включатиме законодавче унормування санкційно-компенсаційних доходів у Бюджетному кодексі.

4. Санкційно-компенсаційні доходи як нова бюджетна категорія

Вилучені активи агресора – це не лише політичний сигнал чи форма санкційного тиску, а передусім економічний ресурс, який потребує чіткого правового оформлення в системі публічних фінансів. Сьогодні такі надходження в Україні обліковуються фрагментарно: частина потрапляє до розділу «інші неподаткові доходи», частина – у категорію «реалізація майна», а прибутки від операцій із замороженими активами взагалі залишаються поза бюджетною класифікацією [3; 16]. Така невизначеність суперечить принципу об'єктивності бюджетного обліку, закріпленому у статті 7 Бюджетного кодексу України, відповідно до якого всі надходження мають бути відображені повно, достовірно та об'єктивно [3].

Саме тому доцільним видається введення нової підкатегорії у структурі неподаткових надходжень – **санкційно-компенсаційних доходів**. Ця категорія має охоплювати три основні джерела:

- 1) майно, примусово вилучене на підставі спеціального закону (Закон № 2116-IX) [1];
- 2) спеціальну конфіскацію у кримінальних провадженнях (статті 96-1, 96-2 КК України) [3];
- 3) доходи від міжнародних механізмів – репарацій, компенсацій та windfall profits, отриманих від заморожених активів РФ [14; 12].

Фінансово-правова природа цих надходжень має спільну рису: вони виникають не з волевиявлення платника і не з господарської діяльності держави, а з активів примусового характеру. Це репресивно-компенсаційні інструменти, що забезпечують не лише наповнення бюджету, а й відновлення справедливості, відшкодування збитків і гарантування національної безпеки [5]. Іншими словами, держава тут виступає не як учасник договірних відносин, а як носій суверенної влади, що реалізує право на контрзаходи та фінансову компенсацію.

Звернемо увагу на міжнародну практику. У Європейському Союзі прибутки від заморожених активів Центрального банку РФ у 2024 році були офіційно класифіковані як **цільові доходи**, що можуть використовуватися виключно для допомоги Україні [12]. У Великій Британії та Канаді існує аналогічний підхід – доходи від реалізації санкційних активів обліковуються в окремій системі *public proceeds of sanctions*, що дозволяє відслідковувати їхнє походження та цільове використання [15]. Це підтверджує: без чіткої класифікації подібних надходжень неможливо забезпечити прозорість і довіру як всередині країни, так і з боку міжнародних партнерів. Запровадження окремої підкатегорії санкційно-компенсаційних доходів у бюджетній системі України мало б кілька ключових переваг:

- **прозорість** – можливість суспільного та парламентського контролю за рухом коштів;
- **ефективність** – уніфікований облік дозволить уникати дублювання та втрат на етапі адміністрування;
- **довіра партнерів** – міжнародні донори отримують гарантії, що кошти від конфіскацій використовуються виключно на відбудову й оборону;
- **правова визначеність** – нова категорія у Бюджетному кодексі узгодить національне законодавство з міжнародними практиками.

Таким чином, пропозиція щодо закріплення «санкційно-компенсаційних доходів» як самостійної підкатегорії неподаткових надходжень у частині 3. ст 9 БКУ та Бюджетній класифікації є не лише теоретично виправданою, а й практично необхідною. Це дозволяє перевести у правове поле той масив фінансових ресурсів, який нині перебуває у статусі «правової сірої зони», та перетворити його на системне джерело фінансової стійкості України у воєнний і післявоєнний період.

5. Прозорість, ризики та перспективи нормативного врегулювання

Відсутність окремої кваліфікації та відбиття в Бюджетній класифікації для санкційно-компенсаційних доходів створює низку системних ризиків. Насамперед ідеться про **злиття цих надходжень з іншими категоріями неподаткових доходів**, що позбавляє можливості простежити їхнє реальне походження та обсяг. У результаті суспільство та міжнародні партнери не можуть чітко ідентифікувати, скільки саме коштів було отримано від примусового вилучення активів агресора, а скільки – від реалізації майна чи інших джерел [16]. Така ситуація суперечить принципу прозорості та достовірності бюджетного обліку, закріпленому в статті 7 Бюджетного кодексу України [3].

Другим критичним ризиком є можливість політичних маніпуляцій. Коли дані щодо конфіскованих активів подаються у зведеному вигляді, це відкриває простір для перебільшення досягнень або, навпаки, заниження результатів санкційної політики. Подібна непрозорість підриває легітимність самого механізму примусового вилучення в очах суспільства, особливо в умовах війни, коли питання справедливості та відновлення довіри до державних інститутів мають ключове значення.

Третім проблемним аспектом є втрата довіри міжнародних партнерів. Донори та союзники, які безпосередньо зацікавлені в ефективності санкційної політики, вимагають чітких і зрозумілих механізмів обліку. Без окремої бюджетної категорії для санкційно-компенсаційних доходів міжнародні структури – від ЄС до МВФ – не можуть бути впевнені, що кошти від конфіскацій та windfall profits використовуються виключно на потреби оборони та відбудови [12; 20]. Це, у свою чергу, може ускладнювати як переговори про нові програми допомоги, так і узгодження міжнародних репараційних механізмів.

Водночас унормування цього питання відкриває низку перспектив. Передусім, внесення змін до Бюджетного кодексу України з метою закріплення нової підкатегорії «санкційно-компенсаційних доходів» дозволить усунути правові колізії й забезпечити системний облік усіх надходжень, отриманих у результаті примусового вилучення чи конфіскації активів агресора. Це відповідає як національним інтересам, так і міжнародним стандартам публічних фінансів.

Крім того, виокремлення цих видів доходів як самостійних в Бюджетній класифікації сприятиме **ефективному контролю та аудиту**. Державна казначейська служба та Рахункова палата отримають можливість формувати детальні звіти щодо обсягу й напрямів використання цих коштів. Парламентські комітети та громадські організації зможуть здійснювати моніторинг у режимі реального часу, що підвищить рівень підзвітності й знизить ризики корупції.

Нарешті, введення такої підкатегорії стане важливим елементом зміцнення фінансового суверенітету України. Адже ідеться не лише про поточні надходження до бюджету, а й про довгострокову стратегію післявоєнного відновлення, де ре-

парації та компенсації мають стати ключовим ресурсом для відбудови економіки й інфраструктури. У цьому сенсі досвід ЄС із цільовим використанням доходів від заморожених російських активів [12] має стати орієнтиром для українського законодавця.

Отже, правове унормування санкційно-компенсаційних доходів має стратегічне значення. Це не лише технічне питання бюджетного обліку, а й ключовий елемент фінансового суверенітету та післявоєнного відновлення України. Внесення змін до Бюджетного кодексу України, принаймні до статті 9, дозволить чітко закріпити санкційно-компенсаційні доходи як окремий вид неподаткових надходжень. Це забезпечить прозорість, об'єктивність та повноту бюджетної класифікації й перетворить ці ресурси на реальний механізм відшкодування збитків, завданих агресією.

Висновки. Примусове вилучення активів держави-агресора поступово трансформувалося з політичного рішення у багаторівневий правовий інститут, що має вагомі наслідки для фінансової системи України. У міжнародному вимірі цей механізм став частиною ширшої стратегії контрзаходів, які дозволяють поєднувати санкційний тиск з компенсаційними інструментами. Приклад Європейського Союзу та країн «Великої сімки» із використанням прибутків від заморожених резервів Центрального банку РФ доводить, що навіть за умов збереження принципу суверенного імунітету можливо сформувати правову модель, яка забезпечує фінансування відбудови та оборони України.

На практиці національний механізм вилучення активів стикається з проблемами неузгодженості між державними органами, що знижує його ефективність. Водночас створення Фонду ліквідації наслідків збройної агресії підтвердило потенціал цих надходжень як важливого фінансового ресурсу. Проте їх облік у межах такого виду доходів бюджету як «інші неподаткові надходження» не дозволяє врахувати їхню унікальну природу, що потребує окремої бюджетної класифікації. Саме ця обставина актуалізує потребу у фінансово-правовій конкретизації вилучених активів як окремого виду публічних доходів. Запропонована категорія санкційно-компенсаційних доходів дозволяє адекватно відобразити їхню репресивно-компенсаційну природу, відмежувати від класичних неподаткових надходжень і забезпечити належний бюджетний облік. Такий підхід відкриває можливість для створення цільових механізмів використання вилучених коштів, підвищує прозорість фінансової системи та зміцнює довіру міжнародних партнерів.

У перспективі закріплення нового виду доходів бюджету в Бюджетному кодексі України може стати ключовим етапом у формуванні сучасної моделі публічних фінансів, де доходи від примусово вилучених активів не розчиняються серед інших надходжень, а виконують виразну функцію компенсації шкоди, завданої агресією. Така модернізація законодавства забезпечить не лише юридичну визначеність, а й стане стратегічним кроком для післявоєнного відновлення та довгострокової фінансової стабільності держави.

Література:

1. Про основи примусового вилучення в Україні об'єктів права власності Російської Федерації та її резидентів : Закон України від 03.03.2022 № 2116-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2116-20> (дата звернення: 11.06.2025).
2. Кримінальний кодекс України : Закон України від 05.04.2001 № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14> (дата звернення: 25.09.2025).

3. Цивільний кодекс України : Закон України від 16.01.2003 № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15>.
4. Про управління об'єктами державної власності : Закон України від 21.09.2006 № 185-V. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/185-16> (дата звернення: 25.09.2025)..
5. Кучерявенко В. М., Соколовська А. М. Фінансове право : підручник. Харків : Право, 2020. 472 с.
6. Order Respecting the Seizure of Property Situated in Canada (Granite Capital Holdings Ltd.). Canada Gazette. 2025. 26 лютого. URL: <https://gazette.gc.ca/gp-pr/p2/2025/02-26/html/sor-dors29-eng.html> (дата звернення: 24.09.2025).
7. Moiseienko A. Frozen Russian Assets and the Reconstruction of Ukraine: Legal Options. ANU College of Law; International Lawyers Project, 2022. URL: <https://wrmcouncil.org/wp-content/uploads/2022/07/Frozen-Russian-Assets-Ukraine-Legal-Options-Report-WRMC-July2022.pdf> (дата звернення: 11.06.2025).
8. Legal options for confiscation of Russian state assets to support the reconstruction of Ukraine. European Parliamentary Research Service, 2024. URL: https://www.europarl.europa.eu/thinktank/en/document/EPRS_STU%282024%29759602 (дата звернення: 11.06.2025).
9. Frozen Russian State Assets. Verfassungsblog.org, 2025. URL: <https://verfassungsblog.de/frozen-russian-state-assets> (дата звернення: 11.06.2025).
10. The Unintended Consequences of Seizing Russian Assets. Foreign Policy, 27.11.2023. URL: <https://foreignpolicy.com/2023/11/27/russia-ukraine-war-central-bank-reserves-assets-seize-reparations-sanctions> (дата звернення: 11.06.2025).
11. Jones M. How the West uses Russia's frozen reserves to help Ukraine. Reuters, 5 March 2025. URL: <https://www.reuters.com/world/europe/how-west-uses-russias-frozen-reserves-help-ukraine-2025-03-05> (дата звернення: 11.06.2025).
12. European Commission. The EU stands with Ukraine. Today we transfer €1.5 billion in proceeds from immobilised Russian assets to the defence and reconstruction of Ukraine. Brussels, 26.07.2024. URL: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/ip_24_4029 (дата звернення: 24.07.2025).
13. Mitigating corruption in the post-war reconstruction of Ukraine. Transparency International, 2023. URL: https://knowledgehub.transparency.org/assets/uploads/helpdesk/Mitigating-corruption-in-the-post-war-reconstruction-of-Ukraine_PR-final.pdf (дата звернення: 11.06.2025).
14. Статут Організації Об'єднаних Націй. Сан-Франциско, 1945. URL: <https://www.un.org/en/about-us/un-charter> (дата звернення: 11.06.2025).
15. Гаазька конвенція про закони та звичаї сухопутної війни від 18.10.1907. URL: <https://ihl-databases.icrc.org> (дата звернення: 11.06.2025).
16. Центр аналізу публічних фінансів та публічного врядування Київської школи економіки. Як наповнюється Фонд ліквідації наслідків збройної агресії? 2024. URL: https://fiscalcenter.org/number/2024_fundliquidation_73mln (дата звернення: 24.07.2025).
17. Бондаренко Є. І., Ярошенко М. В. Стабільність інституту власності та вилучення активів і корпоративних прав російських компаній. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право. 2023. Вип. 72. С. 120–125. URL: <https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2023/01/29.pdf> (дата звернення: 25.09.2025).
18. Chernohorenko I. Seizing Russian Assets to Compensate for Human Rights Violations. European Papers. 2023. Vol. 8. No. 1. P. 321–339. URL: https://www.europeanpapers.eu/en/system/files/pdf_version/EP_EF_2023_I_032_Illia_Chernohorenko_00702.pdf (дата звернення: 25.09.2025).
19. Кологойда О. В. Блокування і стягнення активів підсанкційних осіб: сучасні виклики та перспективи розвитку. Право України. 2024. № 9. С. 112–125. URL: https://pravoua.com.ua/storage/files/magazines/files/article-pravo_2024_9-s4134.pdf (дата звернення: 25.09.2025).

Zakharov S. From Confiscation to the Budget: Financial Law and Seized Assets

Summary. The article is devoted to the study of financial law aspects of the forced seizure of assets belonging to an aggressor state and the problems of their practical implementation under conditions of armed aggression against Ukraine.

The article reveals the legal nature of forced asset seizure and distinguishes it from related legal institutions such as confiscation, requisition, and nationalization, taking into account the specifics of national and international legal regulation.

International practice of applying countermeasures against the aggressor's assets is analyzed, including mechanisms of freezing, civil confiscation, and the use of windfall profits generated from frozen sovereign reserves, as well as the main international legal risks associated with deviations from the principle of state sovereign immunity.

The features of the national mechanism for forced asset seizure in Ukraine are examined, the role of public authorities in its implementation is characterized, and key problems of law enforcement related to asset management, realization, and budgetary accounting of the obtained revenues are identified.

It is established that the current budget classification does not ensure proper reflection of revenues obtained from forced seizure of assets and international compensation mechanisms, which negatively affects transparency, accountability, and efficiency of the budget process.

The article substantiates the expediency of distinguishing sanction-compensatory revenues as an independent subcategory of non-tax budget revenues, defines their financial and legal nature, and outlines prospects for normative consolidation of this category in Ukraine's budget legislation with due regard to international experience.

Key words: sanction-compensatory revenues, public revenues, budget classification, financial law, confiscation, windfall profits, asset seizure, sanctions, international law, reparations, Recovery Fund.

Конча В. В.,*аспірант відділу кримінологічних досліджень
Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності
імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України
ORCID: <https://orcid.org/0009-0005-3905-6292>*

ВІД СПОЖИВАННЯ ДО ВІДТВОРЕННЯ: КРИМІНОЛОГІЧНІ МЕХАНІЗМИ ПЕРЕТВОРЕННЯ РЕЦИПІЄНТІВ РОСІЙСЬКОЇ ПРОПАГАНДИ НА АКТИВНИХ СУБ'ЄКТІВ ВИПРАВДОВУВАННЯ, ВИЗНАННЯ ПРАВОМІРНОЮ, ЗАПЕРЕЧЕННЯ ЗБРОЙНОЇ АГРЕСІЇ РФ ПРОТИ УКРАЇНИ ТА ГЛОРИФІКАЦІЇ ЇЇ УЧАСНИКІВ (СТ. 436² КК УКРАЇНИ)

Анотація. Статтю присвячено кримінологічному дослідженню механізмів трансформації пасивних споживачів російської пропаганди в активних суб'єктів злочинної діяльності, передбаченої ст. 436² КК України. У статті автор виділяє два типи правопорушників: осіб з низькою медіаграмотністю, які свідомо споживають антиукраїнський контент через заборонені соцмережі, та громадян, які несвідомо поширюють замасковані під критику влади пропагандистські наративи. У статті розроблено кримінологічні портрети обох типів осіб та визначено їх психологічні особливості. Обґрунтовано диференційований підхід до запобігання таким кримінальним правопорушенням: технічне блокування та ресоціалізація для першого типу, превентивна освіта для другого.

Ключові слова: російська пропаганда, інформаційна агресія, кримінальне правопорушення, медіаграмотність, запобігання виправдовуванню збройної агресії, інформаційна безпека.

Постановка проблеми. Збройна агресія Російської Федерації проти України, що розпочалася у 2014 році та набула повномасштабного характеру 24 лютого 2022 року, супроводжується масштабною інформаційною війною, спрямованою на легітимізацію воєнних кримінальних правопорушень та формування лояльного до агресора суспільного середовища. Одним із найбільш небезпечних проявів такої інформаційної агресії є систематичне поширення пропагандистського контенту, що виправдовує, визнає правомірною, заперечує збройну агресію РФ проти України або глорифікує її учасників. У зв'язку з цим, особливу кримінологічну значущість становить дослідження феномену трансформації пасивних споживачів російської пропаганди на активних суб'єктів злочинної діяльності, передбаченої ст. 436² Кримінального кодексу України. Цей процес характеризується поступовою психологічною еволюцією особи від початкового сприйняття дезінформаційних наративів до їх активного відтворення та поширення, що в кінцевому результаті призводить до вчинення конкретних кримінальних правопорушень. Таким чином, кримінологічне дослідження механізмів такого перетворення є нагальною науковою та практичною потребою, що обумовлює актуальність обраної проблематики та необхідність її поглибленого вивчення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика інформаційного впливу та пропагандистської діяльності у контексті сучасних воєнних конфліктів привертає увагу як вітчизняних, так і зарубіжних науковців, проте механізми трансформації пасивних реципієнтів пропаганди в активних суб'єктів злочинної діяльності залишаються недостатньо дослідженими. Так, Батиргарєєва В.С. окремі свої роботи присвятила кримінологічному аналізу діджиталізації інформаційної агресії [1] та запобігання глорифікації ворога [2]. Своєю чергою Рєпіна Ю. С. проаналізувала некритичне сприйняття інформації як загрозу національній безпеці в умовах воєнного стану [3]; а Польовий Т. Є. та Юськів Х. В. ще до повномасштабного вторгнення здійснили цінне дослідження в контексті російської пропаганди як інструменту «гібридної агресії» на прикладі республіки Білорусь [4]. Серед зарубіжних досліджень варто виділити роботи Braddock K., який вивчав процеси радикалізації через онлайн-платформи, зосередившись на терористичному контенті [5]. Зейтзофф Т. аналізував можливості соціальних мереж в питанні вимірювання динаміки військових конфліктів, проте не акцентував увагу на індивідуальних кримінологічних аспектах цього процесу [6]. Таким чином, попередні дослідження, попри на свою цінність у розкритті окремих аспектів інформаційної агресії, не містять комплексного кримінологічного аналізу механізмів перетворення реципієнтів російської пропаганди на активних суб'єктів кримінального правопорушення, передбаченого ст. 436² КК України. Залишаються невизначеними механізми цього процесу, кримінологічний портрет правопорушника, заходи запобігання його поширенню, а також специфічні фактори ризику, що сприяють переходу від пасивного сприйняття до активної трансляції злочинного контенту.

Постановка завдання. Метою статті є проведення комплексного кримінологічного дослідження механізмів та закономірностей перетворення пасивних споживачів російської пропаганди на активних суб'єктів злочинної діяльності, передбаченої ст. 436² КК України. Для досягнення поставленої мети необхідно вирішити такі завдання: проаналізувати процес трансформації реципієнтів пропагандистського контенту в активних його поширювачів; визначити детермінанти цієї трансформації; розро-

бити кримінологічний портрет осіб, схильних до такого переходу, та запропонувати науково обґрунтовані заходи запобігання таким кримінальним правопорушенням.

Виклад основного матеріалу. Російська агресія, яка розпочалась у лютому 2014 року, викликала усвідомлення того, що вплив на населення України, а також власних громадян та світову спільноту за допомогою інформаційних ресурсів є складовою гібридної війни, яку РФ розпочала задовго до реальних військових дій в Україні. На жаль, занадто пізно ми зрозуміли, що навіть дитячі мультиплікаційні фільми дитинства були лише одним із підступних засобів у добре спланованому і жахливому за масштабами та цинізмом плані влади РФ з дискредитації державності України не тільки перед всім світом, але і перед українцями [3, с. 180-181].

Як справедливо вказується у Стратегії інформаційної безпеки від 28 грудня 2021 року, деструктивна пропаганда, поширення дезінформації як ззовні, так і всередині України застосовуються державою-агресором з метою підризу стійкості суспільства та інформаційної дестабілізації держави. Водночас ефективна система реагування на такі виклики в Україні досі не створена, що обмежує можливість належним чином протидіяти інформаційній агресії з метою захисту національної безпеки та реалізації національних інтересів України [7].

Відтак, можна говорити про декілька шляхів поширення деструктивного інформаційного впливу РФ на громадян України:

1. Проведення інформаційно-психологічних спеціальних операцій (ІПСО) у різних соціальних мережах, навіть тих, діяльність яких в Україні заблокована. Так, російська сторона використовує різноманітні методи та технології таких операцій, спрямовані на маніпуляцію думками, переконачення фактів, створення фейкових новин та поширення пропагандистської інформації з метою впливу на українське суспільство та міжнародне сприйняття конфлікту [8, с. 227]. При цьому парадоксальним є саме те, що більшість кримінальних правопорушень, передбачених ст. 436² КК України вчиняються з використанням російських соціальних мереж (заборонених на території України), шляхом здійснення репостів проросійських публікацій з метою їх поширення. В цьому випадку особа свідомо продовжує користуватися ними, розуміючи соціальне коло користувачів таких соцмереж та те, що саме там переважають російські пропагандистські наративи, які виправдовують, визнають правомірною, заперечують збройну агресію РФ проти України або глорифікують її учасників.

Виходить, що особа цілеспрямовано шукає таку інформацію, використовуючи VPN-сервіси та інші технічні засоби для обходу блокувань, що свідчить про сформовану потребу, як мінімум в споживанні – як максимум, у поширенні антиукраїнського контенту, а також про усвідомлене бажання долучитися до інформаційної війни проти власної держави. Вбачається, що такі особи бажать бути не просто реципієнтами, а активними суб'єктами російської пропаганди, про що свідчить характер їх онлайн-активності.

2. Більш складним механізмом за своєю суттю для поширення російських наративів серед населення України є техніки «false flag» операцій [9], коли антиукраїнський контент маскується під критику окремих недоліків державного управління або соціальних проблем. Така тактика агресора виявляється особливо ефективною, оскільки українські громадяни, стикаючись з об'єктивними труднощами воєнного часу, сприймають

подібні меседжі як правдиву інформацію від начебто «співвітчизників», які переймаються долею країни. Небезпека полягає в тому, що під виглядом обговорення реальних проблем, агресор впроваджує деструктивні наративи, які підривають довіру до державних інституцій та поглиблюють суспільні розбіжності.

Видається, що ці два способи поширення деструктивного інформаційного впливу РФ на громадян України є кардинально різними за своєю природою та механізмами дії. Якщо у першому випадку особа свідомо шукає інформаційний простір, в якому цілком нормальним є поширення проросійських наративів та антиукраїнського контенту, то у другому випадку російські пропагандистські меседжі навмисно маскуються під патріотичну турботу за Україну та критику реальних соціальних проблем. Така різниця у підходах дозволяє агресору охопити як осіб з уже сформованими проросійськими переконаннями, так і лояльних до України громадян, які можуть бути введені в оману щодо дійсності отриманої ними інформації.

Відтак, вбачається, що обидва механізми перетворення реципієнтів російської пропаганди на активних суб'єктів виправдовування, визнання правомірною, заперечення збройної агресії РФ проти України та глорифікації її учасників (ст. 436² КК України) є поширеними на практиці, проте цільова аудиторія їх впливу відрізняється.

Кримінологічний аналіз судової практики свідчить про те, що переважна більшість обвинувальних вироків пов'язана саме з вчиненням кримінального правопорушення, передбаченого ч. 2 ст. 436² КК України (виготовлення, поширення матеріалів, у яких міститься виправдовування, визнання правомірною, заперечення збройної агресії Російської Федерації проти України), що вчиняється через заборонені соціальні мережі (61,8 % таких дій відбувалися у мережі «Однокласники» [10, с. 221]).

Морально-психологічний портрет особи, яка вчиняє досліджуване кримінальне правопорушення характеризується такими ознаками: правопорушник має критично низький рівень медіаграмотності, схильність до некритичного сприйняття дезінформації та певну інформаційну ізоляваність, що робить його вразливим до маніпулятивного впливу ворожої пропаганди. Психологічний профіль такої особи включає інтелектуальну пасивність, відсутність сформованих власних поглядів та потребу в самоствердженні через приналежність до альтернативного інформаційного простору, що часто компенсує соціальну незатребуваність або життєві негаразди. Крім того, характерною особливістю є швидка зміна позицій після притягнення такої особи до кримінальної відповідальності (більшість вироків містять угоду про визнання винуватості), що свідчить про поверховість переконань та їх ситуативний характер, а не про глибоку ідеологічну мотивацію.

Тут варто погодитись з Батиргарєвою В. С., яка вказує, що практика укладення угод про визнання винуватості, не секрет, змушує людину міркувати, приховувати свої дійсні думки, при цьому не проходячи стадію глибокого розуміння вчиненого та катарсису [2, с. 207].

Інший кримінологічний портрет можна змалювати з людини, яка не розпізнавши маніпулятивну природу антиукраїнських повідомлень, починає їх поширювати у своєму інформаційному середовищі, тим самим породжуючи ефект «снігової кулі», коли токсичні наративи набувають видимості народної думки та легітимності через масове поширення самими українцями.

Цей тип характеризується відносно високим рівнем позитивної соціальної активності, але при цьому недостатньою критичністю мислення щодо джерел інформації та їх достовірності. Такі особи зазвичай мають добрі наміри та щиро переймаються проблемами країни, що робить їх особливо вразливими до маніпулятивних технік «false flag» операцій. Відтак, схильність до імпульсивного поширення інформації без її верифікації та високий рівень довіри до контенту, який зовні відповідає їхнім проукраїнським переконанням призводить до загрози несвідомого перетворення на активного суб'єкта поширення російської пропаганди, що, в тому числі, може проявитися й у виправдовуванні, визнанні правомірною, запереченні збройної агресії РФ проти України та глорифікації її учасників.

Виявлення двох кардинально різних типів осіб, які вчиняють кримінальні правопорушення, передбачені ст. 436² КК України, обумовлює необхідність застосування диференційованих підходів до їх запобігання. У випадку, коли йдеться про осіб, які свідомо шукають та поширюють російську пропаганду через заборонені соціальні мережі, ефективними можуть бути як заходи ресоціалізації, спрямовані на формування критичного мислення та медіаграмотності, так і заходи, спрямовані на посилення технічних засобів блокування доступу до заборонених ресурсів та VPN-сервісів (викорінення джерела споживання проросійських наративів). Такі заходи запобігання є ефективним, з огляду на встановлену поверховість ідеологічних переконань цієї категорії осіб, необхідність спрямувати їх інформаційну активність в правильне русло.

Водночас для осіб другого типу (несвідомі жертви маніпуляцій російської пропаганди) необхідні кардинально інші підходи: навчання громадян методам розпізнавання маніпулятивних технік та верифікації інформації; створення доступних та зрозумілих ресурсів для швидкої перевірки фактів (як, наприклад, фактчек-бот «Перевірка»); проведення інформаційних кампаній щодо способів та ознак російських пропагандистських операцій тощо.

Вбачається, що ключовою відмінністю у підходах є те, що для першого типу осіб необхідні переважно примусові та контрольні заходи з елементами перевиховання, тоді як для другого типу критично важливими є превентивна освіта та формування навичок критичного аналізу інформації. Такий диференційований підхід дозволить максимізувати ефективність запобіжних заходів та мінімізувати ризики вчинення кримінального правопорушення, передбаченого ст. 436² КК України обома категоріями осіб.

Висновки. Проведене кримінологічне дослідження виявило два принципово різні механізми трансформації споживачів російської пропаганди в активних суб'єктів злочинної діяльності, передбаченої ст. 436² КК України: свідоме споживання та поширення антиукраїнського контенту через заборонені соціальні мережі особами з низьким рівнем медіаграмотності та несвідоме поширення замаскованих під патріотичну критику пропагандистських наративів, громадянами з високою соціальною активністю. Встановлена типологія правопорушників обумовлює необхідність диференційованого підходу до запобігання таким кримінальним правопорушенням – від технічного блокування доступу до заборонених ресурсів та ресоціалізації для першого типу до превентивної освіти та формування навичок верифікації інформації для другого. Ефективна протидія інформаційній

агресії РФ потребує комплексного поєднання примусових, технічних та освітніх заходів, спрямованих на підвищення медіаграмотності населення та створення стійкого інформаційного імунітету українського суспільства.

Література:

1. Батиргарєєва В. С. До проблеми «діджиталізації» інфоагресії. *Інформаційна агресія в сучасному світі: правовий аналіз та протидія*: матер. міжн. наук.-практ. круглого столу (Харків, 21 червня 2024 р.). Харків : Майдан, 2024. С. 42–47.
2. Батиргарєєва В. С. Чи однаковий закон для всіх: що показує практика запобігання глорифікації ворога? *Інформаційна агресія в сучасному світі: правовий аналіз та протидія*: матер. міжн. наук.-практ. круглого столу (Харків, 21 червня 2024 р.). Харків : Майдан, 2024. С. 201–209.
3. Репіна Ю. С. Некритичне сприйняття інформації особою як загроза інформаційній безпеці держави в умовах воєнного стану в Україні. *Інформаційна агресія в сучасному світі: правовий аналіз та протидія*: матер. міжн. наук.-практ. круглого столу (Харків, 21 червня 2024 р.). Харків : Майдан, 2024. С. 179–184.
4. Польовий Т. Є., Юськів Х. В. Російська пропаганда як інструмент «гібридної агресії». Кейс Білорусі. *Політичне життя*. 2021. № 3. С. 86–95.
5. Braddock, K. Clearing the Smoke and Breaking the Mirrors: Using Attitudinal Inoculation to Challenge Online Disinformation by Extremists. *Radicalization and Counter-Radicalization*. Vol. 25. 2020. DOI: <https://doi.org/10.1108/S1521-61362020000025009>
6. Zeitzoff, T. Using Social Media to Measure Conflict Dynamics: An Application to the 2008–2009 Gaza Conflict" Research – Thomas Zeitzoff. *Journal of Conflict Resolution*, Vol. 55. Issue 6. DOI: <https://doi.org/10.1177/0022002711408014>
7. Стратегія інформаційної безпеки: Указ Президента України від 28 грудня 2021 року № 685/2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/685/2021#Text>
8. Шмаленко Ю. І. Використання інформаційно-психологічних операцій (ІПСО) у сучасній війні в Україні. *Європейські орієнтири розвитку України в умовах війни та глобальних викликів XXI століття: синергія наукових, освітніх та технологічних рішень* : у 2 т. : матер. міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 19 травня 2023 р.). Одеса : Видавництво «Юридика», 2023. С. 226–229.
9. Roland Martin False flag deceptive action. Britannica. Last Updated: Aug 21, 2025. URL: <https://www.britannica.com/topic/false-flag>
10. Бабенко А. М., Карчевський М. В. Безбезпека примітивізації протидії виправдовуванню ворога. *Інформаційна агресія в сучасному світі: правовий аналіз та протидія*: матер. міжн. наук.-практ. круглого столу (Харків, 21 червня 2024 р.). Харків : Майдан, 2024. С. 218–225.

Kopcha V. From consumption to reproduction: criminological mechanisms of transformation of russian propaganda recipients into active subjects of justification, recognition as lawful, denial of the armed aggression of the Russian Federation against Ukraine and glorification of its participants (article 436² of the Criminal code of Ukraine)

Summary. The article is devoted to a comprehensive criminological study of the mechanisms of transformation of passive consumers of Russian propaganda into active subjects of criminal activity provided for in Article 436² of the Criminal Code of Ukraine. The relevance of the research is determined by the large-scale information war accompanying the armed aggression of the Russian Federation against Ukraine since 2014 and especially after the full-scale invasion on February 24, 2022.

The article analyzes two fundamentally different mechanisms of spreading destructive informational influence of the Russian Federation on Ukrainian citizens. The first mechanism is implemented through information-psychological special operations in banned social networks, where individuals consciously seek and consume anti-Ukrainian content, using VPN services to bypass blockings. The second is a more complex mechanism of «false flag» operations, when propaganda narratives are disguised as patriotic criticism of real problems of Ukrainian society.

Based on criminological analysis of judicial practice, the author has developed two moral-psychological portraits of offenders. The first type is characterized by a low level of media literacy, intellectual passivity, informational isolation, and superficiality of ideological beliefs. The second type consists of patriotically minded citizens with high social activity

who, due to insufficient critical thinking, become unconscious victims of manipulation.

The necessity of a differentiated approach to crime prevention depending on the type of offender is substantiated. For the first type, measures of resocialization, formation of critical thinking, and technical blocking of access to prohibited resources are proposed. For the second type, preventive education, training in methods of information verification and recognition of manipulative techniques are key. It is emphasized that effective counteraction to information aggression requires a comprehensive combination of coercive, technical, and educational measures to create sustainable information immunity of Ukrainian society.

Key words: Russian propaganda, information aggression, criminal offense, media literacy, prevention of justification of armed aggression, information security.

Creative Commons Attribution 4.0
International (CC BY 4.0)

Стаття надійшла 20.10.2025
Статтю прийнято 03.11.2025
Стаття опублікована 10.12.2025

*Лежнін В. І.,**адвокат,**здобувач вищої освіти**Національного наукового центру**«Інститут судових експертиз імені Засл. проф. М. С. Бокаріуса»**Міністерства юстиції України*

ЩОДО ПИТАНЬ ВИЗНАЧЕННЯ ГАЛУЗЕВОЇ НАЛЕЖНОСТІ ІНСТИТУТУ ПУБЛІЧНИХ ЗАКУПІВЕЛЬ У ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ ІЗ ПРЕДМЕТНОЮ ЮРИСДИКЦІЄЮ СУДІВ У ЦИХ СПОРАХ

Анотація. Статтю присвячено проблематиці визначення галузевої належності інституту публічних закупівель. А також розмежування предметної юрисдикції спорів у цій сфері між адміністративними та господарськими судами на різних стадіях публічних закупівель. Виявлено прогалини у правовому регулюванні вирішення спорів у сфері закупівель, що призводить до суперечності судової практики. Надано науково-правову оцінку галузевій належності інституту публічних закупівель, у тому числі на підставі праць як українських, так й іноземних науковців. Доведено необхідність зміни законодавства та сформовано відповідні пропозиції.

Ключові слова: адміністративне право, предметна юрисдикція, публічні закупівлі, комплексний інститут права, договір про закупівлю, метод правового регулювання.

Постановка наукової проблеми. Інститут публічних закупівель під час повномасштабного вторгнення не тільки не втратив своєї актуальності, але й адаптувався до існуючих реалій. Зокрема, були скорочені строки та процедури закупівель, що передбачаються постановою КМУ «Про затвердження особливостей здійснення публічних закупівель товарів, робіт і послуг для замовників, передбачених Законом України «Про публічні закупівлі», на період дії правового режиму воєнного стану в Україні та протягом 90 днів з дня його припинення або скасування» (далі – Особливості) [1].

Про актуальність проблеми вивчення публічних закупівель свідчать і статистичні дані Держаудитслужби. Так, за результатами проведених моніторингів закупівель за січень – серпень 2025 року попереджено порушень, у тому числі шляхом відміни торгів, на суму понад 4,9 млрд грн. та розірвання договорів на суму майже 9,7 млрд грн. [2].

З чого висновуємо про потребу розроблення комплексного підходу до вдосконалення правового регулювання інституту публічних закупівель.

Аналіз основних досліджень і публікацій. Малолітнева В. К. обґрунтовує виключно господарсько-правову природу відносин у сфері публічних закупівель як до, так і після укладення договору про закупівлю. При цьому обґрунтовує свою позицію тим, що замовник не реалізує владно-управлінські повноваження відносно учасників, проведення процедури закупівлі є виключно способом укладення договору, а проведення лише тендеру, як одного юридичного факту, не тягне за собою виникнення прав та обов'язків сторін [3, с. 9–10].

Пивовар Ю. І. та Новаковець В. М. розглядають, насамперед, фінансово-правовий аспект публічних закупівель. На їх

думку, базовими у цій сфері є правовідносини, пов'язані з рухом публічних коштів. Тому предмет фінансово-правового регулювання у сфері публічних закупівель складають правовідносини щодо акумулювання, розподілу, перерозподілу та використання коштів публічних фондів – між публічною адміністрацією і замовниками державних закупівель, а також здійснення фінансового контролю за дотриманням бюджетного законодавства та законодавства у сфері публічних закупівель [4, с. 65–67].

Селіванова Н.П. розглядає публічні закупівлі в адміністративно-правовому забезпечення. До змісту якого відноситься зокрема, форми та методи адміністративної діяльності, адміністративного планування та звітності, адміністративних процедур, які гарантують ефективність та прозорість здійснення закупівель тощо [5, с. 34–36].

Гімецька дослідниця Шмідт А. у книзі “Public Procurement Law and Reform in Developing Countries: International Best Practices and Lessons Learned” підкреслює, що правова природа закупівель поєднує елементи публічного права (з акцентом на прозорість, підзвітність та державний інтерес) та приватного права (з фокусом на договірні відносини та комерційні принципи) [6, с. 19].

Як відмічає науковиця із Північної Македонії, Aneta Daneva Mostrova, M.Sc., за своєю природою публічні закупівлі сьогодні створюють зв'язок і взаємодію між державним сектором та приватним сектором через придбання товарів, робіт і послуг, необхідних для досягнення функціональних цілей держави. Тому сфера публічних закупівель належить до сфери як публічного, так і приватного права, охоплюючи складні аспекти, пов'язані з різними юридичними галузями:

- адміністративне право (включаючи антикорупційне законодавство);

- приватне право, торговельне право та договірне право (включаючи аспекти підприємництва) [7, с. 22].

Dr. Stanka Pejaković вважає, що за своєю природою державні закупівлі є змішаним інститутом, де застосовуються норми як публічного, так і приватного права [8, с. 28].

Тобто, питання галузевої належності інституту публічних закупівель викликає спори у науковців. Вирішення цього питання має не лише теоретичне значення, але й практичні аспекти пов'язані із розмежуванням юрисдикцій судів щодо спорів у сфері публічних закупівель.

Постановка завдання. Метою статті є узагальнення теоретичних положень щодо галузевої належності інституту публічних закупівель та розмежування предметної юрисдикції спорів у цій сфері.

Виклад основного матеріалу дослідження. Адміністративно-правове регулювання публічних закупівель в Україні становлять низка нормативно-правових актів, зокрема, Закон України «Про публічні закупівлі» (далі – ЗУ «Про публічні закупівлі»), Закон України «Про запобігання корупції», Закон України «Про оборонні закупівлі» (далі – ЗУ «Про оборонні закупівлі»), Бюджетний кодекс України, постанова КМУ «Про затвердження особливостей здійснення публічних закупівель товарів, робіт і послуг для замовників, передбачених Законом України «Про публічні закупівлі», на період дії правового режиму воєнного стану в Україні та протягом 90 днів з дня його припинення або скасування» від 12 жовтня 2022 р. № 1178, постанова КМУ «Деякі питання здійснення оборонних закупівель на період дії правового режиму воєнного стану» від 11 листопада 2022 р. № 1275, наказ Мінекономрозвитку від 15 квітня 2020 № 708 «Про затвердження Порядку визначення предмета закупівлі», наказ Мінекономрозвитку від 11 червня 2020 № 1082 «Про затвердження Порядку розміщення інформації про публічні закупівлі» тощо.

Нормативне визначення публічних закупівель міститься у ЗУ «Про публічні закупівлі». Який визначає публічні закупівлі як придбання замовником товарів, робіт і послуг у порядку, встановленому ЗУ «Про публічні закупівлі».

При цьому до замовників відносяться, зокрема, органи державної влади, органи влади Автономної Республіки Крим, органи місцевого самоврядування, об'єднання територіальних громад, а також юридичні особи в окремих сферах господарювання. Так і юридичні особи, які забезпечують потреби держави або територіальної громади, якщо така діяльність не здійснюється на промисловій чи комерційній основі, за наявності однієї з таких ознак:

- розпоряджаються або одержують бюджетні кошти;
- органи державної влади або органи місцевого самоврядування чи інші замовники володіють більшістю голосів у вищому управлінні;
- у статутному капіталі юридичної особи державна або комунальна частка акцій (часток, паїв) перевищує 50% [9].

З метою визначення галузевої приналежності інституту публічних закупівель в Україні необхідно проаналізувати особливості їх правовідносин.

Так, правовідносинам у сфері публічних закупівель (до моменту укладення договору про закупівлю) притаманні такі особливості:

1. Права та обов'язки суб'єктів цих правовідносин перебувають у сфері публічного адміністрування та вимагають здійснення відповідних виконавчо-розпорядчих дій для їх реалізації, зокрема, під час оскарження закупівель до органу оскарження – Комісії Антимонопольного комітету України з розгляду скарг про порушення законодавства у сфері публічних закупівель (далі – орган оскарження).

2. Умовою виникнення адміністративно-правових відносин є участь у них суб'єкта, який у цих відносинах реалізує функції публічного управлінського характеру (замовник, орган оскарження). Так, замовник може приймати рішення про дискваліфікацію учасника, обрання переможця, відміну закупівлі, а орган оскарження – скасовувати рішення замовника, тощо.

3. Спори між сторонами адміністративно-правових відносин вирішуються як в адміністративному (Антимонопольний комітет України), так і в судовому порядку.

4. Адміністративно-правові відносини, що виникають між публічною адміністрацією та іншими суб'єктами адміністративного права, як правило, є відносинами влади та підпорядкування (у випадках адміністративного оскарження рішень замовника). Водночас, під час закупівлі правовідносини між замовником та учасниками реалізуються у тому числі на засадах рівності сторін, але кожна сторона зобов'язана виконувати конкретні вимоги правової норми, адже процедури закупівлі чітко регламентовані (наприклад, учасники є вільними у поданні тендерних пропозицій, однак при поданні – повинні дотримуватися тендерної документації та процедур закупівлі) [10, с. 22–23].

Слід відзначити, що у справі № 922/3928/20 Верховний Суд зазначив, що у разі порушення замовником права переможця на укладення договору про закупівлю, такий учасник має право стягнути із замовника збитки у вигляді упущеної (втраченої) вигоди [11].

Указана правова позиція спростовує аргумент Малотілневої В. К., що юридичний факт проведення тендеру сам по собі не тягне за собою виникнення прав та обов'язків сторін [3, с. 10].

5. Порушення однією зі сторін адміністративно-правових відносин вимог, закріплених в адміністративно-правовій нормі тягне за собою юридичну відповідальність (за порушення законодавства у сфері публічних закупівель передбачена адміністративна та кримінальна відповідальність).

6. Ці правовідносини можуть виникати за ініціативою будь-якої із сторін. Проте згода або бажання другої сторони не є обов'язковою умовою їх виникнення. Більш того, ці правовідносини можуть виникати всупереч бажанню другої сторони. Так, замовник, оголошуючи закупівлю, зобов'язаний допустити до участі будь-яких учасників, якщо вони не підпадають під обмеження, встановлені законодавством чи тендерною документацією. Більш того, законодавством заборонені дискримінаційні дії замовника. Також замовник без законних підстав не може відхилити тендерну пропозицію учасника, який не влаштував замовника [12, с. 100–101].

Тому можемо визначити адміністративно-правові відносини у сфері публічних закупівель як суспільні відносини, урегульовані нормами адміністративного права, які визначають засади, засоби та процедури здійснення публічних закупівель [13, с. 90].

Водночас, аналіз засад адміністративно-правових відносин у сфері публічних закупівель неможливий без їх класифікації.

Так, за характером взаємодії суб'єктів адміністративно-правові відносини можуть бути вертикальні та горизонтальні:

- вертикальні – це відносини, коли одна із сторін має владні повноваження стосовно іншої, яка їй підпорядкована (наприклад, при адміністративному оскарженні учасником рішень замовника, замовник зобов'язаний виконати рішення органу оскарження);
- горизонтальні – це відносини, що виникають між публічною адміністрацією та непідпорядкованими їм суб'єктами (зокрема, учасники добровільно приймають участь у закупівлі, зокрема, шляхом подання тендерної пропозиції, при цьому не підпорядковуються замовнику).

За метою адміністративно-правові відносини поділяють на регулятивні та правоохоронні. Регулятивні – пов'язані з реалізацією позитивних завдань (затвердження та опублікування тендерної документації). Правоохоронні – з реалізацією засобів адміністративного примусу (зобов'язання замовника виконати рішення органу оскарження).

За характером дій зобов'язаного суб'єкта адміністративно-правові відносини можуть бути активними та пасивними. Активні – мають місце тоді, коли зобов'язаний суб'єкт повинен здійснити певні дії (замовник зобов'язаний укласти договір із переможцем закупівлі). Пасивні – пов'язані з утриманням зобов'язаного суб'єкта від вчинення певних дій (від вчинення правопорушення, наприклад, від змов під час закупівлі) [10, с. 24].

Також за змістом, адміністративно-правові відносини поділяються на:

- матеріальні, які виникають під час планування та проведення закупівель;

- процесуальні, які пов'язані з вирішенням індивідуально-конкретних справ і які регулюються адміністративно-процесуальними нормами. Наприклад, щодо оскарження рішень замовника [12, с. 111].

Таким чином, провідне місце у процесі регулювання правовідносин у сфері публічних закупівель (до моменту укладення договору про закупівлю) посідають норми публічного права [4, с. 67].

У цьому контексті варто звернутися до питання визначення публічного адміністрування публічних закупівель, яке Одуха М.В. визначає як «виконання завдань, функцій та здійснення контролю органами публічної адміністрації, які регулюються нормами адміністративного права та пов'язані із вирішенням та виконанням поставлених цілей, щодо врегулювання процесу публічних закупівель товарів, робіт і послуг фізичними особами, фізичними-особами підприємцями чи юридичними особами» [14, с. 171].

Водночас, відносини у сфері публічних закупівель характеризуються поєднанням публічно-правового та приватно-правового методів регулювання. Оскільки з одного боку, такі правовідносини спрямовані на задоволення публічних інтересів, однак з іншого – наявністю низки приватно-правових механізмів, що застосовуються для їх регулювання [15, с. 88].

Так, з моменту укладення договору про закупівлю відносини набувають цивільно-правового характеру із превалюванням диспозитивного методу правового регулювання. Хоча із певними обмеженнями, передбаченими ЗУ «Про публічні закупівлі», зокрема щодо внесення змін до договору про закупівлю під час збільшення його ціни тощо.

Складний характер цього правового інституту, наявність різних підходів українських науковців, прогалини правового регулювання цього питання у частині юрисдикції спорів, призвели до виникнення практичних питань щодо віднесення спорів до господарської чи адміністративної юрисдикції судів.

Так, Кодекс адміністративного судочинства України прямо відносить до компетенції адміністративних судів спори щодо оскарження рішень, дій або бездіяльності державного замовника у контексті ЗУ «Про оборонні закупівлі» [16]. При цьому не згадуючи взагалі ЗУ «Про публічні закупівлі».

Тому Велика Палата Верховного Суду зробила правовий висновок, що органи виконавчої влади або місцевого самоврядування у відносинах щодо організації та порядку проведення торгів (тендеру) діють як суб'єкти владних повноважень і спори щодо оскарження рішень чи бездіяльності цих органів до виникнення договірних правовідносин між організатором та переможцем цього тендеру відносяться до юрисдикції адміністративних судів. У той же час, після укладення договору між замовником та його переможцем спір щодо правомірнос-

ті рішення тендерного комітету підлягає розгляду в порядку цивільного (господарського) судочинства, оскільки фактично зачіпає майнові інтереси переможця торгів [17].

Це корелюється і з нормами Господарського процесуального кодексу України, у якому опосередковано встановлено – спори, що виникають при укладанні, зміні, розірванні та виконанні договорів про публічні закупівлі відносяться до юрисдикції господарського суду [18].

Як вже зазначалося, замовником може бути не тільки орган державної влади чи місцевого самоврядування, але й державна (комунальна) юридична особа, яка забезпечує потреби держави або територіальної громади. Вищезазначений правовий висновок не охоплює правове регулювання спорів із такими замовниками.

Ураховуючи вищевикладені теоретичні обґрунтування щодо особливостей відносин у сфері публічних закупівель (до моменту укладення договору), слід виходити із характеру суті спору.

Публічно-правовий спір, на який поширюється юрисдикція адміністративних судів, є спором між учасниками публічно-правових відносин і стосується саме цих відносин.

Тому у справі щодо оскарження рішення замовника – державної організації – визнання тендеру таким, що не відбувся, Верховний Суд визнав спір публічно-правовим і таким, що підлягає вирішенню за правилами адміністративного судочинства. Оскільки з учасником як переможцем торгів не було укладено договір закупівлі, тому договірні правовідносини не виникли [19].

Аналізуючи правову природу інституту публічних закупівель варто звернутися до класифікації правових інститутів.

Так, комплексні правові інститути є складними утвореннями, які входять до складу декількох галузей права, тому також іменуються міжгалузевими. Під час виникнення комплексного правового інституту публічних закупівель відбулося конвергенція приватного та публічного права, що надає можливість забезпечити економічну складову частину національної безпеки країни шляхом залучення необхідних ресурсів для її розвитку [20, с. 23].

Тому, за результатами проведеного дослідження доведено, що інститут публічних закупівель є комплексним (міжгалузевим) та включає як норми адміністративного та фінансового, так і господарського та цивільного права.

Висновки з проведеного дослідження. Ураховуючи, що інститут публічних закупівель має складний та динамічний характер у правовій науці точаться дискусії щодо його природи – адміністративної, господарської чи навіть фінансової або цивільної. Разом з тим проаналізувавши його особливості та методи правового регулювання приходимо до висновку про його комплексний (міжгалузевий) характер.

Так, до моменту укладення договору процедури закупівлі чітко регламентовані ЗУ «Про публічні закупівлі» та превалює імперативний метод. Тому такі спори відносяться до публічно-правових та підсудні адміністративним судам, навіть якщо замовником є державна (комунальна) організація, а не орган державної влади чи місцевого самоврядування.

У той же час, з моменту укладення договору про закупівлю сторони керуються перш за все умовами договору та Цивільного кодексу України, хоча й з особливостями, передбаченими закупівельним законодавством. Тому з цього моменту в більшій мірі застосовується диспозитивний метод правового регулювання, а спори підсудні господарському суду.

Тому з метою усунення прогалин у правовому регулюванні предметної юрисдикції спорів у сфері публічних закупівель

пропонується доповнити ч. 1 ст. 19 Кодексу адміністративного судочинства України новим пунктом 17 у наступній редакції:

«17) спорах щодо оскарження рішень, дій або бездіяльності замовника до моменту укладення договору про закупівлю у правовідносинах, що виникли на підставі Закону України «Про публічні закупівлі»».

Література:

1. Про затвердження особливостей здійснення публічних закупівель товарів, робіт і послуг для замовників, передбачених Законом України «Про публічні закупівлі», на період дії правового режиму воєнного стану в Україні та протягом 90 днів з дня його припинення або скасування: Постанова Кабінету Міністрів України від 12 жовтня 2022 року № 1178 / *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1178-2022-%D0%BF#Text> (дата звернення: 20.09.2025).
2. Результати діяльності Держаудитслужби, її міжрегіональних територіальних органів за січень – серпень 2025 року / Офіційний веб-сайт Державної аудиторської служби України. URL: <https://dasu.gov.ua/ua/plugins/userPages/3931> (дата звернення: 20.09.2025).
3. Малолітнева В. К. Господарсько-правовий інститут публічних закупівель : монографія. Київ : ДУ «Ін-т економіко-правових дослідж. ім. В. К. Мамутова НАН України», 2020. 412 с.
4. Фінансово-правове регулювання публічних закупівель в Україні : монографія / Ю. І. Пивовар, В. М. Новаковець. Київ : ТОВ «Три К», 2012. 224 с.
5. Селіванова Н. П. Адміністративно-правове забезпечення функціонування системи електронних закупівель в Україні : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 – адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право / Науково-дослідний інститут публічного права. Київ, 2017. 222 с.
6. Шмідт А. Закон про державні закупівлі та реформи в країнах, що розвиваються: Міжнародні найкращі практики та уроки, отримані з досвіду. Баден-Баден : Номос, 2014. 300 с. URL: <https://www.nomos-elibrary.de/de/document/view/detail/uuid/691f9945-ac5c-3b7b-b9fe-c31f71770268> (дата звернення: 20.09.2025).
7. Данева Мострова А. Публічні закупівлі : [монографія]. Скоп'є : Македонський центр міжнародного співробітництва. 2011. 108 с. URL: <https://mcms.mk/images/docs/2011/javni-nabavki-eng.pdf> (дата звернення: 20.09.2025).
8. Пеякович С. Аналіз правового захисту в процедурах публічних закупівель у Боснії і Герцеговині : [монографія]. Сараєво : Аналітика – Центр соціальних досліджень, 2015. 73 с. URL: https://analitika.ba/sites/default/files/publikacije/pravna_zastita_eng_-_izvjestaj.pdf (дата звернення: 20.09.2025).
9. Про публічні закупівлі: Закон України від 25.12.2015 р. № 922-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/922-19#Text> (дата звернення: 20.09.2025).
10. Адміністративне право : навч. посіб. для здобувачів вищ. освіти / Ю. П. Битяк, І. М. Балакарева, М. І. Белікова та ін. ; за заг. ред. В. М. Гаращука, Р. В. Шаповала. Харків : Право, 2023. 277 с.
11. Постанова Верховного Суду від 07.11.2023 у справі № 922/3928/20 URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/115272586> (дата звернення: 20.09.2025).
12. Адміністративне право України (загальна частина) : навч. посіб. / О. І. Остапенко, М. В. Ковалів, С. С. Єсімов та ін. ; [вид. 2-е, доп.]. Львів : СПОЛОМ, 2021. 616 с.
13. Одуха М. В. Публічне адміністрування публічних закупівель в Україні : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 – адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право. Науково-дослідний інститут публічного права. Київ, 2024. 220 с.
14. Одуха М. В. Поняття та зміст публічного адміністрування публічних закупівель в Україні. *Юридичний бюлетень*. Випуск 26. 2022. С. 167–172. URL: <http://www.lawbulletin.oduvs.od.ua/archive/2022/26/22.pdf> (дата звернення: 20.09.2025).
15. Повидиш В. В. Адміністративно-правові відносини у сфері електронних публічних закупівель. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2018. Вип. 6, т. 2. С. 87–93. URL: http://www.nvpp.in.ua/vip/2018/6/tom_2/19.pdf (дата звернення: 20.09.2025).
16. Кодекс адміністративного судочинства України: Закон України від 06.07.2005 № 2747-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15#Text> (дата звернення: 20.09.2025).
17. Постанова Верховного Суду від 14.05.2019 у справі № 918/843/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/81799994> (дата звернення: 20.09.2025).
18. Господарський процесуальний кодекс України: Закон України від 06.11.1991 р. № 1798-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1798-12#Text> (дата звернення: 20.09.2025).
19. Постанова Верховного Суду від 26.05.2022 у справі № 540/849/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/104487710> (дата звернення: 20.09.2025).
20. Драгомерецький М. М. Міжгалузеві інститути права: права-ва природа та підходи до розуміння. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія : Юриспруденція*. 2021. Вип. 53. С. 21–25. URL: <https://vestnik-pravo.mgu.od.ua/archive/juspradenc53/5.pdf> (дата звернення: 20.09.2025).

Lezhnin V. The Institute of Public Procurement: resolving key issues regarding its sectoral affiliation and subject matter jurisdiction

Summary. The article is devoted to the issue of determining the sectoral affiliation of the public procurement institution. It also examines the issue of dividing subject-matter jurisdiction over disputes in this area between the administrative and commercial courts. Ukrainian scholars consider the separate administrative, commercial, and even financial nature of this institution. Foreign scholars adhere to the position that it is mixed in nature, since both public and private law norms are applied.

I have provided scientific and legal research of the sectoral affiliation of the institution of public procurement. In particular the specifics of the method of its legal regulation at various stages of procurement. The article concludes that this institution is complex (inter-sectoral) in nature.

During my research, I identified gaps in the legal regulation of dispute resolution in the field of procurement, which lead to inconsistencies in judicial practice. For example, lower courts and even appellate courts, without reason, often close proceedings in cases challenging the decisions of customers, thereby depriving the plaintiff of the right to access justice. The Supreme Court has partially resolved this issue by distinguishing between disputes under administrative and commercial jurisdiction.

To eliminate contradictions and ensure legal certainty, this article demonstrates the necessity to amend the procedural legislation for resolving disputes concerning public procurement.

To this end, I have drafted proposals for amending the Code of Administrative Procedure of Ukraine.

Key words: administrative law, subject-matter jurisdiction, public procurement, comprehensive legal institute, procurement contract, method of legal regulation.

Москаленко І. О.,

аспірант

Одеського державного університету внутрішніх справ,
суддя – спікер Південного міського суду Одеської областіORCID: <https://orcid.org/0009-0009-8764-4186>

ПРОБЛЕМАТИКА ДІЄВОГО СУДОВОГО ЗАХИСТУ КОМЕРЦІЙНОЇ ТАЄМНИЦІ В УМОВАХ СУЧАСНОСТІ

Анотація. Метою статті є визначення проблематики забезпечення дієвості судового розгляду справ у сфері захисту комерційної таємниці. Досліджено наукову базу та судову практику, яка наявна у Єдиному державному реєстрі судових рішень з метою висвітлення дієвості їх судового розгляду. З урахуванням досвіду США щодо захисту комерційної таємниці зроблені висновки щодо необхідності удосконалення правового регулювання захисту інституту комерційної таємниці з метою забезпечення його дієвого судового розгляду у рамках цивільного та кримінального судочинства.

Ключові слова: комерційна таємниця, дієвість судового розгляду, звільнення від відповідальності за закінченням строків давності, інтелектуальна власність, кримінальне право.

Постановка проблеми та її актуальність. Ми живемо в епоху глобалізації. Фактично, це означає, що кордони стають виключно формальністю, проблеми перетинають кордони, змішуються культури, впливаючи одна на іншу. Серед можливих переваг глобалізації – розширення асортименту продукції, хоча не завжди підвищення її якості, відкритість ринків, доступ до технологій, покращення інфраструктури і, можливо, політичні та правові реформи. Ті, хто користуються перевагами глобалізації, часто посилюються на її роль в допомозі країнам, що розвиваються, скористатися тими ж можливостями, якими вже користуються більш розвинені країни. Наша держава не є винятком з цього процесу, кожного дня ми впроваджуємо нові технології, запозичуємо ідеї, ресурси та персонал.

Тому, в умовах сьогодення належний захист комерційної таємниці стає проблемним питанням для бізнесу, осіб та компаній, вирізняльна здатність яких будується на її інтелектуальних складових.

Визначення комерційної таємниці міститься в Цивільному кодексі України [1]. Зокрема, це інформація, яка є секретною в тому розумінні, що вона загалом чи в певній формі та сукупності її складових є невідомою та не є легкодоступною для осіб, які зазвичай мають справу з видом інформації, до якого вона належить, у зв'язку з цим має комерційну цінність та була предметом адекватних наявним обставинам заходів щодо збереження її секретності, вжитих особою, яка законно контролює цю інформацію. Комерційною таємницею можуть бути відомості технічного, організаційного, комерційного, виробничого та іншого характеру, за винятком тих, які відповідно до закону не можуть бути віднесені до комерційної таємниці.

Треба зазначити, що визначення комерційної таємниці не змінювалось з дати прийняття ЦК України 16.01.2003 [1].

Постановою Кабінету Міністрів України від 9 серпня 1993 року № 611 [2]. встановлено перелік відомостей, що не становлять комерційної таємниці, до них належать установчі документи, документи, що дозволяють займатися підприємницькою чи господарською діяльністю та її окремими видами; інформація за всіма встановленими формами державної звітності; дані, необхідні для перевірки обчислення і сплати податків та інших обов'язкових платежів; відомості про чисельність і склад працюючих, їхню заробітну плату в цілому та за професіями й посадами, а також наявність вільних робочих місць; документи про сплату податків і обов'язкових платежів та інше. Цей перелік також не змінювався з 09.08.1993.

Кожна фізична чи юридична особа згідно ч.2. ст. 506 ЦК України [1] самостійно визначає, яка інформація є комерційною таємницею, має майнові права інтелектуальної власності на цю комерційну таємницю, якщо правомірно визначила її такою, і якщо інше не встановлено договором.

Саме через договірний порядок створення об'єктів інтелектуальної власності та використання комерційної таємниці, в більшості випадків, захист комерційної таємниці як різновиду інформації здійснюється в порядку господарського або цивільного судочинства.

Водночас, статтею 231 КК України [3] передбачена кримінальна відповідальність за незаконне збирання з метою використання або використання відомостей, що становлять комерційну або банківську таємницю, а статтею 232 КК України [3] розголошення комерційної, банківської таємниці або професійної таємниці на ринках капіталу та організованих товарних ринках. Зазначу, що редакція статті 232 КК України 2001 року передбачала покарання у виді позбавлення волі на строк до двох років. У 2011 році законодавець вирішив послабити відповідальність за такі дії, визначивши показання у виді штрафу від однієї тисячі до трьох тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років, а у 2023 доданий такий вид покарання як пробачний нагляд на строк до трьох років.

З аналізу даних Єдиного державного реєстру судових рішень вбачається, що кількість як цивільних, господарських справ, так і кримінальних проваджень, переданих до суду за зазначеними вище статтями є вкрай незначною, а результат їх судового розгляду наврядчи можна визначити як дієвий.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання дієвого захисту комерційної таємниці як різновиду інформації, було предметом вивчення низки вчених у галузі економіки та права, у тому числі Т. В. Лічман (Захист комерційної таємниці в системі економічної безпеки підприємств України в процесі євроінте-

грації) [4], П. Є. Матвієнка (Адміністративна відповідальність за порушення законодавства про комерційну таємницю) [5], Т. В. Васильченка (Господарсько-правове регулювання охорони комерційної таємниці в умовах інноваційної економіки України) [6], Г. С. Богородченко (Комерційна таємниця в умовах взаємодії конкуруючих підприємств) [7] та інших.

Так, В. А. Завертнева-Ярошенко (Проблеми правового захисту комерційної таємниці в Україні) [8] висувала, що для того аби юрисдикційна форма захисту, зокрема звернення до судових інстанцій, дійсно була дієвою, в будь-якому разі необхідно здійснювати ряд превентивних заходів ефективного захисту комерційної таємниці. Власник комерційної таємниці наділений правом самостійно визначитись із методами та способами захисту, які направлені на збереження секретності та попередження.

Окремим проблемам забезпечення дієвості судового розгляду кримінальних проваджень приділено певну увагу в працях відомих процесуалістів, криміналістів і вчених у галузі кримінального права та процесу, зокрема Р. В. Герцика (Криміналістична методика судового розгляду кримінальних проваджень) [9], С. Л. Дерев'янкіна (Співвідношення засади змагальності з активністю суду у процесі дослідження доказів під час судового розгляду кримінальних проваджень) [10], Ю. М. Мирошніченко (Загальні положення криміналістичної методики судового розгляду кримінальних справ) [11], І. І. Когутича (Сутність і структура окремих складників методики судового розгляду кримінальних справ) [12].

Проведені наукові розвідки щодо вивчення проблемних питань судового розгляду справ у сфері захисту комерційної таємниці створили передумови для відповідних досліджень у теоретичній та практичній площині змісту та реалізації принципу дієвості, чому й присвячена дана робота.

Метою цієї статті є визначення засобів забезпечення дієвості судового розгляду справ у сфері захисту комерційної таємниці.

Виклад основного матеріалу. Рекомендацією CM/Res (2010) 12 Комітету Міністрів Ради Європи [13] державам-членам щодо суддів: незалежність, ефективність та обов'язки визначено, що дієвістю є прийняття якісних рішень упродовж розумного строку після справедливого розгляду справ. Судді зобов'язані забезпечувати ефективне управління справами, за які вони несуть відповідальність, включаючи виконання рішень, які входять до їх юрисдикції.

Треба зазначити, що у англomовній версії зазначеної рекомендації використовується термін «efficiency», що дослівно перекладається як ефективний. Використання такого принципу як ефективність не випадкове, адже саме ефективний засіб юридичного захисту гарантований ст. 13 Європейської конвенції з прав людини.

Саме тому, ст. 2 ЦПК України [14] передбачає, що завданням цивільного судочинства є справедливий, неупереджений та своєчасний розгляд і вирішення цивільних справ з метою ефективного захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, інтересів держави.

Згідно з правовою позицією Конституційного Суду України (КСУ) право на судовий захист як вид державного захисту прав і свобод людини і громадянина передбачає і конкретні гарантії ефективного поновлення в правах шляхом здійснення право-

суддя; відсутність такої можливості обмежує це право, яке за змістом ч. 2 ст. 64 Конституції України не може бути обмежено навіть в умовах воєнного або надзвичайного стану [15 абз. 15 п. 3 мотивувальної частини Рішення КСУ від 7 травня 2002 р. № 8-рп/2002].

Отже, складовими частинами дієвого судового розгляду є 1) наявність рішення суду, що набрало законної сили; 2) прийняте протягом розумного строку; 3) на підставі належної оцінки наданих суду доказів.

Питання строку розгляду справ аналізувалося Європейською комісією з ефективності правосуддя. Так, 16 жовтня 2024 року комісією опубліковано Звіт про оцінку європейських судових систем за даними 2022 року [16]. З цього звіту вбачається, що в середньому в Європі адміністративна справа розглядається протягом 741 дня в трьох судових інстанціях, цивільна справа – протягом 591 дня, а кримінальна справа – протягом 344 днів. Загальна тенденція до скорочення часу розгляду справ пояснюється коливаннями кількості нових та вирішених справ у період з 2020 по 2022 рік.

Щодо України, то Європейська комісія з ефективності правосуддя зазначила, що незважаючи на війну у державі, українські суди змогли зберегти сприятливі показники кількості розглянутих справ та строків їх розгляду у 2022 році, який був першим роком війни. Україна зберегла «стандартний» рейтинг ефективності за всіма трьома типами справ. Зокрема, строки розгляду цивільних та господарських справ у першій інстанції становив 168 днів, 108 днів для адміністративних справ та 66 днів для кримінальних справ.

У 2025 році Світовий банк проводить дослідження [17] щодо впливу ефективності судів на економічне зростання країни та сумував, що підвищення ефективності судової системи є основою для зміцнення довіри, підвищення динаміки ринку та забезпечення сталого економічного зростання. Усунувши неефективність судової системи, країни можуть створити позитивний цикл збільшення доступності кредитів, інновацій та інвестицій, що в кінцевому підсумку сприятиме процвітання та зменшенню перешкод для розвитку.

Нарешті, нова макроекономічна література (наприклад, Бейкер та Івашина, 2021) [18] показує, що ефективність судів у періоди фінансових криз (у тому числі карантину та війни) визначає швидкість, з якою економіки долають такі кризи. Цей зв'язок простежується через швидке вирішення справ, пов'язаних з фінансово нестабільними компаніями. Такі справи стосуються різних аспектів права: неплатоспроможності, перегляду умов договорів, трудового, міжнародного приватного права, а також права інтелектуальної власності.

Наша держава є однією з передових у розвитку нових технологічних продуктів, інновацій, штучного інтелекту. Тому, в умовах сьогодення дієвий захист комерційної таємниці стає проблемним питанням для бізнесу, осіб та компаній, вирізняльна здатність яких будується на її інтелектуальних складових.

І саме питання доказування, як частина дієвого судового розгляду, є ключовим при судовому розгляді справ щодо захисту комерційної таємниці у цивільних та господарських справах.

Так, у рішенні Ізяславського районного суду Хмельницької області у справі №675/1297/23 від 21 лютого 2024 року, суд зазначив, що сам факт діяльності ФОП ОСОБА_3, яка є в певних видах ідентичною видам діяльності ФОП ОСОБА_1, з огляду

на зміст того, що визнано комерційною таємницею, не означає розповсюдження цієї інформації та порушення умов договору, укладеного між ОСОБА_1 та ОСОБА_2, яке тягне за собою накладення штрафу.

Також, в матеріалах справи відсутні відомості щодо здійснення відповідачем підприємницької діяльності в будь якій організації – правовій формі в тому ж сегменті та ринку послуг, в якому здійснює свою діяльність позивач, протягом часу перебування у взаємовідносинах з позивачем, а також інформації щодо подальшої відповідної діяльності після його звільнення, що прямо виключає встановлений п. 4.1.2. вид відповідальності за її порушення. Таким чином, позовна заява не містить жодного документально підтвердженого факту на підтвердження розголошення та неправомірного використання інформації ФОП ОСОБА_1, що є конфіденційною, а лише припущення позивача що дане розголошення мало місце.

У рішенні Амур-Нижньодніпровського районного суду м.Дніпропетровська у справі № 199/5763/23 від 24.04.2024 судом встановлено, що відповідач перебував у трудових відносинах з позивачем, і ним було підписано зобов'язання про нерозголошення комерційної таємниці та конфіденційної інформації ТОВ "Дніпрохим". Однак, позивачем не надано належних та допустимих доказів розголошення відповідачем відомостей, що становлять комерційну таємницю, а також доказів спричинення відповідачем матеріальної шкоди, чим не виконав вимоги ст. 12 ЦПК України, відповідно до якої кожна сторона повинна довести обставини, які мають значення для справи і на які вони посилаються як на підставу своїх вимог або заперечень, оскільки посилання позивача та аргументи у позові відносно розголошення відповідачем комерційної таємниці належними та допустимими доказами не підтверджені.

З огляду на принципи рівності та диспозитивності, саме Позивач повинен довести факт розголошення комерційної таємниці, вину відповідача, тому відсутність побудованої системи захисту інформації призводить до неможливості довести обставини, які посилається Позивач, відмови у задоволенні позову і неможливості дієвого захисту інтелектуальної власності Позивача. Саме тому, цивільних, господарських справ щодо захисту комерційної таємниці незначна кількість у провадженні судових органів України.

У свою чергу, КПК України не містить положень щодо ефективного захисту прав учасників кримінального провадження та не передбачає принципи дієвості та ефективності як засади кримінального провадження.

В науці дієвості судового розгляду кримінального провадження розглядається з огляду на завдання кримінального провадження згідно ст. 2 КПК [19] України.

Так, О. В. Авраменко, Р. І. Благута, А. Я. Хитра у навчальному посібнику «Заходи забезпечення кримінального провадження» [20] зазначали, що під дієвістю кримінального провадження, на нашу думку, розуміється виконання завдань кримінального судочинства, які визначені у ст. 2 КПК [19], зокрема: захист особи, суспільства та держави від кримінальних правопорушень, охорона прав, свобод і законних інтересів учасників кримінального провадження, а також забезпечення швидкого, повного та неупередженого розслідування і судового розгляду, щоб кожний, хто вчинив кримінальне правопорушення, був притягнутий до відповідальності відповідно до своєї вини, жоден невинуватий не був обвинувачений або засуджений, стосовно жодної особи

не був застосований необґрунтований процесуальний примус і щоб до кожного учасника кримінального провадження була застосована належна правова процедура.

Отже, для визначення судового розгляду кримінального провадження як дієвого суду необхідно швидко, повно та неупереджено встановити винуватість особи та притягнути її до відповідальності, якщо особа дійсно вчинила кримінальне правопорушення, або встановити невинуватість особи у вчиненні кримінального правопорушення і захистити її від необґрунтованого обвинувачення.

Згідно ст. 62 Конституції України [21], положень ст. 17 КПК України [19], особа вважається невинуватою у вчиненні злочину і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду. Ніхто не зобов'язаний доводити свою невинуватість у вчиненні злочину. Обвинувачення не може ґрунтуватися на доказах, одержаних незаконним шляхом, тобто з порушенням конституційних прав і свобод людини і громадянина або встановлених законом порядку, засобів, джерел отримання таких доказів, а також на припущеннях. Усі сумніви щодо доведеності винності особи тлумачаться на її користь.

Таким чином, складовою дієвості судового розгляду кримінального провадження є належне доказування, коли суд на підставі сукупності належних, допустимих, достовірних доказів визнає їх достатніми для прийняття відповідного процесуального рішення.

Із пункту 43 рішення Європейського суду з прав людини від 14.02.2008 у справі «Кобець проти України» [22] вбачається, що доказування, зокрема, має впливати із сукупності ознак чи неспростованих презумпцій, достатньо вагомим, чітким та узгодженим між собою, а за відсутності таких ознак не можна констатувати, що винуватість особи доведено поза розумним сумнівом.

В силу принципу презумпції невинуватості, що підлягає застосуванню у справах про кримінальне обвинувачення, всі сумніви щодо події кримінального правопорушення та винуватості особи у його вчиненні тлумачаться на її користь. Недоведені події та вина особи мають бути прирівняні до доведеної невинуватості цієї особи.

При вирішенні питання щодо достатності встановлених під час змагального судового розгляду доказів для визнання особи винуватою необхідно керуватися стандартом доведення (стандартом переконання), що передбачає: "ніхто не зобов'язаний доводити свою невинуватість у вчиненні правопорушення і має бути виправданим, якщо сторона обвинувачення не доведе винуватість особи поза розумним сумнівом. Усі сумніви щодо доведеності вини особи тлумачаться на користь такої особи"[19].

Стандарт доведення поза розумним сумнівом означає, що сукупність обставин справи, встановлена під час судового розгляду, виключає будь-яке інше розумне пояснення події, яка є предметом судового розгляду, крім того, що інкриміноване правопорушення було вчинене і обвинувачений є винним у його вчиненні. Це питання має бути вирішене на підставі безстороннього та неупередженого аналізу наданих сторонами обвинувачення і захисту допустимих доказів, які свідчать за чи проти тієї або іншої версії подій.

Так, 16 грудня 2013 року до Амур-Нижньодніпровського районного суду м. Дніпропетровська від прокуратури Амур-Нижньодніпровського району м. Дніпропетровська надійшов об-

винувальний акт відносно двох осіб, обвинувачених у вчиненні кримінальних правопорушень, відповідальність за які передбачена ч.2 ст.177, ст.232 КК України (справа 199/13473/13-к)[23].

Згідно обвинувального акту дружина з чоловіком працювали на підприємстві з виготовлення чавунного посуду. Директором підприємства було отримано патент на промисловий зразок «Посуд». Обвинувачені зареєстрували ТОВ основним видом діяльності якого, в тому числі є лиття чавуну та з корисливих мотивів, з використанням комерційної таємниці підприємства – власника патенту, організували виробництво чавунної продукції в порушення патенту на промисловий зразок на чавунний посуд.

Особи обвинувачувались в умисному розголошенні комерційної таємниці без згоди її власника особою, якій ця інформація відома у зв'язку з професійною або службовою діяльністю, вчинене з корисливих мотивів і завдало істотної шкоди суб'єкту господарської діяльності, а також незаконне використання промислового зразка вчинене службовою особою з використанням службового становища, що завдало матеріальної шкоди у великому розмірі, вчинене за попередньою змовою групою осіб.

Вироками від 06.11.2015 та 22.08.2019 [23, 24] обвинувачених було визнано невинуватими в пред'явленому обвинуваченні у вчиненні кримінального правопорушення, передбаченого ч.2 ст.177, ст. 232 КК України, та виправдано за недоведеністю вчинення зазначене кримінальне правопорушення.

Такий висновок суду ґрунтувався на тому, що обвинувальний акт не містив відомостей про розголошення обвинуваченими саме комерційної таємниці і в межах висунутого обвинувачення прокурором не було надано належних та допустимих доказів на підтвердження самого факту розголошення будь-якої конкретно визначеної комерційної таємниці, тобто не доведено сам факт вчинення такого кримінального правопорушення. Частину доказів визнано недопустимими через порушення порядку їх отримання, а докази отримані на їх підставі визнано також недопустимими з застосуванням концепції «плодів отруєного дерева».

В. А. Завертнева-Ярошенко (Проблеми правового захисту комерційної таємниці в Україні) [8] зазначала, що правове регулювання відносин у сфері захисту комерційної таємниці в Україні не породжує правових гарантій, що направлені на ефективне забезпечення та захист майнових прав на такий об'єкт інтелектуальної власності як комерційна таємниця. У законного власника комерційної таємниці виникає ряд труднощів, що пов'язані з проблемою доведення факту розголошення комерційної таємниці, визначенням причинно-наслідкового зв'язку між незаконними діями порушника, що полягають у порушенні майнових прав власника на комерційну таємницю, та збитками, які були завдані внаслідок таких протиправних дій, а також складність полягає в доведенні дійсного розміру збитків та упущеної вигоди. Тому перш за все, враховуючи аналіз судової практики України, особа, бажаючи ефективно захистити свої майнові права на об'єкт інтелектуальної власності, має здійснювати ряд превентивних заходів, такі як: заздалегідь визначати чітко встановлений розмір грошових відшкодувань у договорі про нерозголошення комерційної таємниці, так як у разі порушення договору довести пряму дійсну шкоду є навряд чи можливо, розробити Положення про комерційну таємницю та встановити відповідальність у разі її незаконного розголошення, та здійснювати превентивні заходи не юридичного характеру.

Зазначене свідчить про те, що процес доказування у справах про захист комерційної таємниці, є надзвичайно складним, адже:

1) визначення змісту комерційної таємниці та його документальне закріплення залежить виключно від потерпілого;

2) строк чинності права інтелектуальної власності на комерційну таємницю обмежується строком існування сукупності ознак комерційної таємниці;

3) збирання доказів вчинення кримінального правопорушення ускладнено тим, що воно відбувається через досить тривалий час після вчинення правопорушення, у цій категорії справ відсутні прямі докази, а їх оцінка потребує ґрунтовних знань не тільки цивільного, кримінального права, а права інтелектуальної власності;

4) можливість кваліфікації дій обвинувачених за ст. 231-232 КК України залежить від здійснених превентивних дій самого потерпілого, які у переважній більшості випадків не здійснюються через низьку юридичну обізнаність потерпілого щодо необхідності побудови системи юридичного захисту та економічної безпеки на підприємстві.

Повертаючись до аналізу справи №199/13473/13-к, ухвалою Апеляційного суду Дніпропетровської області від 04.04.2016 року та ухвалою Дніпровського апеляційного суду від 04.12.2019 [25] року були задоволенні апеляційні скарги прокурора Дніпропетровської місцевої прокуратури №1 та потерпілого відповідно, а виправдувальні вироки Амур-Нижньодніпровського районного суду м. Дніпропетровська від 06.11.2015 року та 22.08.2019 року скасовані.

З урахуванням скасованих виправдувальних вироків, вироком Амур-Нижньодніпровського районного суду м. Дніпропетровська від 25.08.2020 [26] обвинувачених визнано винними та на підставі п.3 ч.1 ст.49 КК України звільнено від кримінальної відповідальності за вчинення кримінальних правопорушень, передбачених ст.ст.177 ч.2, 232 КК України, у зв'язку із закінченням строків давності притягнення до кримінальної відповідальності.

У подальшому, до 21 січня 2021 тривав процес оскарження зазначеного вироку.

Тобто, судовий розгляд кримінального провадження у цій справі тривав більше 7 років, хоча відповідно до ст. 12 КК України кримінальне правопорушення, передбачене ч.2 ст.177 КК України, є нетяжким злочином, строк притягнення до відповідальності за який становить 5 років з дати вчинення такого злочину, а кримінальне правопорушення, передбачене ст.232 КК України є кримінальним проступком, строк притягнення до відповідальності за який становить 2 роки відповідно.

Крім того, кримінальні правопорушення були вчинені в період з 2002 по 2008 роки, а обвинувальний акт надійшов до суду 16 грудня 2013 року, тобто після спливу більше ніж п'яти років з дати вчинення кримінальних правопорушень і уже по закінченню строків притягнення до відповідальності за їх вчинення.

З зазначеного вище постає питання: чи міг бути судовий розгляд цього кримінального провадження дієвим з огляду на звільнення засуджених від відповідальності за закінченням строків давності.

У вироці Амур-Нижньодніпровського районного суду м. Дніпропетровська від 25.08.2020 суд зазначив [26], що стосується строків розгляду та повноти дослідження доказів по кримінальному провадженню, то судом досліджені були докази в тому

обсязі, як бажали сторони, неодноразово відкладалися засідання за клопотаннями сторін, повторювалися неодноразово виклики свідків. При цьому суд наголошує, що забезпечення доказів є обов'язком сторін, а не суду і суд діяв в рамках розумних строків, які надавались сторонам для виконання зазначеної функції. Відповідно до заяв обвинувачених від 22.07.2020 року вони вважали можливим завершувати судовий розгляд без повторення виклику свідків, на підставі наявних досліджених матеріалів; потерпілий також надав суду заяви від 10.08.2020 року про завершення судового розгляду. Під час завершення дослідження доказів 25.08.2020 року прокурор просив надати йому час для підготовки до судових дебатів, який йому був судом наданий в обсязі, який він бажав.

Отже, тривалий судовий розгляд цього кримінального провадження, крім іншого, був зумовлений процесуальною поведінкою учасників кримінального провадження, що в результаті призвело до порушення завдань кримінального судочинства, які визначені у ст. 2 КПК України щодо швидкого судового розгляду та притягнення винних до відповідальності.

Як зазначає Когутич І.І., професійна діяльність ключових учасників судового провадження завжди повинна здійснюватися на основі тих етичних принципів, які сформувались у суспільстві. Дотримання прокурором, адвокатом етичних норм сприяє повнішому, результативнішому виконанню ними своїх обов'язків, підвищенню ефективності їхньої діяльності, чого від них чекають судді та інші учасники процесу. З зазначеним важко не погодитися.

Мирошниченко Ю. М. вважає, що ситуаційна характеристика конкретного судового провадження становить модель рухомої, динамічної системи, образ якої формується у свідомості головуючого, котрий безперервно стежить за її параметрами та реагує на їхню зміну з метою конструктивного спрямування розвитку ситуації за допомогою рекомендованих наукою криміналістичних засобів.

На думку Дерев'янкіна С. Л. здійснення судом із власної ініціативи процесуальних дій у кримінальному провадженні після того, як буде вичерпана активність сторін кримінального провадження, сприятиме всебічному та повному з'ясуванню всіх обставин кримінального провадження, надасть суду можливість об'єктивно оцінювати позиції сторін.

Можливо, при тривалих строках розгляду справ більш активна позиція суду є виправданою та забезпечить швидше досягнення правової визначеності у справі. Водночас, суддям треба обережно ставитися до активної позиції суду у справі, адже така активність може тлумачитись обвинуваченим як обвинувальний ухил чи упередженість суду.

Вважається, що американці одні із перших у світі запровадили систему захисту інформації на законодавчому рівні, бо саме у США високо цінується комерційна таємниця, у зв'язку із чим діють жорстокі обмеження щодо доступу та розголошення її даних. І ці законодавчі норми стають тільки жорсткішими з огляду саме на розвиток інформатизації у США.

Як повідомляє Дослідницька служба Конгресу США (CRS) у Резолюції Конгресу США «Вступ до законодавства про комерційну таємницю» [27] у січні 2023 року колишнього співробітника General Electric було засуджено до двох років ув'язнення за змову з метою викрадення комерційної таємниці компанії щодо газових і парових турбін на користь Китайської Народної Республіки. Міністерство юстиції США зосередило значну

увагу на боротьбі з крадіжками інтелектуальної власності та шпигунством з боку уряду Китаю та пов'язаних з ним суб'єктів, хоча й застерігає, що ця увага не повинна створювати враження нетерпимості чи упередженості щодо китайців або перешкоджати законній академічній та науково-дослідницькій співпраці.

Закон про економічне шпигунство 1996 року (ЕЕА) визнав федеральним злочином незаконне привласнення комерційної таємниці в комерційних цілях. Згідно з цим законом, злочин комерційної крадіжки полягає у викраденні комерційної таємниці з метою «заподіяння шкоди будь-якому власнику цієї комерційної таємниці» і може каратися штрафами та тюремним строком до 10 років.

Крім того, з 01.01.2026 у США набирає чинності новий закон про кримінальну відповідальність за використання комерційної таємниці, згідно якого особи, які мають законний доступ до такої інформації, можуть бути притягнуті до кримінальної відповідальності за її розголошення.

Водночас, стаття 232 КК України передбачає покарання у виді штрафу від однієї тисячі до трьох тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або пробачінний нагляд. Прийнятий у 2011 році Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо гуманізації відповідальності за правопорушення у сфері господарської діяльності» [28] передбачив проведення кримінального провадження у формі приватного обвинувачення за ст. 232 КК України та виключив з санкції ст. 232 КК України можливість призначення покарання у виді позбавлення волі. У пояснювальній записці до зазначеного Закону зазначено, що непоодинокими є випадки зловживань правоохоронними органами під час притягнення підприємців до кримінальної відповідальності, що має наслідком погіршення інвестиційного клімату в державі і зниження підприємницької активності населення, а також потреба у приведенні положень вітчизняного законодавства, у відповідність із європейськими стандартами у відповідність із європейськими стандартами, згідно з якими за скоєння зазначених правопорушень пріоритет надається застосуванню фінансових санкцій.

Тим не менш, як ми бачимо на прикладі справи № 199/13473/13-к, гуманізація відповідальності за ст. 232 КК України призвела виключно до фактичної неможливості притягнення винних до кримінальної відповідальності за вчинення таких дій, в тому числі і у виді штрафу. Наврядчи такий практичний результат покращує інвестиційний клімат, підвищує підприємницьку активність та сприяє залученню іноземних інвесторів, у тому числі з США, де розголошення комерційної таємниці каратися тюремним строком до 10 років.

Водночас, дієвість судового розгляду кримінальних проваджень у сфері захисту комерційної таємниці у США також має свою проблематику. Як зазначають юристи Едвард Дж. «Тріп» Койн III, Е. Бредлі Еванс та Гевін Б. Парсонс з юридичної фірми Ward and Smith, P.A. [29], на відміну від інших спорів у сфері інтелектуальної власності, які можуть виграти від тривалого досудового розслідування, справи, пов'язані з комерційною таємницею, часто вимагають негайних дій, щоб запобігти непоправній шкоді. Перші 48-72 години після виявлення потенційного незаконного привласнення є критично важливими. Хоча потенційна кримінальна відповідальність за федеральним законодавством та законодавством штату може надати значні важелі впливу, вона вимагає продуманого підходу, щоб уникнути етичних пасток. Час передачі кримінальної справи до суду може вплинути на

розкриття цивільних фактів і призвести до призупинення цивільного судочинства. Окремі відповідачі можуть посылатися на захист П'ятої поправки до Конституції, що ускладнює як розкриття інформації, так і переговори про врегулювання.

Висновки. Дієвість судового розгляду справ у сфері захисту комерційної таємниці залежить від багатьох факторів, у тому числі від превентивних дій самого власника об'єкта інтелектуальної власності, часу звернення такого власника за захистом своїх прав, достатності допустимих доказів для об'єктивного та повного судового розгляду справи, належних процесуальних дій сторін щодо збирання цих доказів, процесуальної поведінки учасників провадження.

З урахуванням достатньо невеликого проміжку часу (2 роки) з дати вчинення кримінального правопорушення для притягнення особи до кримінальної відповідальності за вчинений кримінальний проступок з розголошення комерційної таємниці, реальна можливість призначення та відбування покарання за вчинене є вкрай неімовірною. Саме тому, сьогодні більш ефективним та дієвим видається звернення до суду у рамках цивільного чи господарського судочинства з вимогами про відшкодування завданих збитків та упущеної вигоди, заборони використання патенту та/або скасування зареєстрованого патенту з порушенням прав інтелектуальної власності. Зазначена проблематика може бути вирішена виключно внесенням змін до ст. 232 КК України щодо посилення кримінальної відповідальності за незаконне розголошення комерційної таємниці, можливістю призначити покарання у виді позбавлення волі, що відповідно призведе до перекваліфікації дій з проступку у злочин відповідної тяжкості та уможливить застосування більших строків давності, передбачених ст. 49 КК України.

Література:

1. Цивільний кодекс України. Офіційний вебпортал парламенту України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (дата звернення: 20.05.2025).
2. Про перелік відомостей, що не становлять комерційної таємниці. Офіційний вебпортал парламенту України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/611-93-п#Text> (дата звернення: 20.05.2025).
3. Кримінальний кодекс України. Офіційний вебпортал парламенту України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення: 20.05.2025).
4. Лічман Т. В. Захист комерційної таємниці в системі економічної безпеки підприємств України в процесі євроінтеграції: ВНЗ «Ун-т економіки та права «КРОК». – Київ, 2014. – 20.
5. Матвієнко П. Є. Адміністративна відповідальність за порушення законодавства про комерційну таємницю Нац. ун-т бізнесу і природокористування України. – К., 2010. – 19 с.
6. Васильченко Т. В. Господарсько-правове регулювання охорони комерційної таємниці в умовах інноваційної економіки України, Міжрегіон. акад. упр. персоналом, Ін-т права ім. князя Володимира Великого. – К., 2011. – 20 с.
7. Богородченко Г. С. Комерційна таємниця в умовах взаємодії конкуруючих підприємств. Актуал. проблеми економіки. – 2009. – № 3. – С. 73–78.
8. Завертнева-Ярошенко В. А. Проблеми правового захисту комерційної таємниці в Україні : Правова держава, Вип. 32'2018 URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Prav_2018_32_17/ (дата звернення: 20.05.2025).
9. Герцик Р. В. Криміналістична методика судового розгляду кримінальних проваджень. *Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія»*. 2019. Т. 19. С. 92–97. URL : <https://doi.org/10.32837/npuola.v19i0.529> (дата звернення: 20.05.2025).
10. Деревянкін С. Л. Співвідношення засади змагальності з активністю суду у процесі дослідження доказів під час судового розгляду кримінальних проваджень. *South Ukrainian Law Journal*. 2020. № 4. С. 250–255. URL : <https://doi.org/10.32850/sulj.2020.4.42> (дата звернення: 20.05.2025).
11. Мирошниченко Ю. М. Загальні положення криміналістичної методики судового розгляду кримінальних справ. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка*. 2021. Т. 3, № 95. С. 276–286. URL : <https://doi.org/10.33766/2524-0323.95.276-286> (дата звернення: 20.05.2025).
12. Когутіч І. І. Сутність і структура окремих складників методики судового розгляду кримінальних справ. *Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія»*. 2019. Т. 19. С. 190–205. URL : <https://doi.org/10.32837/npuola.v19i0.516> (дата звернення: 20.05.2025).
13. Рекомендація CM/Rec (2010) 12 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо суддів: незалежність, ефективність та обов'язки URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_a38#Text (дата звернення: 10.09.2025).
14. Цивільний процесуальний кодекс України. Офіційний вебпортал парламенту України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text> (дата звернення: 22.09.2025).
15. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Президента України щодо офіційного тлумачення положень частин другої, третьої статті 124 Конституції України (справа щодо підвідомчості актів про призначення або звільнення посадових осіб) від 7 травня 2002 року, Справа N 1-1/2002 , N 8-п/2002 <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v008p710-02#Text> (дата звернення: 22.09.2025).
16. European judicial systems CEPEJ Evaluation Report. URL : <https://rm.coe.int/cepej-evaluation-report-part-1-en/1680b272ac> , (дата звернення: 11.09.2025).
17. Erica Bosio. Improving the efficiency of courts can boost a country's economic growth; 23.01.2025. URL <https://blogs.worldbank.org/en/governance/improving-the-efficiency-of-courts-can-boost-a-country-s-economy> , (дата звернення: 11.09.2025).
18. Bo Becker and Victoria Ivashina. Corporate Insolvency Rules and Zombie Lending. URL : https://www.ecb.europa.eu/press/conferences/ecbforum/shared/pdf/2021/Ivashina_paper.en.pdf , (дата звернення: 11.09.2025).
19. Кримінальний процесуальний кодекс України. Офіційний вебпортал парламенту України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text> (дата звернення: 20.05.2025).
20. Авраменко О. В., Благута Р. І., Хитра А. Я. Заходи забезпечення кримінального провадження: навчальний посібник. – Львів: ЛьвДУВС, 2014. – 192 с.
21. Конституція України. Офіційний вебпортал парламенту України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text> (дата звернення: 20.05.2025).
22. Справа "Кобець проти України" Страсбург, 14 лютого 2008 року URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_320#Text (дата звернення: 20.05.2025).
23. Вирок Амур-Нижньодніпровського районного суду м. Дніпропетровська у справі № 199/13473/13-к від 06.11.2015 року URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/53219036> (дата звернення: 20.05.2025).
24. Вирок Амур-Нижньодніпровського районного суду м. Дніпропетровська у справі № 199/13473/13-к від 22.08.2016 року URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/83794267> (дата звернення: 20.05.2025).
25. Ухвала Дніпровського апеляційного суду у справі № 199/13473/13-к від 04.12.2019 року URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/86432879> (дата звернення: 20.05.2025).
26. Вирок Амур-Нижньодніпровського районного суду м. Дніпропетровська у справі № 199/13473/13-к від 25.08.2020 року

URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/91120878> (дата звернення: 20.05.2025).

27. FAS Project on Government Secrecy (1991-2021). URL : <https://sgp.fas.org/crs/secrecy/IF12315.pdf> (дата звернення: 20.05.2025).
28. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо гуманізації відповідальності за правопорушення у сфері господарської діяльності. Офіційний вебпортал парламенту України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4025-17#Text> (дата звернення: 20.05.2025).
29. Litigating Trade Secret Cases: A Strategic Guide for In-House Counsel. Ward and Smith, P.A. URL : <https://www.wardandsmith.com/articles/litigating-trade-secret-cases-a-strategic-guide-for-in-house-counsel> (дата звернення: 20.05.2025).

Moskalenko I. Issues of trade secrets effective judicial protection in modern frame

Summary. The purpose of this article is to identify issues related to ensuring the effectiveness of court proceedings in the field of trade secret protection. The scientific basis and court practice available in the Unified State Register of Court Decisions were studied in order to highlight the effectiveness of their judicial review. Taking into account the experience of the United States of America in protecting trade secrets, conclusions are made regarding the need to improve the legal regulation of the protection of trade secrets in order to ensure their effective judicial review in civil and criminal proceedings.

The author notes that no changes have been made to the legal regulation of trade secrets since the adoption of the Civil Code of Ukraine. Therefore, in the current conditions of informatization and globalization, the issue of trade secret protection needs further improvement, taking into account foreign experience and practice. The author also

draws attention to the problems of evidence and procedural behavior of participants in criminal proceedings, which lead to lengthy court proceedings in both civil and criminal cases of this category.

It should be noted that the Law of Ukraine “On Amendments to Certain Legislative Acts of Ukraine Regarding the Humanization of Liability for Offenses in the Sphere of Economic Activity,” adopted in 2011, provided for criminal proceedings in the form of private prosecution under Article 232 of the Criminal Code of Ukraine and excluded from the sanction of Article 232 of the Criminal Code of Ukraine the possibility of imposing a sentence of imprisonment. Therefore, the statute of limitations for criminal liability under Article 232 of the Criminal Code of Ukraine is two years from the date of the commission of such a criminal offense. Since Article 232 of the Criminal Code of Ukraine does not provide for imprisonment as a type of punishment, and criminal proceedings in this category of cases can only be initiated at the request of the victim, it is practically impossible to conduct a proper pre-trial investigation and court proceedings within the statute of limitations for criminal liability, which accordingly leads to the avoidance of punishment by those convicted of criminal offenses involving the intentional disclosure of commercial secrets. The article notes that despite the fact that in the United States of America, in addition to fines, such actions are punishable by imprisonment for up to 10 years, the country’s legislation is becoming more stringent, protecting the trade secrets of legal entities and individuals from unlawful disclosure, even in cases where such information was obtained from its owner lawfully.

Key words: trade secrets, efficiency of proceedings, exemption from liability due to expiration of the statute of limitations, intellectual property, criminal law.

Creative Commons Attribution 4.0
International (CC BY 4.0)

Стаття надійшла 30.10.2025
Статтю прийнято 12.11.2025
Стаття опублікована 10.12.2025

Рева С. І.,

аспірант кафедри адміністративно-правових дисциплін
факультету підготовки фахівців для підрозділів превентивної діяльності НПУ,
Донецького державного університету внутрішніх справ
ORCID: <https://orcid.org/0009-0008-6139-8872>

ВИЗНАЧЕННЯ МОМЕНТУ ВИЯВЛЕННЯ АДМІНІСТРАТИВНОГО ПРАВОПОРУШЕННЯ, ПОВ'ЯЗАНОГО З КОРУПЦІЄЮ: ГЕНЕЗА НАУКОВОГО ВИРІШЕННЯ НАЯВНОЇ ПРОБЛЕМИ

Анотація. У статті порушується важлива для адміністративно-деліктного провадження проблема – визначення моменту виявлення правопорушення, пов'язаного з корупцією. Відсутність його чіткого закріплення в законодавстві України зумовлює неоднозначність у правозастосовній та судовій практиці. Обґрунтовується, що таким моментом є отримання уповноваженим органом чи посадовою особою інформації про порушення. За наявності прогалин пропонується застосування принципу верховенства права та найбільш сприятливого підходу для особи.

Ключові слова: адміністративні правопорушення, правопорушення, пов'язані з корупцією, провадження у справах про адміністративні правопорушення, момент виявлення правопорушення, практика ЄСПЛ, верховенство права.

Постановка проблеми. На сьогодні виявлення адміністративних правопорушень, пов'язаних з корупцією є одним із напрямків протидії корупційним правопорушенням. І хоча ця група деліктів (за розумінням законодавця – ч. 1 ст. 1 Закону України «Про запобігання корупції») безпосередньо не містить ознак корупції [1], на фоні наявності спільних рис, властивостей та детермінант дає підстави говорити про спорідненість цих двох правових явищ [2, с. 68]. Розгляд цієї категорії адміністративних правопорушень законодавством віднесено до підвідомчості районних, районних у місті, міських чи міськрайонних судів (ст. 221 КУпАП). Маємо констатувати, що процес документування правопорушень, передбачених главою 13-А КУпАП не можна назвати простим – від осіб, уповноважених на складання протоколів за цей вид проступків процедура вимагає ретельного збору достатньої кількості доказів. Як наслідок, умовно кожна третя-четверта справа, яка направлена до суду, за результатами розгляду закривається з тих чи інших, передбачених законом обставин (див. Табл. 1). Зокрема $\geq 30\%$ таких справ закривається

у зв'язку із закінченням строків давності накладення стягнення (п. 7 ч. 1 ст. 247 КУпАП).

Згідно з ч. 4 ст. 38 КУпАП: «адміністративне стягнення за вчинення правопорушення, пов'язаного з корупцією може бути накладено протягом шести місяців з дня його виявлення, але не пізніше двох років з дня його вчинення» [6]. Як свідчить аналіз судової практики, підстави для закриття відповідних справ виникають саме через вплив строків накладення адміністративного стягнення з моменту (дня) виявлення таких правопорушень. І проблема виникає не лише з приводу питання достатності чи недостатності окреслених у правовій нормі термінів, а й стосовно того, що початок впливу цього строку (формальна ув'язка моменту виявлення правопорушення з певними фактами) не має чіткої регламентації у чинному вітчизняному законодавстві.

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. Розпочинаючи вивчення теоретичного підґрунтя, слід зазначити, що наукова спільнота не створила єдиної чіткої позиції з означеної проблематики. Навіть вибіркового аналізу наявних публікацій від 2000-х років свідчить, що позицію науковців щодо моменту (дня) виявлення делікту умовно можна розподілити на три основні групи – дві з них є фактично діаметрально протилежними: «з моменту виявлення уповноваженою особою ознак правопорушення»; «з моменту складання протоколу про адміністративне правопорушення»; третя – «є проблематика, але немає чіткої позиції щодо визначеності» (див.: Табл. 2).

Раніше (у співавторстві з М. Веселовим) ми вже досліджували це питання у публікації «Правова проблема визначення моменту виявлення адміністративного правопорушення (на прикладі правопорушень, пов'язаних із корупцією)» (2024 р.).

Таблиця 1

Кількість направлених до суду та закритих судами справ про адміністративні правопорушення, передбачені главою 13-А КУпАП (адміністративні правопорушення, пов'язані з корупцією) за період 2022–2024 р.р.

Рік	Кількість протоколів про адмін. правопорушення, направлених до суду у звітному періоді, з них / за якими судом прийнято рішення у звітному періоді	Закрито судами адміністративних справ, з них:			
		усього	%	у зв'язку із закінченням строків давності накладення стягнення	%
2024	15215 / 13943	3617	26%	1230	34%
2023	11756 / 11756	3800	32%	937	24,6%
2022	6757 / 6013	2138	35,5%	999	46,7%
У середньому за три роки $\approx$		3185	30%	1055	33%

Джерело: під час укладання цієї таблиці були враховані відомості звітів про стан протидії корупції [3; 4; 5].

**Вибірковий аналіз позицій вітчизняних науковців щодо моменту (дня)
виявлення адміністративного правопорушення**

Позиція: з моменту виявлення уповноваженою особою ознак правопорушення	Відсутність чітко визначеної позиції	Позиція: з моменту складання протоколу про адміністративне правопорушення
С. Гнатюк (2011 р.), «початком провадження у справах про адміністративні правопорушення є момент реалізації компетентним органом, посадовою особою законної адміністративно-юрисдикційної компетенції, тобто вчинення дій, спрямованих на перевірку інформації, збір доказів і з'ясування відомостей, необхідних для встановлення факту та кваліфікації адміністративного правопорушення» [7, с. 69];	О. Терещук (2000 р.), «процесуальний момент порушення справи – складання протоколу або реєстрація інформації про скоєне корупційне правопорушення» [8, с. 13];	Н. Панафедо (2018 р.), «факт, що діяння містить склад адміністративного правопорушення, зазначається тільки під час складання протоколу, і саме з дати його складання рахується строк накладання стягнення» [9, с. 102];
Е. Абдулкадірова (2020 р.), «провадження вважають відкритим не з часу прийняття органом формального рішення, а в момент отримання інформації або самостійної фіксації ознак адміністративного правопорушення» [10, с. 82, 135];	Ю. Борисова (2020 р.), «позиція щодо якої справа про адміністративне правопорушення вважається порушеною з моменту складання протоколу про адміністративне правопорушення, пов'язане з корупцією є не зовсім правильною» [11, с. 16];	С. Мінченко та В. Сенік (2019 р.), «моментом виявлення правопорушень, пов'язаних з корупцією доцільно визнавати час складання протоколу про адміністративне правопорушення» [12, с. 69];
Л. Живицька (2012 р.), «початковим моментом провадження у справах про адміністративні правопорушення можна вважати час, коли інформація про проступок надійшла, зокрема, до уповноваженої посадової особи» [13, с. 165];		А. Монаєнко (2023 р.), «притягнення до адміністративної відповідальності починається з моменту складання протоколу та його пред'явлення особі, яка притягається до адміністративної відповідальності» [14, с. 90];
Д. Євдокимов (2021 р.), «момент початку провадження про правопорушення, має вважатися розпочатим з моменту доведення до відома констатуючого суб'єкта про факт правопорушення» [15, с. 183].		

Джерело: власне узагальнення публікацій, зазначених у таблиці авторів.

Мета дослідження була спрямована на формування єдиної правозастосовної практики. Мусимо визнати, що за результатами цієї розвідки ми момент виявлення адміністративного правопорушення так само ототожнювали зі складанням протоколу про адміністративне правопорушення [16, с. 204]. По-перше, це співпадало з думкою частини наукової спільноти, по-друге, цьому сприяла частина проаналізованих судових рішень, і головне – це корелювалося з позицією Національного агентства з питань запобігання корупції (далі – НАЗК), Національної поліції. Проте заради об'єктивності необхідно визнати, що до такого підходу визначення моменту виявлення правопорушення і у нас особисто питання залишалися. Задля розв'язання цього непростого питання остаточно крапку ставити зарано. Теоретичне вирішення означеної проблеми доцільно поєднати з аналізом наявної емпірики, а саме – релевантних роз'яснень суб'єктів правозастосування, судової практики, нарешті, розглянути цей правовий спір в контексті практики Європейського суду з прав людини тощо (далі – ЄСПЛ).

Метою даної статті є визначення моменту виявлення правопорушення, пов'язаного з корупцією (за умови доведеності наявності правової прогалини та з позиції дотримання принципу верховенства права) з метою формування єдиного підходу з урахуванням практики ЄСПЛ.

Виклад основного матеріалу. Ані Закон України «Про запобігання корупції», ані КУпАП до сьогодні не надає чіткого уявлення про те, з чим слід асоціювати момент виявлення адміністративного правопорушення, пов'язаного з корупцією, що є вкрай необхідним з погляду застосування ст. 38 КУпАП.

Спроба компенсувати цей пробіл у правозастосовній діяльності була зроблена з боку НАЗК, з роз'яснень якого випливає, що «початком обчислення строку виявлення адміністративного правопорушення, а відповідно і датою виявлення правопорушення є дата складання уповноваженою службовою особою протоколу про адміністративне правопорушення» [17]. Упов-

новажені підрозділи Національної поліції використовують це роз'яснення, вважаючи датою виявлення правопорушення саме дату складання протоколу, тобто момент з'ясування всіх необхідних даних, «оскільки лише після їх отримання можливо встановити всі необхідні ознаки складу адміністративного правопорушення» [16, с. 202]. Представники поліції наголошують, що з моменту отримання ними первинної інформації про ознаки адміністративного правопорушення на проведення адміністративного розслідування, пов'язаного з корупцією для з'ясування усіх елементів складу цього проступку і збирання достатніх доказів часто витрачається багато часу. Тож, рахувати строк притягнення до адміністративної відповідальності вони схильні саме з дня складання підсумкового процесуального документа у розслідуванні (протоколу про адміністративне правопорушення). Задля своєї аргументації прихильники даної «теорії» підводять певну частину теорії правової науки, а по факту такий підхід спрямований на пролонгацію визначеного законом строку накладання адміністративного стягнення. Він (цей підхід) лобіюється здебільшого органами, уповноважених на документування адміністративних правопорушень, пов'язаних з корупцією, а також прокуратурою. Але чи слід погоджуватися з цією позицією суддям, які мусять приймати остаточне рішення у справі в реалії відсутності правової визначеності.

У Листі ВССУ від 22.05.2017 р. № 223-943/0/4-17 наголошується, що «для визначення початку перебігу строку давності притягнення особи до адміністративної відповідальності за адміністративні правопорушення, пов'язані з корупцією, важливу роль відіграють як день вчинення, так і день виявлення правопорушення» [18]. При цьому роз'яснень щодо «дня виявлення правопорушення» ВССУ у цьому рішенні не надає. Водночас у пункті 5 чітко зазначено, що будь-якого продовження перебігу строків накладання адміністративних стягнень законом не передбачено, а тому в разі їх закінчення провадження у справі закривається. Отже, у разі виникнення спірної ситуації, в якій

питання обрахування спливу строку притягнення до адміністративної відповідальності буде залежати від способу визначення моменту його виявлення, остаточне рішення вимушений приймати суддя, який розглядає цю справу.

Адвокат і науковець А. Приходько наводить декілька прикладів судових рішень за ст. 172-6 КУпАП (за період 2017-2019 р.р.), на підставі чого стверджує про «усталену практику судів з приводу того, що моментом виявлення такого правопорушення є не дата складання протоколу, а дата, коли уповноважений суб'єкт дізнався про факт неподання відповідної декларації...» [19]. А це вже заснована на науковому підході думка практика! Але ситуація не видається такою собі однозначною. Як ми раніше з цього приводу наголошували (також наводячи приклади судових рішень), судові рішення за даною категорією справ є не лише доволі різноманітними, а й діаметрально протилежними [16, с. 202-203].

Подальше ознайомлення з судовою практикою розгляду справ про адміністративні правопорушення, передбачені статтями глави 13-А КУпАП (за період 2020-2024 р.р.) демонструє, що з десятка справ розподіл ставлення суддів до цього питання виглядає майже 50/50. Наведемо декілька подібних прикладів:

– з рішення Полтавського апеляційного суду від 19.06.2024 р. у справі № 524/7881/23: «В даному випадку датою вчинення правопорушення необхідно вважати дату встановлення такого адміністративного правопорушення, пов'язану з складанням працівником УСР в Полтавській області протоколу про адміністративне правопорушення за ч. 1 ст. 172-1 КУпАП» [20];

– з постановою Чорнобаївського районного суду Черкаської області від 10.05.2023 р. у справі № 709/411/23: «суд не може погодитись з твердженням у протоколі про адміністративне правопорушення про те, що датою виявлення адміністративного правопорушення є дата складання протоколу, так як на момент його складання зібрані необхідні докази, що в сукупності і свідчать про ознаки правопорушення, оскільки воно не ґрунтується на вимогах закону, так як датою виявлення правопорушення є дата отримання документів від ДП «Особа_1», а саме наказу № 51-Од від 30.06.2022 р., яка очевидно передувала збиранню необхідних доказів в результаті чого в решті і складений відповідний протокол» [21].

Практика ЄСПЛ не містить конкретних вимог щодо того, яким тривалим має бути строк притягнення до відповідальності, у тому числі до адміністративної, залишаючи це питання на розсуд держави, у першу чергу, законодавця. Проте, на думку ЄСПЛ, держава повинні встановити такі строки, при цьому відповідні норми мають відповідати критеріям якості та передбачуваності, що накладає певні обмеження під час їх тлумачення, таке тлумачення має бути виключно послідовним роз'ясненням правил кримінальної, адміністративної чи іншої відповідальності, яке повинно бути сумісним з сутністю правопорушення та може бути розумно передбачуваним [22]. Слушно буде наголосити, що визначення моменту виявлення адміністративного правопорушення повинно буде закріплено в законі, а не у роз'ясненнях суб'єкта правозастосування, принаймні НАБУ!

Визначення того, що саме слід вважати моментом виявлення правопорушення не можна віднести і до судової дискреції (судового розсуду), оскільки останнє пов'язане з сутністю кримінального судочинства) на думку Верховного Суду охоплює повноваження суду (права та обов'язки), надані йому державою, обирати між альтернативами, кожна з яких є законною, інтелек-

туально-вольову владну діяльність суду з вирішення у визначених законом випадках спірних правових питань, виходячи із цілей та принципів права, загальних засад судочинства, конкретних обставин справи тощо [23]. Водночас у випадку наявності спору, що саме слід вважати моментом виявлення адміністративного правопорушення йдеться не про «законні альтернативи», а саме про правову (часткову) прогалину. Чинне українське законодавство не містить вказівки з яким процесуальним рішенням, документом чи фактом асоціювати момент формального виявлення адміністративного правопорушення, пов'язаного з корупцією. Тож, відсутня завершеність правового регулювання відповідних суспільних відносин. Водночас ефективність адміністративно-правового регулювання є найважливішим чинником не лише правотворчої діяльності, а й державного регулювання (державної політики) загалом [24, с. 75]. Згідно з ч. 2 ст. 65 Законом України «Про правотворчу діяльність»: «У разі виявлення правової прогалини відповідний суб'єкт правотворчої діяльності зобов'язаний прийняти (видати) нормативно-правовий акт, що її усуває, актом того самого виду, що містить прогалину» [25]. Суд для подолання правової прогалини може застосовувати у випадках, передбачених законом аналогію закону чи аналогію права.

Положень іншого закону, які б чітко регулювали подібні суспільні відносини на сьогодні немає. Можна лише провести певні паралелі з податковим законодавством, де законодавець пов'язує момент можливого виявлення певних порушень у даній сфері з часом («під час») проведення контролюючим суб'єктом відповідних перевірок (ст. 299.11 Податкового кодексу України) [26]. Отже, до подолання правової прогалини у спірних правовідносинах судам необхідно застосовувати загальні принципи права.

Порядок провадження в справах про адміністративні правопорушення в районних, районних у місті, міських чи міськрайонних судах визначається КУпАП та іншими законами України [27]. Суд, здійснюючи правосуддя на засадах верховенства права, забезпечує кожному право на справедливий суд та повагу до інших прав і свобод, гарантованих Конституцією і законами України, а також міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України [28]. Суді застосовують при розгляді справ Європейську конвенцію з прав людини та практику ЄСПЛ як джерело права [29].

Відповідно до п. 43 рішення ЄСПЛ у справі «Кривіцька і Кривіцький проти України», вислів «згідно із законом» (*in accordance with the law*) в контексті Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод вимагає граничної якості самого закону: він має бути доступним, чітко сформульованим, передбачуваним і захищати людину від свавілля [30]. Якість закону здобуває принципової уваги і в інших рішеннях ЄСПЛ, наприклад, у справах «Раду проти Молдови» (Radu v. Moldova) від 15.04.2014 р. [31], «Щокін проти України» (від 14.10.2010 р. [32] тощо. У листі ВССУ від 22.05.2017 р. № 223-943/0/4-17 зазначається: «Відсутність у національному законодавстві необхідної чіткості й точності порушує вимогу «якості закону». У разі коли національне законодавство припустило неоднозначне або множинне тлумачення прав та обов'язків осіб, національні органи зобов'язані застосовувати найбільш сприятливий для осіб підхід. Тобто вирішення колізій у законодавстві завжди тлумачиться на користь особи» [18].

Висновки. Таким чином, на прийняття судами рішень у питаннях, що є предметом цього дослідження впливає низка взаємопов'язаних чинників: а) констатація прогалин в українському

законодавстві про адміністративну відповідальність, щодо моменту виявлення адміністративного правопорушення; б) відсутність чітких прикладів правового регулювання (визначення) з подібних правовідносин, що виключає можливість застосувати аналогію закону; в) необхідність застосування судами загальних принципів права (у разі наявності прогалини правового регулювання), а саме – верховенства права; г) наявна практика ЄСПЛ і обов’язковість її врахування при здійсненні правосуддя національними судами щодо правової визначеності закону; г) обов’язок судів (за відсутності чіткості закону) застосувати найбільш сприятливий для осіб підхід.

Поспудуючи ці чинники, приходимо до єдиного правильного у наявних умовах висновку – місцеві суди під час розгляду справ про адміністративні правопорушення, пов’язані з корупцією при вирішенні питання про вплив чи достатність строку для притягнення правопорушника до адміністративної відповідальності повинні застосовувати найбільш сприятливий підхід (для особи, яка притягається до відповідальності) у визначенні моменту (дня) виявлення такого проступку. З двох наявних (у нашій ситуації) є той, який пов’язує момент виявлення адміністративного проступку з моментом отримання інформації про таке порушення особами чи органом державної влади уповноваженими на складання протоколу про адміністративне правопорушення, пов’язане з корупцією. Саме у цьому випадку термін впливу накладення адміністративного стягнення на особу, яка притягається до адміністративної відповідальності включає не лише стадію розгляду справи та винесення постанови, а й порушення справи та адміністративне розслідування.

Маємо визнати, що такий висновок перекреслює наші власні попередні умовиводи щодо того ж самого питання, до яких раніше ми дійшли скоріше шляхом абдукції (виведення найкращого пояснення для більш зручної для Національної поліції практики). Але зараз, під час дослідження окресленої проблеми з позиції застосування принципу верховенства права і практик ЄСПЛ щодо пріоритету прав людини, саме останній підхід видається нам істинним. Результати цієї статті, демонструючи певну генезу наукового вирішення окремо взятої проблеми, стануть у нагоді суддям для формування їх особистого ставлення («внутрішнього переконання») у вирішенні цієї та інших проблем забезпечення прав учасників адміністративно-деліктних відносин в умовах не завжди чіткої визначеності національного законодавства. Подальші дослідження мають бути спрямовані на законодавче закріплення чіткого визначення моменту виявлення адміністративного правопорушення, пов’язаного з корупцією.

Література:

1. Про запобігання корупції: Закон України від 14.10.2014 р. № 1700-VII. Дата оновлення: 12.09.2025. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18#Text> (дата звернення: 17.09.2025).
2. Рева С.І., Веселов М.Ю. Феноменологічне розуміння корупційних правопорушень та правопорушень, пов’язаних із корупцією. *Центральноукраїнський вісник права та публічного управління*. 2024. Вип. 1. С. 63–70. DOI: <https://doi.org/10.32782/cuj-2024-1-8>.
3. Звіт про стан протидії корупції за 2024 рік / Портал MBC України. Статистика, файл Microsoft Excel. URL: <https://mvs.gov.ua/uk/activity/prevention-corruption/statistika> (дата звернення: 17.09.2025).
4. Звіт про стан протидії корупції за 2023 рік / Портал MBC України. Статистика, файл Microsoft Excel. URL: <https://mvs.gov.ua/uk/activity/prevention-corruption/statistika> (дата звернення: 17.09.2025).
5. Звіт про стан протидії корупції за 2022 рік / Портал MBC України. Статистика, файл Microsoft Excel. URL: <https://mvs.gov.ua/uk/activity/prevention-corruption/statistika> (дата звернення: 17.09.2025).
6. Кодекс України про адміністративні правопорушення (статті 1 – 212-24): Закон України від 07.12.1984 р. № 8073-X. Дата оновлення: 01.09.2025. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10#n195> (дата звернення: 17.09.2025)..
7. Гнатюк С.С. Провадження в справах про адміністративні проступки: проблеми питання структури: монографія. Львів: ЛьвДУВС, 2011. 156 с.
8. Терещук О.В. Адміністративна відповідальність за корупційні правопорушення: автореф. дис. ... к.ю.н. 12.00.07. Одеська національна юридична академія. Одеса, 2000. 22 с.
9. Панафеда Н. Проблемні питання правозастосування під час судового розгляду справ про адміністративне правопорушення, пов’язане з корупцією, щодо порушення вимог фінансового контролю та причини їх закриття. *Вісник прокуратури*. 2018. № 4. С. 93–107.
10. Абдулкадірова Е.Е. Розгляд справ про адміністративні правопорушення патрульною поліцією: дис. ... д-ра філософії за спеціальністю 081 – Право. Київ: НАВС, 2020. 196 с.
11. Борисова Ю.В. Провадження у справах про адміністративні правопорушення, що пов’язані з корупцією: загальнотеоретичний аспект. *Правова позиція*. 2020. № 4 (29). С. 14–17. DOI <https://doi.org/10.32836/2521-6473.2020-4.3>.
12. Мінченко С., Сенік В. До проблеми визнання триваючими адміністративних правопорушень, пов’язаних з корупцією. *Науковий часопис Національної академії прокуратури України*. 2019. № 2. С. 53–72.
13. Живицька Л.І. Стадії провадження справ про адміністративні правопорушення при їх розгляді різними державними органами. *Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право*. 2012. № 6. С. 161–167.
14. Монаснко А.О. Правове забезпечення документування адміністративних правопорушень органами Національної поліції України. *Нове українське право*. 2023. № 3. С. 88–95. DOI: <https://doi.org/10.51989/NUL.2023.3.13>.
15. Євдокимов Д.А. Адміністративно-правові засади здійснення розслідування у справах про адміністративні правопорушення органами Національної поліції: дис. ... д-ра філософії за спеціальністю 081 – Право. Київ: НАВС, 2021. 225 с.
16. Веселов М.Ю., Рева С.І. Правова проблема визначення моменту виявлення адміністративного правопорушення (на прикладі правопорушень пов’язаних з корупцією). *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2024. № 1. С. 188–194. DOI: [10.31733/2078-3566-2024-1-200-207](https://doi.org/10.31733/2078-3566-2024-1-200-207).
17. Лист-роз’яснення Національного агентства за запобігання корупції від 18.03.2021 № 22/3-79вих-21. 3 арк.
18. Щодо притягнення до адміністративної відповідальності за окремі правопорушення, пов’язані з корупцією: Інформаційний листі ВССУ від 22.05.2017 р. № 223-943/0/4-17. URL: <https://iv.od.court.gov.ua/sud1509/pres-centr/news/356017/> (дата звернення: 17.09.2025).
19. Приходько А.А. Момент виявлення корупційного правопорушення. Стаття. URL: <https://prikhodko.com.ua/my-i-zmi/my-i-zmi/stattya/moment-vyyavlennya-korupcijnogo-pravoporushennya/> (дата звернення: 17.09.2025).
20. Постанова Полтавського апеляційного суду від 19.06.2024 р. у справі № 524/7881/23. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <http://surl.li/tsgdml> (дата звернення: 17.09.2025).
21. Постанова Чорнобайвського районного суду Черкаської області від 10.05.2023 р. у справі № 709/411/23. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <http://surl.li/upgen> (дата звернення: 17.09.2025).
22. ОАО Neftyanaya Kompaniya YUKOS v. Russia (Just satisfaction), no. 14902/04, § 571, ECHR 2014. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22%3A%5B%22001-145730%22%5D%7D> (дата звернення: 17.09.2025).

23. Постанова Верховного Суду від 05.03.2025 р. у справі № 205/5586/21. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/125736579> (дата звернення: 17.09.2025).
24. Веселов М. Ю., Веселова Л. Ю. Ефективність адміністративно-правового регулювання: теоретично-прикладний вимір. *Науковий вісник Дніпровського державного університету внутрішніх справ*. 2024. № 3. С. 69–78. DOI: <https://doi.org/10.32782/2078-3566-2024-3-09>.
25. Про правотворчу діяльність: Закон України від 24.08.2023 р. № 3354-IX. Дата оновлення: 19.04.2025. URL: <https://surl.li/pxdgvx> (дата звернення: 17.09.2025).
26. Податковий кодекс України: Закон України від 02.12.2010 р. № 2755-VI. Дата оновлення: 04.09.2025. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17#Text> (дата звернення: 17.09.2025).
27. Кодекс України про адміністративні правопорушення (статті 213–330): Закон України від 07.12.1984 р. № 8073-X. Дата оновлення: 01.09.2025. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80732-10#n320> (дата звернення: 17.09.2025).
28. Про судоустрій і статус суддів: Закон України від 02.06.2016 р. № 1402-VIII. Дата оновлення: 04.06.2025. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text> (дата звернення: 17.09.2025).
29. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини: Закон України від 23.02.2006 р. № 3477-IV. Дата оновлення: 02.12.2012. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3477-15/conv#o130> (дата звернення: 17.09.2025).
30. Справа «Кривіцька та Кривіцький проти України» (Заява № 30856/03): Рішення Європейського суду з прав людини. Заява від 02.12.2010. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_774#Text (дата звернення: 17.09.2025).
31. Справа «Радун проти Молдови» (Radu v. Moldova) (Заява № 50073/07): Рішення Європейського суду з прав людини. Рішення від 15.04.2014. URL: <https://surl.li/fhovtf> (дата звернення: 17.09.2025).
32. Справа «Щокін проти України» (Заяви № 23759/03 та № 37943/06). Рішення Європейського суду з прав людини. Заява від 14.10.2010. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_858#Text (дата звернення: 17.09.2025).

Reva S. Determination of the moment of detection of an administrative offense related to corruption: genesis of the scientific solution of the existing problem

Summary. The article raises an important problem for administrative tort proceedings – determining the moment

of detection of an offense related to corruption. The lack of a clear definition of this moment in the legislation of Ukraine is noted, which leads to ambiguity in judicial practice. Existing views are analyzed, in particular the positions of scientists and law enforcement entities, including the National Agency for the Prevention of Corruption and the courts. In administrative science and judicial practice, two main approaches have developed to determining the moment of detection of an administrative offense related to corruption. The first approach: the day of drawing up the relevant protocol is considered the beginning of the calculation of the term for detecting an administrative offense. This view is supported by the National Agency for the Prevention of Corruption. The argument in favor of this approach is that it is at this moment that all the necessary data are clarified and the signs of the composition of the administrative offense are established. The second approach: the beginning of the term should be associated with the day of detection of the signs of the offense by the body authorized to draw up the protocol. This approach is often found in court decisions. The scientific community also does not have a unified position on this issue, which is confirmed by a selective analysis of publications. The article demonstrates the genesis of the formation and transformation of the author's own scientific view on the issue: from the first (by abduction) to the second (from the position of applying the principle of the rule of law and the practices of the European Court of Human Rights regarding the priority of human rights). The study emphasizes that according to the practice of the European Court of Human Rights, laws must be high-quality, clearly formulated and predictable. If national legislation allows for ambiguous interpretation, courts are obliged to apply the approach most favorable to the person. Since there is a gap in the legislation of Ukraine regarding the determination of the moment of detection of an administrative offense, courts must overcome it, guided by general principles, in particular the rule of law. The conclusion states that local courts, when considering cases of administrative offenses related to corruption, must apply the approach most favorable to the person being held liable. This means that the moment of detection of an offense should be considered the moment of receipt of information about the offense by authorized persons or a state authority that has the right to draw up a corresponding protocol.

Key words: administrative offenses, offenses related to corruption, proceedings in cases of administrative offenses, moment of detection of an offense, ECHR practice, rule of law.

Creative Commons Attribution 4.0
International (CC BY 4.0)

Стаття надійшла 20.10.2025
Статтю прийнято 06.11.2025
Стаття опублікована 10.12.2025

Соколовський Д. В.,*аспірант кафедри адміністративно-правових дисциплін
Донецького державного університету внутрішніх справ**ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8251-3074>*

АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВИЙ РЕЖИМ ВИРОБНИЦТВА ТА РЕАЛІЗАЦІЇ СОНЯЧНОЇ ЕЛЕКТРОЕНЕРГІЇ В УКРАЇНІ

Анотація. Проаналізовано інститут адміністративно-правового режиму виробництва та реалізації сонячної електроенергії як інструмент забезпечення енергетичної безпеки в умовах воєнного стану, досліджено його поняття, структура та ознаки. На основі законодавства та практики, обґрунтовано, що він забезпечує стабільність енергосектору. Зроблено висновок, що ефективний адміністративно-правовий механізм у досліджуваній сфері потребує системного врегулювання, оновлених підходів та посилення відповідальності публічних адміністрацій за забезпечення енергетичної безпеки.

Ключові слова: адміністративно-правовий режим, воєнний стан, сонячна енергетика, публічна адміністрація.

Вступ. Повномасштабна агресія росії обумовили необхідність переходу держави у правовий режим воєнного стану. Системні атаки на енергосистему України, захоплення Запорізької атомної електростанції суттєво зменшили енергетичний потенціал держави та обумовили необхідність пошуку альтернативних джерел енергії. Формування відповідного законодавства у сфері виробництва сонячної електроенергії є завданням публічних адміністрацій різного рівня. Необхідною передумовою створення належного адміністративно-правового забезпечення у досліджуваній сфері є формування новітнього адміністративно-правового режиму, що буде враховувати всю систему чинників функціонування альтернативної моделі енергозабезпечення країни.

Сформовано авторське бачення ключових елементів досліджуваного інституту адміністративно-правового режиму. Визначено ключові ознаки, що обумовлюють особливий інститут адміністративно-правових режимів. Досліджено сучасні погляди науковців та проаналізовано основні сучасні концепції адміністративного права щодо адміністративно-правових режимів. Запропоновано сучасне поняття адміністративно-правового режиму виробництва та реалізації сонячної електроенергії в Україні.

Мета роботи. Сформулювати поняття та ознаки адміністративно-правового режиму виробництва та реалізації сонячної електроенергії на сучасному етапі розвитку країни в умовах військової агресії.

Матеріали та методи. У ході написання роботи використовувалися нормативно-правові акти, статистичні відомості та наявні наукові розробки із досліджуваної проблематики за останні 3,5 роки, тобто за період з початку повномасштабної війни в Україні та запровадження правового режиму воєнного стану.

Методологічну основу дослідження становить сукупність загальнонаукових та спеціально-юридичних методів, що забезпечили всебічне вивчення адміністративно-правового режиму у сфері виробництва та реалізації сонячної електроенергії в умо-

вах правового режиму воєнного стану. Історико-правовий метод дозволив проаналізувати еволюцію наукових підходів до поняття правового режиму, а діалектичний – дослідити динаміку змін у нормативному регулюванні цієї сфери. Формально-юридичний метод було застосовано для тлумачення законодавчих положень, зокрема Закону України «Про правовий режим воєнного стану» та нормативних актів, що регламентують енергетичну безпеку.

Крім того, використано системно-структурний та функціональний методи для визначення елементів адміністративно-правового режиму, його суб'єктного складу та механізмів впливу. Порівняльно-правовий метод застосовано для зіставлення теоретичних підходів до класифікації правових режимів, а також для виявлення специфіки адміністративно-правового регулювання сонячної енергетики. Емпіричну базу склали аналіз практичних ініціатив держави у сфері енергетичної безпеки, таких як функціонування «Пунктів незламності», що дозволило обґрунтувати актуальність дослідження та сформулювати власне визначення досліджуваного адміністративно-правового режиму.

Виклад основного матеріалу. Інститут адміністративно-правового режиму є широко дослідженою правовою категорією, аналізу якої присвячено праці багатьох учених-адміністративістів, серед яких В.Б. Авер'янов, В.В. Белєвцева, І.П. Голосніченко, Є.В. Додін, Н.В. Коваленко, А.Т. Комзюк, В. Я. Настюк, А.С. Славко, Ю.П. Пацурківський, та інші.

В своєму дослідженні ми не применшуємо вагомості значення та особистий внесок вказаних науковців, лише зауважимо, що, незважаючи на широке закріплення у законодавстві та тривалі обговорення у наукових дискусіях, практично, жодне з теоретичних, узагальнюючих положень про адміністративно-правові режими не набуло статусу загальновизнаного. Особливо дискусійними є питання змісту адміністративно-правового режиму, та ознак, які дозволяють визначити його як правову категорію, його класифікації, тощо.

Більшість науковців, використовуючи загальнофілософські методи дослідження, розглядають поняття «адміністративно-правовий режим» через призму категорії «правовий режим». Варто зазначити, що в українській мові термін «режим» запозичений з французької – (фр. régime), і має декілька значень, але найчастіше перекладається як «режим», «система» або «порядок», та з латинського – (лат. regimem) як «державна, уряд».

Термін «правовий режим» все більше визнається однією з найбільш важливих категорій юридичної науки [1, с. 25]. О.Ф. Скакун при розгляді питання правового режиму використала категорію «режим функціонування правової системи» [2, с. 258], що в цілому відповідає первинному етимологічному значенню терміну «правовий режим», винайденому французьким юристом, професором університету м. Бордо Ліоном Дюгі.

В підручнику з теорії держави і права, поширеному в академічному середовищі правників, автори, узагальнюючи виклад матеріалу, вказують, що розглянуті способи, методи та типи правового регулювання дають уявлення лише про його окремі сторони і аспекти. Характеристика ж цих явищ в їх єдності, взаємодії як цілісної системи регулювання досягається за допомогою такої місткої юридичної категорії, як правовий режим. Отже, під правовим режимом розуміють певний порядок правового регулювання, який забезпечується через особливе поєднання залучених для його здійснення способів, методів та типів правового регулювання [3, с. 217].

У той же час, Т.О. Карабін критично зауважує подібному погляду, та констатує, що правовий режим не слід зводити до типів правового регулювання, оскільки стирається межа між такими категоріями, призводить до змішування та веде до непридатності використання. Правовий режим є конкретизацією методу правового впливу на конкретну сферу суспільних відносин, яка є вужчою, ніж загальний предмет регулювання. А отже, саме правовий режим визначає особливості поєднання способів впливу в рамках методу [4, с. 230].

Отже, поняття правового режиму в сучасній юридичній літературі використовується в різному значенні стосовно різних суб'єктів, об'єктів і сфер людської діяльності. Наприклад, можна відзначити дослідження правового режиму в адміністративному праві, де основні риси правового режиму пов'язуються із закріпленням у законодавстві прав, обов'язків і відповідальності; системою заходів, що використовуються для досягнення поставлених цілей; системою правового впливу, що полягає в специфіці прийомів регулювання і його механізму [5, с. 284].

Аналізуючи правовий режим публічного майна, Н.Ю. Задирака вказує на можливість тлумачення правового режиму на доктринальному рівні за двоманірями [6, с. 137]: загально-теоретичний підхід, представниками якого згадується Д. Коссе [7], та інші); спеціально галузевий рівень (Ю. Битяк [8], С. Константинов [9] та інші).

Таким чином, у юридичній науці правовий режим аналізується, роз'яснюється та інтерпретується за допомогою різних методів та підстав, критеріїв та ознак, що дозволяє глибше зрозуміти його сутність та особливості застосування. Відповідно, не маючи на меті здійснення узагальнень щодо правового режиму, констатуємо, що правовий режим складна та структурована правова категорія, методологічне використання якої потрібно здійснювати з урахуванням мети, цілей та завдання наукового дослідження, із розумінням того, що єдиного доктринального погляду на сьогодні не сформовано.

В науковій літературі зустрічаються різні підходи, щодо поняття адміністративно-правового режиму. Як вірно зазначає Н. Коваленко, «аналіз визначень адміністративно-правового режиму, наданих фахівцями, дає змогу стверджувати, що для кожного зазначеного режиму визначальними є характеристики особливого методу регулювання (імперативного), особливо зв'язку між учасниками правовідносин (владні відносини), обмеженість сфери застосування (відносини, що охоплюються предметом адміністративного права), мета застосування» [10, с. 109].

З прийняттям у 1996 році Конституції України та згодом, Концепції адміністративної реформи, в адміністративно-правовій науці регулярно почали з'являтися дослідження категорії адміністративно-правовий режим, адже вони стають необхідним

елементом публічно-управлінської організації та ефективним інструментом публічного адміністрування.

Як зазначав В. Б. Авер'янов, адміністративне право спрямоване на утвердження пріоритету прав і свобод людини в усіх сферах її взаємодії з публічною адміністрацією, її органами і посадовими особами. Адміністративно-правовий режим взаємовідносин органів виконавчої влади і людини повинен виходити зі становища особи як такого суб'єкта, перед яким публічна адміністрація відповідальна за свою діяльність, і має ґрунтуватися на беззаперечному визнанні пріоритету прав людини, її законних інтересів, правомірності її вимог і очікувань від діяльності державних органів, їх посадових осіб [11, с. 148].

Відомий науковець у галузі адміністративного права науковець Ю. П. Битяк вважав, що адміністративно-правовий режим є певним об'єднанням адміністративно-правових способів регулювання, що проявляється у централізованому порядку, імперативному методі правового впливу та асиметрії суб'єктів правовідносин [12, с. 268].

В.В. Конопльов пропонує інший погляд та наголошує, що адміністративно-правовий режим – це правова форма динаміки адміністративно-правових відносин у часі й просторі, що має визначену мету регулювання та забезпечена комплексом правових засобів [13, с. 172]. В. Белевцева підкреслює, що адміністративно-правовий режим – це особливий порядок здійснення державного впливу загальнообов'язкового характеру для всієї системи органів державної влади [14, с. 106].

З часом кількість наукових розробок збільшувалася, проте дискусії щодо формування чітких ознак та характеристики адміністративно-правового режиму у наукових джерелах не визначено. Так само, не було одностайної думки щодо встановлення чітких критеріїв для їх класифікації.

Так, у 2009 році вийшла одна із перших монографічних праць В. Я. Настюка, В. В. Белевцевої, присвяченої аналізу загальнотеоретичних питань щодо поняття та характеристики адміністративно-правових режимів в Україні, розгляду їх видів та критеріїв класифікації, особливостей провадження у справах, пов'язаних із забезпеченням цих адміністративно-правових режимів [15].

У передвоєнний період дисертаційне дослідження Н.В. Коваленко постало узагальненням монографічним дослідженням проблем адміністративно-правових режимів в Україні [16]. В своїй роботі авторка запропонувала свою концепцію сутності, особливостей та системи адміністративно-правових режимів, а також сформулювала пропозиції та рекомендації щодо удосконалення їх функціонування.

Подібні спроби розв'язати проблематику типології адміністративно-правових режимів здійснено А.С. Славко [17]. У зазначеній дисертаційній роботі авторка запропонувала власні характеристики адміністративно-правових режимів та сформулювала авторське визначення поняття «адміністративно-правовий режим». На підставі аналізу правової доктрини виділила основні та додаткові критерії типології адміністративно-правових режимів. Основними критеріями типології адміністративно-правових режимів, на її думку є підстава введення в дію режиму, мета провадження режиму, засоби забезпечення режиму, носії режиму та результат впливу режиму на обсяг прав людини. Виділено п'ять типів адміністративно-правових режимів: надзвичайні режими, установчі режими, предметні режими, контрольно-сервісні режими, пільгові режими.

На думку авторів Розділу 12 «Адміністративно-правові режими» підручнику «Адміністративне право та адміністративний процес в умовах воєнного стану в Україні» С.О. Кузніченка, І.О. Бикова поняття «адміністративно-правовий режим» як категорія в правовій системі має змістову та формальну складові. Перша виявляється через причину та мету введення режиму та доповнюється організаційними елементами. Друга включає в себе відомості про те, хто та на який термін на якій території встановлює режим, включає інформацію та процесуальні норми, що встановлюють процедуру введення, реалізації та скасування режиму включає унормовану систему прав та обов'язків під час режиму [18, С. 364-365].

Поданий історіографічний аналіз розвитку наукових поглядів на проблему адміністративно-правових режимів вказує, що наука адміністративного права на сьогоднішній день не сформувала єдиних підходів до їх характеристики, переліку єдиних ознак та підходів до типології що обумовлює необхідність подальших наукових досліджень вказаної проблематики. Окрім того, зміна ідеології, євроінтеграція, введення правового режиму воєнного стану, відмова від пострадянських підходів із засиллям доктринальних засад, запозичених із робіт російських авторів, підсилює актуальність сучасних розробок адміністративно-правових режимів.

Для досягнення цілей вказаної статті варто проаналізувати сучасні концепції адміністративно-правових режимів, із урахуванням введення правового режиму воєнного стану [19].

В цьому контексті варто зауважити, що прийнятий до початку повномасштабного вторгнення Закон України «Про правовий режим воєнного стану» не міг передбачити терористичний характер військової агресії, коли окупант цілеспрямовано здійснює атаки на об'єкти енергетичної (критичної) інфраструктури. Відповідно, вже давно на часі внесення змін та доповнень до закону в частині наділення публічних адміністрацій особливими повноваженнями у сфері відвернення наслідків знищення об'єктів генерації.

Прикладом реалізації особливих повноважень може стати ініційована Офісом Президента та реалізована Кабінетом Міністрів України програма створення «Пунктів незламності», якою встановлено заходи мінімізації наслідків блекауту в Україні. Вказаний проект регулюються, зокрема, Порядком організації та функціонування пунктів незламності, затвердженим постановою Кабінету Міністрів України № 1401 від 17 грудня 2022 року [20]. Цей порядок визначає вимоги до розгортання та діяльності пунктів у разі надзвичайних ситуацій, пов'язаних із порушенням роботи систем життєзабезпечення. Забезпечуючи реалізацію проекту, Кабінет Міністрів України координує діяльність місцевих адміністрацій та виконавчих органів місцевих рад. Проте, на нашу думку, вказані аспекти потребують законодавчого врегулювання. З іншого боку, відповідно до згаданих вище положень законодавства про правовий режим воєнного стану, вказані функції закріплені за військовими адміністраціями.

Не є відмінною і ситуація із адміністративно-правовим режимом виробництва та реалізації сонячної електроенергії. Системні атаки на енергосистему мали відчутне відображення на структурі життєдіяльності країни у всіх сферах: від побутового до стратегічного аспектів. За висновками експертів в державі знищено значні потужності всіх форм та видів енергогенерації, захоплено найбільшу у Європі (відповідно й в Україні) атомну електростанцію, окупація східних та південних регіонів обу-

мовили повне припинення генерації за рахунок надпотужних станцій альтернативної (вітро, гідро та сонячної) енергетики. Належне реагування публічних адміністрацій має проявлятися в активній державній політиці по мінімізації наслідків агресії, проведення превентивних заходів та стимулювання розгортання альтернативних джерел енергії.

В таких умовах ефективним виявилася сонячна форма генерації електроенергії. Частка домоволодінь із альтернативними сонячними технологіями електрогенерації стрімко зростає, технології енергозаміщення стають буденними у житті країни, територій, громад, домоволодінь та окремих громадян. Іншими словами кожен свідомий суб'єкт права намагається мінімізувати наслідки знищення потужностей централізованої енергосистеми, та запобігти ризикам блекауту (який вже пережила країна та ризик повторення якого високий й досі), зменшення вартості електричної енергії, тариф на яку постійно та стрімко зростає.

В довоєнний період здійснення публічного адміністрування у сфері виробництва та реалізації сонячної електроенергії здійснювалося за рахунок, переважно, диспозитивних методів. Проте, з урахування введення правового режиму воєнного стану та мети, яку планують досягти публічні адміністрації, в досліджуваній сфері стали домінувати як приписи та заборони, так і дозволи. Зокрема, правовий режим воєнного стану характеризується цілою низкою заборон і обмежень, перелік яких визначено статтею 8 однойменного закону, а також закріплення в статті 15 Закону за військовими адміністраціями повноважень на забезпечення соціально-культурних закладів, які перебувають у комунальній власності відповідних територіальних громад, а також населення паливом, електроенергією, газом та іншими енергоносіями [19].

Завершуючи аналіз методів правового регулювання, характерних для досліджуваної теми, то ми відзначимо особливу роль методів дозволу, які є найпоширенішими у сфері сонячної енергетики. Найхарактернішим видом таких дозволів є ліцензії, що надаються промисловим виробникам сонячної електроенергії, а також лімітів використання сонячної електроенергії та виробничих потужностей, погодження та обмеження (щодо кількості виробничих побутових установок на одну приватну особу-домоволодіння).

Аналізуючи суб'єктів в структурі інституту «адміністративно-правовий режим», варто погодитися із думкою у Т.О. Мацелик, яка вважає, що правова природа суб'єкта адміністративного права проявляється в його особливих властивостях, а саме потенційною можливістю брати участь в адміністративно-правових відносинах, набувати відповідних прав та обов'язків [21, с. 66-67].

Потенційними суб'єктами досліджуваної сфери можуть бути держава, в особі відповідних публічних адміністрацій, виконавчі органи місцевих рад, юридичні особи (публічного та приватного права), при чому це можуть бути як виробники сонячної електроенергії так і споживачі, а також фінансові установи, які беруть участь у фінансуванні відповідних проєктів, фізичні особи. Правовий статус цих суб'єктів, виходячи із особливостей досліджуваної сфери, може бути різним. Проте системоутворюючим для цих суб'єктів буде сфера реалізації їхніх прав, свобод та обов'язків.

Говорячи про систему органів виконавчої влади у сфері сонячної енергетики, варто вказати на її типовість, порівняно з іншими сферами публічного адміністрування відносин у кра-

їні. Провідну роль на законодавчому рівні відведено Кабінету Міністрів України та центральним органам виконавчої влади, що відповідно до своїх положень наділені повноваженнями у сфері сонячної енергетики. Це, зокрема Міністерство енергетики України, Міністерство розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства України, Міністерство захисту довкілля та природних ресурсів України, Державне агентство з енергоефективності та енергозбереження України (Держенергоефективності), Державна інспекція енергетичного нагляду України. Особливе місце посідає Національна комісія, що здійснює державне регулювання у сферах енергетики та комунальних послуг (НКРЕКП), яка є державним колегіальним органом державного регулювання діяльності у сферах енергетики та комунальних послуг. Завершує перелік системи публічних адміністрацій відповідні органи місцевого самоврядування.

В якості узагальнення варто зазначити, що питання адміністративно-правового режиму виробництва та реалізації сонячної електроенергії фактично не досліджувалося. Метою відповідного адміністративно-правового режиму є забезпечення публічних інтересів у енергозабезпеченні та енергоефективності в умовах воєнної агресії через установлення правил поведінки суб'єктів і надання органам публічної влади додаткових повноважень.

Відтак вважаємо, що адміністративно-правовим режимом виробництва та реалізації сонячної електроенергії – це особлива форма та порядок правового регулювання суспільних відносин у сфері сонячної енергетики, яка характеризується як сукупність правових засобів та процедур, переважно дозволів (ліцензій), лімітів та обмежень, за допомогою яких досягається мета регулювання адміністративно-правових відносин у сфері виробництва та реалізації сонячної електроенергії, а також реалізуються правомочності її суб'єктів.

Висновки. В якості висновків, надаємо авторську характеристику сфери адміністративно-правового забезпечення виробництва та реалізації сонячної енергії як комплексу специфічних заходів, спрямованих на реалізацію відповідного адміністративно-правового режиму. Він, у свою чергу регламентує та визначає статус суб'єктів відповідної сфери. З іншого боку, чинне законодавство визначає коло публічних адміністрацій, наділених повноваженнями адмініструвати процес виробництва та реалізації з делегуванням окремих повноважень енергопостачальним компаніям, які у цій сфері є важливими суб'єктами, із специфічними обов'язками. Дослідження правового статусу суб'єктів потребує окремого наукового дослідження. Проте варто зауважити, що не зважаючи на вагомість для соціально-економічного життя досліджуваного питання та стрімкий розвиток галузі, системних змін чинного законодавства в цій сфері не відбувається, що ускладнює процес досягнення мети визначеного правового режиму. Дослідження проблем удосконалення адміністративно-правового режиму та формування пропозицій щодо внесення змін до моделі адміністративно-правового забезпечення потребують додаткових наукових досліджень.

Література:

- Харченко Н.П. Види правових режимів : плюралізм наукових підходів. *Прикарпатський юридичний вісник*. Вип. 1(22). 2018. С. 25–28.
- Скаун О. Ф. Теория государства и права: Учебник. Харків: Консум, 2000. 656 С.
- Загальна теорія держави і права: [Підручник для студентів юридичних вищих навчальних закладів] / М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін.; За ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України М. В. Цвіка, д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України О. В. Петришина. Харків: Право, 2009. 584 с.
- Карабін Т.О. Правовий режим публічного майна. *Порівняльно-аналітичне право*. 2018. № 6. С. 229–232.
- Смелянець Г. Є. Правовий і державний режими: поняття і співвідношення. *Актуальні проблеми держави і права*. 2005. Вип. 25. С. 283–286.
- Задирака Н.Ю. Встановлення адміністративної юрисдикції відносно публічного майна: вплив правового режиму. *Право*. 2018. с. 136–158.
- Коссе Д. Д. Значення та сутність правового режиму в правовій системі України. *Часопис Київського університету права*. 2010. № 2. С. 25–29.
- Адміністративне право України: підручник / Битяк Ю. П., Гаращук В. М., Богущий В. В. та ін.; заг. ред. Ю. П. Битяка, В. М. Гаращука, В. В. Зуй. Харків: Право, 2010. 624 с.
- Константинов С. Принципи оскарження постанов у справах про адміністративні правопорушення. *Вісник Національної академії прокуратури України*. 2010. №4. С. 82–86. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnapu_2010_4_17
- Коваленко Н. Поняття та ознаки адміністративно-правового режиму. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 1. С. 106–110.
- Адміністративне право України. Академічний курс: підручник: в 2 т. / редкол.: В.Б. Авер'янов (гол.) та ін. Київ: ТОВ «Видавництво «Юридична думка», 2007. Т. 1: Загальна частина. 592 с.
- Административное право Украины. 2-е изд., перераб. и доп. Учебник для студентов высш. учеб. заведений юрид. спец./ Ю.П. Битяк, В.В. Богущий, В.Н. Гаращук и др.; Под ред. проф. Ю.П. Битяка. Харьков: Право, 2003. 576 с.
- Конюшлов В. В. Категорія «адміністративно-правових режимів» в юридичній науці та законодавстві України. *Форум права*. 2010. № 1. С. 170–174.
- Белєвцева В. До питання класифікації адміністративно-правових режимів. *Вісник Академії правових наук України*. 2009. № 2. С. 103–111.
- Настюк В. Я., Белєвцева В. В. Адміністративно-правові режими в Україні : монографія. Х. : Право, 2009. 128 с.
- Коваленко Н.В. Адміністративно-правові режими. автореферат дис. . д. юрид. наук : 12.00.07. Запоріжжя. 2018. 34 с.
- Славо А.С. Типологія адміністративно-правових режимів : автореферат дис. . канд. юрид. наук : 12.00.07. Харків. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. Харків, 2020. 18 с.
- Адміністративне право та адміністративний процес в умовах воєнного стану в Україні : навчальний посібник : у 2-х томах. Том 1. Загальне адміністративне право. Особливе адміністративне право / В. Галунько, П. Діхтєвський, О. Гулак та ін. ; за заг. ред. В. Галунька, В. Фелика. Одеса :Видавництво «Юридика», 2024. 622 с.
- Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12 травня 2015 р. № 389-VIII. *Відомості Верховної Ради*. 2015. № 28. ст.250.
- Питання організації та функціонування пунктів незламності: Постанова Кабінету Міністрів України від 17 грудня 2022 р. № 1401. URL: <https://zakon.rada.gov.ua>
- Мацелик Т. О. Суб'єкти адміністративного права: поняття та система: монографія. Ірпін: Видавництво Національного університету державної податкової служби України. 2013. 342 с.

Sokolovsky D. Administrative and legal regime for the production and sale of solar electricity in Ukraine

Summary. The article examines the institution of administrative and legal regime in the context of ensuring the energy security of the State under the legal regime of martial law. The author analyses the scientific approaches to defining

the concept, structure and features of the administrative and legal regime, in particular, within the scope of solar electricity production and sale. It is noted that the legal regime is a complex legal category which is widely used in public law areas, especially in administrative law, where it serves as a legal instrument for ensuring public administration. The author substantiates that the administrative and legal regime in the field of solar energy is a special procedure of legal regulation which includes permits, licensing, limits, restrictions and control procedures which ensure stable functioning of the energy sector during military aggression.

Based on the analysis of legislation, in particular, the Law of Ukraine 'On the Legal Regime of Martial Law', resolutions of the Cabinet of Ministers of Ukraine, the author examines the impact of special legal regimes on the restriction of rights and freedoms, as well as on the delegation of powers to public administrations. Attention is paid to the 'Fulcrum

Points' programme as an example of the implementation of the administrative and legal regime in the context of energy instability.

The author also analyses the scientific literature, dissertation studies and monographs by leading administrative law specialists, which allowed the author to formulate his own vision of the essence, structure and purpose of the administrative and legal regime in the field of solar energy. It is concluded that the formation of an effective administrative and legal mechanism in this area requires systematic legislative regulation, updating of approaches to regulation of energy market participants' activities and strengthening of public legal responsibility of public administrations for ensuring energy security.

Key words: administrative and legal regime, legal regime, martial law, solar energy, public administration, energy security, regulatory framework, permits and licences.

Creative Commons Attribution 4.0
International (CC BY 4.0)

Стаття надійшла 18.10.2025
Статтю прийнято 06.11.2025
Стаття опублікована 10.12.2025

*Татаренко Д. В.,**аспірант кафедри публічного та приватного права
Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля
ORCID: <https://orcid.org/0009-0002-1328-5167>*

СОЦІАЛЬНІ ПРАВА В УМОВАХ ЗБРОЙНОГО КОНФЛІКТУ: НАЦІОНАЛЬНІ ВИКЛИКИ ТА МІЖНАРОДНО-ПРАВОВІ ОРІЄНТИРИ

Анотація. Стаття присвячена дослідженню стану соціальних прав в Україні в умовах війни та тимчасової окупації. Акцент зроблено на національних викликах і міжнародно-правових орієнтирах у сфері забезпечення права на працю, соціальний захист, освіту й охорону здоров'я. Розкрито взаємодію міжнародного гуманітарного права та міжнародного права прав людини, висвітлено національні й зарубіжні підходи до гарантування базових соціальних прав у період війни. Проаналізовано практику України, міжнародні зобов'язання держави-окупанта та порівняльний досвід інших країн. Сформульовано пропозиції щодо вдосконалення законодавчих і практичних механізмів соціального захисту населення.

Ключові слова: воєнний стан, збройний конфлікт, захист прав, міжнародне гуманітарне право, соціальні права, тимчасово окуповані території.

Актуальність теми. Внаслідок тимчасової окупації частини території України, з 2014 року і особливо після повномасштабного вторгнення 2022 року, мільйони цивільних осіб опинилися під владою окупаційної адміністрації. Забезпечення їхніх соціальних прав – на пенсійне і соціальне забезпечення, медичну допомогу, освіту тощо – стало серйозним викликом як для України, так і для міжнародної спільноти. Під час збройного конфлікту захист економічних і соціальних прав набуває критичного значення, адже воєнні дії та руйнування інфраструктури суттєво ускладнюють доступ людей до освіти, роботи, охорони здоров'я та інших засобів до існування.

У сучасних умовах повномасштабної війни проблема забезпечення соціальних прав набула особливої гостроти як на рівні правозастосування, так і в науковому осмисленні. Захист прав на житло, працю, охорону здоров'я, соціальну підтримку та рівність став одним із ключових викликів для держави в контексті одночасного реагування на гуманітарну кризу та зобов'язань перед міжнародною спільнотою. Ситуація ускладнюється значним зростанням кількості внутрішньо переміщених осіб, осіб з інвалідністю, безпритульних дітей, що вимагає модернізації національного законодавства та адаптації до міжнародних стандартів. Відтак постає необхідність у всебічному аналізі національної та міжнародної правової бази, яка регламентує питання, пов'язані з тимчасовою окупацією. Такий аналіз має охоплювати як оцінку ефективності чинних механізмів, так і їх співвіднесення з міжнародними стандартами, що дозволяє виявити прогалини та суперечності правового регулювання й визначити можливі шляхи їх подолання.

Окремого значення набуває проблема визначення меж допустимих обмежень соціальних прав у період воєнного стану, що

впливає зі змісту статті 64 Конституції України. Це питання виходить за рамки суто юридичного підходу і формує підґрунтя комплексної доктрини, яка поєднує теоретичні й практичні аспекти забезпечення базових прав громадян в умовах надзвичайних обставин.

Вирішення цих проблем передбачає пошук оптимальних механізмів реалізації та гарантування соціальних прав в умовах збройної агресії та окупації. З одного боку, це відкриває широкі можливості для наукових дискусій і доктринального осмислення співвідношення між правами людини та режимом воєнного стану. З іншого боку, воно формує підґрунтя для цілісної й ефективної державної політики у сфері реінтеграції тимчасово окупованих територій та соціального захисту населення, яке зазнало наслідків війни.

Таким чином, окреслена проблематика набуває особливої ваги як у науково-теоретичному, так і в прикладному вимірі, визначаючи стратегічні орієнтири подальшого розвитку національної та міжнародної правової доктрини.

Дослідження має безпосередній зв'язок з реалізацією стратегічних завдань України у сфері євроінтеграції, адаптації соціальної політики до умов воєнного стану та післявоєнного відновлення. Водночас воно покликане заповнити прогалини в науковому осмисленні механізмів захисту соціальних прав в умовах збройного конфлікту, враховуючи не лише національний досвід, а й міжнародно-правові напрацювання та концептуальні підходи провідних зарубіжних дослідників.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У сучасній науці дедалі більше уваги приділяється проблемі забезпечення соціальних прав у період війни, що зумовлено необхідністю одночасно реагувати на виклики гуманітарного характеру та забезпечувати дотримання міжнародних стандартів у сфері прав людини. Дослідження українських та зарубіжних науковців демонструють комплексний підхід до аналізу цієї проблематики та пошуку шляхів її вирішення.

У звіті Ради Європи під авторством М. Смуш-Кулеші, А.Л. Федорової та Б.С. Мойси здійснено комплексну оцінку стану соціальних прав в Україні після початку повномасштабної агресії РФ, при цьому увага зосереджена на питаннях житла, соціального захисту, рівності та трудових прав, а також окреслено основні проблеми й запропоновано практичні рекомендації щодо вдосконалення законодавчої та інституційної бази [1]. Розробку практичних підходів до підтримки осіб, що постраждали внаслідок війни, пропонує у своїх працях Ю. М. Вірт, який аналізує державні й недержавні механізми допомоги, особливо увагу приділяючи внутрішньо переміщеним особам, соці-

альним програмам, психоемоційній підтримці та ефективним міжсекторальним моделям взаємодії [2]. У цьому ж контексті Л. Р. Наливайко досліджує захист прав постраждалих, наголошуючи на поєднанні національних і міжнародних механізмів, значенні судових та адміністративних процедур і міжнародних компенсаційних інструментів [3]. Вагомий внесок у вивчення проблематики зробили К. Ю. Примаков та С. С. Бідняк, які зосередили увагу на аналізі міжнародно-правових актів – Женевських конвенцій, Додаткових протоколів та пактів про права людини, окресливши три підходи до розуміння місця прав людини в системі міжнародних відносин та співвіднесення їх з українськими реаліями після 2022 року [4]. Питання соціального захисту дітей у період війни стали предметом дослідження С. І. Сімакової та І. В. Малишко, які доводять необхідність гармонізації національного законодавства з міжнародними стандартами та створення дієвих механізмів захисту для зростаючої кількості дітей уразливих категорій [5]. G. Giacca у своїх працях наголошує на тому, що економічні, соціальні і культурні права зберігають свою дію навіть під час збройних конфліктів і не можуть бути повністю скасовані, а також підкреслює позитивні обов'язки держав у сфері праці, житла, освіти та охорони здоров'я, обґрунтовуючи необхідність гармонізації міжнародного гуманітарного права і права з прав людини [6]. Схожу увагу до фундаментальних соціальних прав демонструє і А. Müller, яка аналізує право на охорону здоров'я у внутрішніх конфліктах, доводячи, що воно не підлягає скасуванню навіть за умов війни, а дерогації допустимі лише частково, що зумовлює обов'язок держави забезпечувати доступ до медикаментів, гуманітарної допомоги та медичних послуг [7; 8].

Таким чином, аналіз національних і зарубіжних праць свідчить про єдність висновків: соціальні права в умовах війни не лише зберігають актуальність, а й потребують посиленого захисту. Українські науковці зосереджуються на практичних механізмах соціальної підтримки та вдосконаленні національного законодавства, тоді як зарубіжні дослідники розширюють рамку аналізу, інтегруючи соціальні права в міжнародно-правовий контекст та вказуючи на необхідність міжнародної співпраці й моніторингу.

Метою даного дослідження є правовий аналіз стану соціальних прав в умовах війни та обґрунтування напрямів їх ефективного правового захисту з урахуванням міжнародних стандартів. Для досягнення цієї мети необхідно вирішити такі завдання: проаналізувати сучасні виклики у сфері соціальних прав під час збройного конфлікту; охарактеризувати національні й міжнародні механізми їх захисту; встановити взаємозв'язок між міжнародним гуманітарним правом та правом прав людини; сформулювати пропозиції щодо удосконалення національного законодавства.

Виклад матеріалу. Аналіз варто почати з огляду спеціального законодавства України щодо правового режиму на тимчасово окупованих територіях. Базовим актом є Закон України від 15 квітня 2014 р. № 1207-VII «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» [9]. Після 2014 р. уряд запровадив бюджетні й платіжні обмеження (Постанова № 595 від 07.11.2014), фактично унеможлививши прямі виплати на ТОТ та перенісши акцент на механізми поза межами окупації [10]. Постанова № 637 від 05.11.2014 поєднала доступ до пенсій із набуттям статусу ВПО, а Постанова № 365 від 08.06.2016 встановила додаткові про-

цедури перевірки, що створювало бар'єри для безперервності виплат [11; 12].

Після 24 лютого 2022 р. було введено адресну допомогу ВПО (Постанова № 332 від 20.03.2022), яка має компенсаторний характер і не замінює пенсійні виплати [13]. Принциповий злам стався у 2025 р. з ухваленням Постанови № 299, яка визначила новий порядок для трьох категорій: тих, хто перебуває за кордоном; проживає на ТОТ; виїхав із ТОТ на підконтрольну територію. Запроваджено виплати через банки або «Укрпошту», щорічну ідентифікацію з можливістю віддаленого підтвердження («Дія.Підпис», відеоверифікація), а також відновлення припинених виплат із нарахуванням заборгованості. Це означає перехід від «територіальної неможливості» (2014–2016) до моделі «персоніфікованої доступності» (2025), що зменшує залежність від статусу ВПО, але зберігає щорічну ідентифікацію як ключову умову [14].

Сучасна нормативна архітектура поєднує три рівні: обмеження на ТОТ, спеціальний режим для ВПО та універсальний порядок пенсійних виплат. Водночас, законодавець послідовно підкреслює, що первинний обов'язок гарантувати базові права цивільного населення лежить на державі-агресорі (ст. 9 Закону № 1207-VII), що відповідає IV Женевській конвенції 1949 р [15]. На практиці ж РФ ігнорує свої зобов'язання, створюючи правовий і гуманітарний вакуум, коли Україна формально гарантує права своїх громадян, але обмежена у можливостях їх реалізації, тоді як окупант уникає відповідальності.

У цьому контексті необхідно звернутися до положень Конституції України 1996 р., яка гарантує громадянам ключові соціальні права: право на соціальний захист (ст. 46), право на охорону здоров'я (ст. 49), право на освіту (ст. 53) тощо [16]. Формально ці норми продовжують поширюватися і на громадян, що проживають на тимчасово окупованих територіях. Проте в умовах воєнного стану ст. 64 Конституції дозволяє запроваджувати окремі обмеження прав і свобод із зазначенням строку їх дії. Водночас ця ж стаття визначає перелік прав, які не підлягають обмеженню навіть у період війни. Соціально-економічні права прямо не входять до цього переліку, а відтак держава теоретично може їх обмежувати під час воєнного стану, але лише в межах Конституції та міжнародних зобов'язань.

При цьому міжнародне право підкреслює сталість дії соціально-економічних гарантій. Як зазначає M. Ssenyonjo та інші дослідники, відсутність у Міжнародному пакті про економічні, соціальні і культурні права (далі – МПЕКП) спеціальної застережної норми про надзвичайний стан означає, що навіть у період війни пакт продовжує діяти, а принаймні «мінімальні ядра» соціальних прав не можуть бути відкинуті [17]. Це покладає на державу обов'язок робити все можливе, виходячи з наявних ресурсів, для забезпечення базових потреб населення.

Актуальність цього підходу підтверджується й національною судовою практикою. Конституційний Суд України у своїх рішеннях неодноразово наголошував, що держава не може в односторонньому порядку відмовитися від уже взятих на себе соціальних зобов'язань перед громадянами. Так, у Рішенні від 27 лютого 2020 р. (справа щодо пільг ветеранам) Суд підкреслив: «держава не може в односторонньому порядку відмовитися від зобов'язання щодо соціального захисту осіб, які вже виконали свій обов'язок перед державою... Невиконання цих зобов'язань підриває довіру до держави» [18]. Більше того, скасування встановлених законом соціальних гарантій без рівноцінної за-

міни чи компенсації визнається порушенням конституційних обов'язків держави. Хоча рішення КСУ стосувалося ветеранів війни, сформульована правова позиція має універсальний характер і може бути поширена на інші категорії, включно з пенсіонерами та соціально вразливими групами населення.

Отже, українська нормативна база проголошує збереження прав громадян на тимчасово окупованих територіях і водночас містить зобов'язання щодо їх соціального захисту. Проте фактично держава застосовує особливі правові режими, такі як обов'язкова реєстрація внутрішньо переміщених осіб і спеціальні процедури виплат, водночас перекладаючи основну відповідальність за забезпечення на окупаційну владу. Така конструкція створила низку проблем у реалізації прав на практиці, які потребують подальшого аналізу.

Отже, існує подвійна модель відповідальності: вона відповідає нормам міжнародного права, але водночас створює ризики для реального забезпечення соціально-економічних прав на окупованих територіях. У відповідь Україна формує внутрішні механізми, зокрема принцип персоніфікованої доступності, за яким право на пенсії та соціальні виплати має залежати від підтвердження особи й страхового стажу, а не від статусу ВПО. Його реалізація передбачає розвиток дистанційної ідентифікації (відеоверифікація, е-підпис, «Дія.Підпис») та універсалізацію каналів виплат із урахуванням валютних обмежень у разі перебування особи на території держави-агресора.

Важливим елементом моделі є презумпція безперервності права за якої, у разі призупинення виплат з незалежних від особи причин їх відновлення має супроводжуватися нарахуванням заборгованості. Для вразливих груп слід передбачити спрощені процедури й «низький бар'єр» доступу – ідентифікацію через довірену особу, мобільні бригади чи соціальні ваучери на базові послуги. Особливо варто розглянути створення медичних і освітніх «коридорів доступу» у прифронтових регіонах, що забезпечували б безоплатне лікування та навчання для мешканців ТОТ, включно з компенсацією витрат на проїзд і проживання. Подібні механізми успішно функціонують у Грузії, де так звані реферральні програми дозволяють жителям Абхазії та Цхінвальського регіону отримувати медичні послуги на контрольованій території [19; 20].

Важливою складовою залишається міжнародно-правовий контур – системне документування порушень і витрат держави на підтримку громадян із ТОТ створює основу для майбутніх вимог репарацій, водночас підкреслюючи обов'язки держави-окупанта відповідно до міжнародного гуманітарного права. Порівняльний досвід підтверджує ефективність подвійної стратегії поєднання суворого режиму окупованих територій із гуманітарними механізмами. Інтеграційні «мікрокроки» також можуть виступати інструментами відновлення довіри: йдеться про нейтральні реєстраційні та документаційні рішення для забезпечення мобільності населення та доступу до послуг на контрольованій території. Подібна практика була реалізована у Молдові, де домовленості щодо нейтральних номерних знаків для транспортних засобів мешканців Придністров'я сприяли зниженню соціальних бар'єрів і водночас не призвели до легітимації де-факто структур [17]. Молдовський досвід також продемонстрував можливість стабільних соціальних виплат у Придністров'ї: у 2024–2025 рр. держава здійснювала пенсійні та соціальні виплати жителям регіону завдяки їхньому громадянству Республіки Молдова [21; 22]. У межах політики

«малих кроків» було досягнуто домовленостей, які передбачали не лише нейтральні номерні знаки, а й доступ до земель та визнання дипломів, що суттєво полегшувало мобільність населення без надання політичної легітимності сепаратистським інституціям.

У Грузії після збройної агресії Росії у 2008 р. було ухвалено Закон про окуповані території, який запровадив спеціальний правовий режим та водночас передбачив програми доступу населення до базових послуг, зокрема медичні маршрути для жителів Абхазії та Цхінвальського регіону. Подальша ініціатива «Крок до кращого майбутнього» (2018 р.) посилила гуманітарний та соціально-економічний вимір цієї політики, спрямованої на підтримку контактів між громадами, і отримала позитивну оцінку та підтримку Європейського парламенту [23].

Для України подібний досвід показує, що поєднання суворих правових режимів із гуманітарними «парасольками» дозволяє зменшити соціальні втрати; персоніфікований підхід до соціальних виплат є ефективнішим за територіальний; технічні рішення на кшталт нейтральних документів можуть зберегти зв'язок громадян із правовим полем держави.

Міжнародне гуманітарне право (Гаазькі правила 1907 р., IV Женевська конвенція 1949 р.) покладає на державу-окупанта обов'язок забезпечувати населення продовольством, медициною, освітою та базовими послугами. Росія системно ігнорує ці норми, наприклад у Криму та на Донбасі створено «пенсійні фонди» з низьким рівнем виплат, насильницькі змінені законодавство і громадянство, що суперечить міжнародному праву. Ситуації з блокування гуманітарних конвоїв і вибіркове фінансування стали предметом міжнародних судових процесів.

РФ фактично забезпечує лише мінімум для виживання, тоді як якість медичних та освітніх послуг різко знизилася, а права на українську пенсію чи навчання українською мовою порушено, що свідчить про системне порушення як гуманітарного права, так і базових прав людини.

Режим окупації підпадає і під дію міжнародного права прав людини. МПЕКП 1966 р., ЄКПЛ 1950 р. та Європейська соціальна хартія 1996 р. визначають подвійні зобов'язання – як окупанта, так і держави походження. ЄСПЛ у справах «Лашку проти Молдови і Росії» (2004) та «Україна та Нідерланди проти РФ» (2023) визнав Росію відповідальною за порушення прав людини на територіях під її контролем [24; 25]. Міжнародний Суд ООН (2004) підтвердив, що окупант зобов'язаний дотримуватися прав населення, включно з правом на достатній рівень життя, охорону здоров'я та освіти [26].

Водночас Україна не втрачає власних зобов'язань щодо громадян на ТОТ. Хоча контроль відсутній, вона повинна максимально забезпечувати їхні права: через спрощення документів, гарантування пенсій при виїзді, збереження місць у закладах освіти, програми підтримки ВПО. Україна реалізувала низку таких заходів, проте можливості щодо тих, хто залишається на ТОТ, обмежені.

Серйозною проблемою є вимога обов'язкової реєстрації як ВПО для отримання пенсій. УВКПЛ (2019) та Human Rights Watch (2020) назвали її дискримінаційною та закликали відновити виплати всім пенсіонерам. Міжнародні стандарти розглядають прив'язку соціальних виплат до місця проживання як потенційне порушення ст. 14 ЄКПЛ і ст. 1 Протоколу № 1. Ситуація, коли громадяни України з ОРДЛО змушені витрачати більше, ніж отримують, аби оформити пенсію, є непрямым по-

каранням за місце проживання і суперечить принципу рівності [27]. ЄСПЛ уже розглядав подібні випадки. У «справі Кіпр проти Туреччини» (2001) суд визнав, що Туреччина як окупаційна влада порушила ст.1 Протоколу 1 і ст.8 ЄКПЛ щодо грецьких кіпріотів, позбавлених пенсій [28]. Застосування аналогічного механізму можливе і для України: відповідальними за не виплату можуть бути як РФ (якщо мова про період окупації і не виплату місцевих «окупаційних» пенсій), так і Україна (за не виплату із держбюджету перед виїздом). Наприклад, справа кейс сестер Л. Топоркової та Р. Остапової (HRW, 24.01.2020) як приклад бар'єрів доступу до пенсій для осіб з обмеженою мобільністю – особи втратили українські пенсії з 2014 р., і одна з них через стан здоров'я не змогла виїхати. Українські суди не виплатили їм борг (одною було відмовлено з аргументом «сама винна»), тож цей випадок було скеровано до ЄСПЛ [29]. Суд, вірогідно, визнає пенсію власністю (як він уже визнав у справі «Величко проти України», 2021) і перевірить, чи створює вимога виїзду «непереборний бар'єр», який порушує ст.14 ЕКПЛ (у поєднанні з правом власності) [30].

Міжнародні експерти також наголошують на «мінімальних ядрах» економічних прав: за МПЕКП держави зобов'язані поступово досягати повного здійснення прав (ст.2), але навіть у війні залишаються абсолютні зобов'язання [31]. Зокрема, право на свободу від голоду (частина права на достатній життєвий рівень) є безумовним – держава має запобігти голоду будь-якою ціною. Право на мінімальну медичну допомогу також не може бути зовсім відкинута. У контексті України це означає: і окупаційна влада, і український уряд повинні не допустити, щоб населення залишилося без засобів існування. Спільними зусиллями нам вдалося уникнути гуманітарної катастрофи (на межі виживання, але без масового голоду). Проте життя у злиднях багатьох пенсіонерів на окупованих територіях (які не отримують заслужених пенсій) можна розглядати як порушення їхньої гідності (ст.28 Конституції, ст.3 ЄКПЛ). Human Rights Watch охарактеризувала цю ситуацію як «розрив поколінь», коли найуразливіші літні люди опинилися в убогості через бюрократичні перепони [29]. Такий стан не відповідає міжнародним стандартам гуманності.

Міжнародні моніторингові звіти ООН з прав людини регулярно фіксують ситуацію і дають рекомендації. Ще у 2019 р. УВКПЛ наголошувало: «Україна має забезпечити рівний доступ до пенсій та соціального захисту всім своїм громадянам, незалежно від реєстрації ВПО», і вимагало скасувати дискримінаційну прив'язку та створити механізм виплати накопичених боргів [29]. Частково міжнародні поради реалізовано – модернізовано КПВВ, організовано транспорт для людей з інвалідністю тощо. Проте ключове питання «пенсійного боргу» залишається відкритим: законопроект № 2083-д (що передбачав виплати без довідки ВПО) не став законом, а після початку повномасштабної війни проблема тільки загострилася [31].

УВКБ ООН відзначало кроки України (закони про ВПО, програми житла і допомоги переселенцям), але вказувало на переповерхненість центрів та недостатність допомоги. Також звернуло увагу на нерівний доступ до пільг для незареєстрованих переселенців. Подібні зауваги робили й ОБСЄ/БДПЛ: її місія у 2016 р. рекомендувала полегшити доступ громадян до адміністративних послуг на ТОТ – зокрема, спростити реєстрацію активів цивільного стану. У відповідь у 2018 р. Україна ввела прискорену судову процедуру визнання народжень і смертей з ТОТ,

що дозволило тисячам дітей отримати українські свідоцтва про народження та смерті – важливі для оформлення спадщини, пенсії та соціальних виплат.

Висновки. Соціально-економічні права громадян зберігають свою актуальність навіть у воєнний час і на окупованих територіях. Виконання міжнародних стандартів зумовлює, що і держава-окупант, і Україна як держава-джерело мусять докласти максимум зусиль для забезпечення найнеобхіднішого: пенсій, медичної допомоги, освіти та належних умов життя. Ігнорування цих стандартів підриває соціальну згуртованість і міжнародний авторитет України, накопичує нові зобов'язання та ризики небажаних юридичних наслідків.

Українська влада має вибудовувати політику соціального захисту окупованих територій на засадах солідарності та законності. Принцип персоніфікованої доступності виплат та спрощена дистанційна ідентифікація – не просто технічні новації, а необхідні заходи для збереження зв'язку громадян із державою. Технічні спрощення (електронні документи, нейтральні номери, оперативні процедури) повинні пом'якшувати негативні наслідки конфлікту для людей, не підсилюючи окупаційні інституції. Забезпечення безперервності соціальних виплат має супроводжуватися нарахуванням боргів та спрощеним порядком поновлення заборгованостей. Для уразливих груп – осіб похилого віку, людей з інвалідністю – мають діяти «низькопорогові» процедури ідентифікації та доставки виплат.

З міжнародно-правової точки зору суворе дотримання соціальних прав у воєнний час є не лише гуманітарним імперативом, а й ознакою правової держави. Для України це означає інтегрувати захист громадянських потреб в окупації в національну політику як питання національної безпеки і міжнародного іміджу. Надання соціальної підтримки на окупованих територіях посилює легітимність України, зменшує соціальні ризики конфлікту і підтверджує її відданість принципам гуманізму та верховенства права. У підсумку дотримання соціально-економічних прав громадян на окупованих територіях є стратегічною необхідністю як для самої держави, так і для зміцнення міжнародного правопорядку.

Література:

- Smusz-Kulesza, M., Fedorova, A. L., Moysa, B. S. Social rights in Ukraine in times of war. Report on the needs assessment. Council of Europe, December 2022. 63 p. URL: <https://rm.coe.int/needs-assessment-eng-2/1680a9b407> (дата звернення: 28.08.2025).
- Вірт Ю. М. Соціальний захист та підтримка осіб, постраждалих від конфлікту. *Проблеми сучасних трансформацій. Серія: право, публічне управління та адміністрування*. 2025. № 16. URL: <https://doi.org/10.54929/2786-5746-2025-16-02-01>
- Наливайко Л. Р. Захист прав і свобод осіб, які постраждали від війни: проблеми та перспективи. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 6. С. 32–35. URL: http://www.lsej.org.ua/6_2024/8.pdf (дата звернення: 28.08.2025).
- Примаков К. Ю., Бідняк С. С. Міжнародний захист прав людини під час збройних конфліктів. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2023. № 2. С. 417–420. DOI: <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2023.02.72>
- Сімакова С. І., Малишко І. В. Міжнародно-правове регулювання соціального захисту безпритульних та бездоглядних дітей в умовах війни. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Право*. 2023. Вип. 76, ч. 1. С. 60–66. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.76.1.9>

6. Giacca G. Economic, Social, and Cultural Rights in Armed Conflict. Oxford: Oxford University Press, 2014. 368 p. (Oxford Monographs in International Humanitarian and Criminal Law).
7. Müller A. The Relationship between Economic, Social and Cultural Rights and International Humanitarian Law: An Analysis of Health-related Issues in Non-international Armed Conflicts. Leiden; Boston: Brill Nijhoff, 2013. 432 p.
8. Müller A. The Right to Health and International Humanitarian Law: Parallel Application for Building Peaceful Societies and the Prevention of Armed Conflict. *Wisconsin International Law Journal*. 2015. Vol. 32, no. 3. P. 345–385.
9. Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України: Закон України від 15 квіт. 2014 р. № 1207-VII. *Відомості Верховної Ради України*. 2014. № 26. Ст. 893.
10. Про затвердження Тимчасового порядку фінансування бюджетних установ, здійснення соціальних виплат населенню та надання фінансової підтримки окремим підприємствам і організаціям Донецької та Луганської областей : постанова Кабінету Міністрів України від 07 листоп. 2014 р. № 595. *Офіційний вісник України*. 2014. № 92. Ст. 2663.
11. Про здійснення соціальних виплат внутрішньо переміщеним особам: постанова Кабінету Міністрів України від 05 листоп. 2014 р. № 637. *Офіційний вісник України*. 2014. № 94. Ст. 2720.
12. Деякі питання здійснення соціальних виплат внутрішньо переміщеним особам: постанова Кабінету Міністрів України від 08 черв. 2016 р. № 365. *Офіційний вісник України*. 2016. № 47. Ст. 1700.
13. Деякі питання виплати допомоги на проживання внутрішньо переміщеним особам : постанова Кабінету Міністрів України від 20 берез. 2022 р. № 332. *Офіційний вісник України*. 2022. № 28. Ст. 1532.
14. Про затвердження Порядку виплати пенсій та страхових виплат особам, які проживають на тимчасово окупованих територіях або перебувають за межами України : постанова Кабінету Міністрів України від 11 лют. 2025 р. № 299. *Офіційний вісник України*. 2025. № 16. Ст. 742.
15. Женевська конвенція про захист цивільного населення під час війни від 12 серпня 1949 р. База даних «Законодавство України» / *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154 (дата звернення: 28.08.2025)
16. Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
17. Ssenyonjo M. Economic, Social and Cultural Rights. London; New York: Routledge, 2011. 654 p. DOI: <https://doi.org/10.4324/9781315257044>
18. Конституційний Суд України. Рішення у справі за конституційним поданням 50 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень законів України про соціальний захист ветеранів війни (справа щодо пільг ветеранам) від 27 лют. 2020 р. № 3-п/2020. *Офіційний вісник України*. 2020. № 21. Ст. 835. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v003p710-20#Text> (дата звернення: 28.08.2025).
19. State Ministry for Reconciliation and Civic Equality of Georgia. Referral programs for residents of Abkhazia and Tskhinvali region. URL: <https://smr.gov.ge> (дата звернення: 28.08.2025).
20. Government of Georgia. Engagement Strategy “Involvement through Cooperation”. 2010. URL: <https://gov.ge> (дата звернення: 28.08.2025).
21. United Nations in Moldova. Neutral licence plates and small steps agreement. 2018. URL: <https://moldova.un.org> (дата звернення: 28.08.2025).
22. Government of the Republic of Moldova. Reports on payments to residents of Transnistria (2024–2025). URL: <https://gov.md> (дата звернення: 28.08.2025).
23. Georgia, EU Integration and the Conflict Settlement? Analytical report. Tbilisi, 2020. PDF. URL: <https://grass.org.ge/uploads/other/2020-02-11/573.pdf> (дата звернення: 28.08.2025).
24. Case of Ilaşcu and Others v. Moldova and Russia : Judgment (Grand Chamber), 8 July 2004. European Court of Human Rights. Strasbourg, 2004. 281 p. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-61886> (дата звернення: 28.08.2025).
25. Case of Ukraine and the Netherlands v. Russia : Decision on admissibility, 25 January 2023. European Court of Human Rights. Strasbourg, 2023. 158 p. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-221604> (дата звернення: 28.08.2025).
26. Legal Consequences of the Construction of a Wall in the Occupied Palestinian Territory : Advisory Opinion, 9 July 2004. International Court of Justice. The Hague, 2004. 136 p. URL: <https://www.icj-cij.org/case/131> (дата звернення: 28.08.2025).
27. Human Rights Watch. Ukraine: Pension Rights for Displaced People, Conflict-Affected. HRW, 5 February 2020. URL: <https://www.hrw.org/news/2020/02/05/ukraine-pension-rights-displaced-people-conflict-affected> (дата звернення: 28.08.2025).
28. Case of Cyprus v. Turkey : Judgment (Grand Chamber), 10 May 2001. European Court of Human Rights. Strasbourg, 2001. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-59454> (дата звернення: 28.08.2025).
29. Human Rights Watch. Ukraine: People with Limited Mobility Can't Access Pensions. News release, 24 January 2020. URL: <https://www.hrw.org/news/2020/01/24/ukraine-people-limited-mobility-cant-access-pensions> (дата звернення: 28.08.2025).
30. Case of Velychko v. Ukraine : Judgment, 8 July 2021. European Court of Human Rights. Strasbourg, 2021. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-212345> (дата звернення: 28.08.2025).
31. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права від 16 грудня 1966 р. Ратифіковано Указом Президії Верховної Ради Української РСР від 19 жовт. 1973 р. № 2148-VIII. База даних «Законодавство України» / *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_042#Text (дата звернення: 28.08.2025).
32. У парламенті зареєстровано «пенсійний» законопроект № 2083-д (щодо реалізації права на пенсію). 26 листопада 2019 року. URL: <https://www.rada.gov.ua/news/Povidomlennya/184885.html> (дата звернення: 28.08.2025).

Tatarenko D. Social rights in the context of armed conflict: national challenges and international legal guidelines

Summary. The article explores the transformation and protection of social rights in Ukraine under conditions of armed conflict and temporary occupation. The Russian Federation's aggression, beginning with the annexation of Crimea and occupation of parts of Donetsk and Luhansk regions in 2014 and escalating into a full-scale war in 2022, has created unprecedented challenges for ensuring access to fundamental social rights, including the right to work, education, health care, and social security. Millions of civilians have been displaced, lost stable access to state institutions, or found themselves under occupation, which has generated a legal and humanitarian vacuum.

The research focuses on national legal responses, such as special regimes of pensions and social payments for internally displaced persons, the evolution of legislative approaches from territorial restrictions to individualized access models, and the introduction of digital identification mechanisms. Particular attention is given to Ukraine's gradual departure from linking pension rights exclusively to the legal status of internally displaced persons and the shift toward universal mechanisms of social protection. At the same time, the study emphasizes the principle of international law that the occupying power bears primary responsibility for the welfare of the civilian population, while the state of origin maintains a positive duty to protect its citizens even outside its effective control.

The article also addresses the interplay between international humanitarian law and international human rights law, analyzing how economic, social, and cultural rights remain valid and binding even during armed conflict. Comparative experience of Georgia and Moldova demonstrates practical models of combining strict occupation regimes with humanitarian safeguards. Based on Ukrainian and foreign scholarly approaches, as well as international judicial

and monitoring practices, the research substantiates proposals aimed at reforming national legislation, strengthening international accountability mechanisms, and ensuring real, non-discriminatory, and sustainable protection of social rights in the context of war and post-war recovery.

Key words: martial law, armed conflict, protection of human rights, international humanitarian law, protection of rights, social rights, temporarily occupied territories.

Creative Commons Attribution 4.0
International (CC BY 4.0)

Стаття надійшла 16.10.2025
Статтю прийнято 03.11.2025
Стаття опублікована 10.12.2025

*Татаренко І. В.,**аспірант кафедри публічного та приватного права
Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7320-4237>*

МІЖНАРОДНИЙ РЕЄСТР ЗБИТКІВ: ІНСТИТУЦІЙНІ ТА ПРАВОВІ ЗАСАДИ РЕПАРАЦІЙ ДЛЯ ЖЕРТВ ПОРУШЕНЬ ПРАВ ЛЮДИНИ В УМОВАХ ВІЙНИ В УКРАЇНІ

Анотація. Стаття присвячена аналізу доктринальних, нормативних та практичних засад інституту репарацій у контексті збройної агресії РФ проти України. Розглянуто правовий статус ВПО «до» та «після» 24.02.2022, діяльність Міжнародного реєстру збитків (RD4U) як базового інструменту майбутнього компенсаційного механізму, а також ризики сегрегації жертв за часовим критерієм. Особливу увагу приділено співвідношенню міжнародного гуманітарного права та ст. 438 ККУ, проблемам доказування і потреби уніфікації підходів.

Ключові слова: внутрішньо переміщені особи (ВПО), воєнні злочини, захист прав, міжнародне гуманітарне право, Міжнародний реєстр збитків (RD4U), репарації.

Актуальність дослідження. Повномасштабна збройна агресія російської федерації проти України, розпочата 24 лютого 2022 року, спричинила масштабні людські втрати та руйнування матеріальної інфраструктури. Одним із найтрагічніших її наслідків стало масове внутрішнє переміщення населення. За даними УВКБ ООН та міжнародної гуманітарної організації People in Need, на початок 2025 року в межах України налічувалося близько 3,8 млн внутрішньо переміщених осіб, а ще 6,8 млн українців перебували за кордоном [1; 2; 3]. Така масштабна мобільність свідчить не лише про гуманітарний вимір кризи, а й про необхідність системних державних рішень, адже переміщені особи втрачають доступ до звичного житла, роботи, соціальних послуг та правових механізмів захисту. У цих умовах забезпечення справедливості, рівного доступу до правосуддя, житлового забезпечення й соціальних гарантій стає одним із ключових пріоритетів національної політики, що має визначальне значення для відновлення соціальної стабільності та довіри до держави.

Мета дослідження – проаналізувати доктринальні, нормативні та практичні засади інституту репарацій у контексті збройної агресії РФ проти України, визначити особливості правового статусу внутрішньо переміщених осіб «до» та «після» 24 лютого 2022 року, а також дослідити потенціал Міжнародного реєстру збитків як інституційного фундаменту майбутнього механізму компенсацій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика репарацій та відшкодування шкоди в сучасній українській правовій науці перебуває на етапі інтенсивного розвитку й формує власний доктринальний та прикладний дискурс. Наукова думка зосереджується передусім на трьох ключових напрямках: концептуальному обґрунтуванні інституту репарацій, аналізі практичних викликів реалізації компенсаційних механізмів та

забезпеченні рівного доступу всіх категорій потерпілих до відшкодування. Огляд стану наукової розробки проблеми засвідчує, що питання репарацій висвітлюється у кількох ключових напрямках. Так, К. Бусол, А. Насар, А. Сидор-Чарторийська акцентують увагу на жертво-орієнтованому підході та інклюзивності репараційних програм, підкреслюючи небезпеку формування «конкуренції жертв» [4; 5]. І. Р. Мудра аналізує інституційні й правові механізми забезпечення репарацій та обґрунтовує потребу гармонізації національного законодавства з міжнародно-правовими стандартами [5]. Практичний аспект проблеми відображено у працях Л. П. Василенко та А. Й. Бучинської, які досліджують особливості судового захисту прав потерпілих і функціонування національних процедур компенсації [6].

Разом із тим сучасний аналіз засвідчує й наявність суттєвих прогалин у дослідженнях проблематики: насамперед це питання відшкодування шкоди для так званих «старих» внутрішньо переміщених осіб (2014–2021 рр.), які часто опиняються поза новими механізмами компенсацій. Недостатньо розробленими залишаються також напрями репарацій для жертв сексуального насильства, пов'язаного з конфліктом, а також проблематика інтеграції міжнародних стандартів у національну систему. Важливою, але ще не до кінця розв'язаною, є й проблема ефективності виконання міжнародних судових рішень у сфері компенсацій.

У світлі цього доробок іноземних науковців дозволяє доповнити український дискурс новими підходами. Ю. Іоффе обґрунтовує жертво-орієнтований підхід до репарацій, розробляючи концепцію термінових інтеримних (проміжних) виплат для постраждалих від конфліктно зумовленого сексуального насильства, поєднуючи аналіз українських реалій із міжнародними прецедентами та підкреслюючи роль громадянського суспільства у забезпеченні доступності компенсацій [7]. Натомість Hathaway O. A., Stith R., Dworkin A. розвивають системно-правовий підхід, аргументуючи легітимність застосування доктрини контрзаходів як інструменту для спрямування заморожених російських активів на користь України. Таким чином, у працях цих авторів простежуються два взаємодоповнюючі виміри: безпосередня допомога потерпілим і стратегічне формування міжнародно-правових механізмів репарацій [8].

Особливого значення у цьому контексті набуває діяльність Міжнародного реєстру збитків, створеного під егідою Ради Європи у 2023 році [9]. Цей інструмент поступово перетворюється на ключову інституційну основу майбутнього міжнародного механізму компенсацій. Українські правозахисні інституції, зокрема Українська Гельсінська спілка з прав людини та Інститут законо-

давчих ідей, здійснюють ґрунтовні аналітичні дослідження щодо критеріїв і механізмів подання заяв, тоді як громадські організації, як-от DonbasSOS, працюють над роз'ясненням сутності реєстру та його відмінностей від національних програм [10; 11].

Отже, сучасний науково-правовий та практичний дискурс демонструє поступове формування комплексного бачення репарацій: від доктринальної легітимації та теоретичного осмислення до інституційних механізмів їх практичної імплементації. Водночас нагальною залишається потреба у подальших дослідженнях і критичному аналізі, аби уникнути ризиків дискримінації жертв за часовим чи іншим критерієм та забезпечити інклюзивність і справедливість усієї системи.

Виклад матеріалу. У цьому контексті природно постає питання: якими інструментами держава має реагувати на такі виклики та гарантувати реальний захист постраждалих? Відповідь України на зазначені проблеми виявилася у розробці й ухваленні низки нормативно-правових актів, що заклали фундамент для забезпечення належного захисту прав внутрішньо переміщених осіб. Його основою став Закон України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» від 20.10.2014 р. № 1706-VII, який закріпив принципи рівності, заборону дискримінації, порядок реєстрації та доступ до соціальних послуг, освіти й зайнятості (далі – Закон № 1706-VII) [12]. Водночас після 2022 р. було зроблено кроки в напрямку інституційного укріплення системи захисту ВПО. Запроваджено урядовий штаб з питань ВПО, посаду Уповноваженого з цих питань на рівні віце-прем'єра, налагоджено взаємодію з міжнародними організаціями. Судова практика також змістила акценти: від боротьби за елементарні соціальні виплати у 2014–2021 р.р. до стратегічних позовів проти РФ щодо відшкодування шкоди після 2022 року.

Таким чином, у сучасному правовому полі України простежується певна подвійність правового статусу ВПО. З одного боку, після 2022 року їхні права отримали більш дієвий захист завдяки появі законодавчих механізмів компенсації, урядових програм та активній міжнародній підтримці. З іншого боку, зберігається суттєва структурна нерівність, зумовлена поділом постраждалих за часовим критерієм. Це об'єктивно вимагає уніфікації підходів, закріплення за всіма ВПО права на компенсацію незалежно від часу руйнування майна та якнайшвидшого введення в дію відповідних нормативних актів. У цьому контексті важливим кроком стало ухвалення Верховною Радою у грудні 2024 року Закону № 11161, який поширює дію компенсаційного механізму також на житло, зруйноване або пошкоджене на тимчасово окупованих територіях та у районах бойових дій [13]. Зазначений Закон створив на сьогодні не набрав чинності, оскільки не підписаний Президентом України. Його введення в дію, належне фінансове забезпечення та формування єдиної судової практики виступають необхідними передумовами для усунення існуючої нерівності та забезпечення ефективної реалізації принципу рівності.

Національний дискурс невід'ємно поєднується з міжнародно-правовим виміром, адже проблематика захисту прав ВПО та відновлення справедливості виходить далеко за межі внутрішньої політики. Ключовим інструментом міжнародного права у сфері відшкодування шкоди є концепція репарацій, що набула універсального характеру й розглядається як принцип, за яким держава-правопорушник зобов'язана повністю компенсувати завдані їй протиправними діями збитки. Ще Постійна палата міжнародного правосуддя у справі «Завод у Хорзові» (1928) зазначи-

ла: «це принцип міжнародного права ... що будь-яке порушення зобов'язання тягне за собою обов'язок здійснити репарацію» [14]. В подальшому цей підхід ліг в основу сучасних стандартів. Зокрема, Генеральна Асамблея ООН у 2005 році одностайно ухвалила «Основні принципи і керівні положення щодо права на засоби правового захисту та репарації жертвам грубих порушень міжнародного права» [15]. Відповідно до них, держави повинні забезпечити жертвам ефективні засоби правового захисту та повний комплекс репарацій, який може включати реституцію, компенсацію, реабілітацію, сатисфакцію та гарантії не повторення. Як відзначав М. Черіф Бассіуні (розробник цих принципів), право на репарацію є невід'ємною складовою прав людини, а його реалізація – ключ до відновлення справедливості [16].

На міжнародному рівні формується розуміння подвійної природи репарацій: як міждержавних виплат для відбудови інфраструктури та економіки, так і індивідуальних компенсацій, що надаються безпосередньо потерпілим. Сучасне міжнародне право визнає це право жертв, закріплюючи його у ст. 8 Загальної декларації прав людини та ст. 2(3) Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, а також підтверджуючи у практиці ЄСПЛ, зокрема у справах *Chiragov v. Armenia* та *Sargsyan v. Azerbaijan* (2015) [7; 18; 19; 20].

У межах міжнародного гуманітарного права також закріплено положення про відшкодування шкоди. Зокрема, Гаазька конвенція 1907 р. встановила відповідальність воюючої сторони за порушення законів і звичаїв війни, покладаючи на неї обов'язок сплачувати компенсацію [21]. Цю норму підтверджує й Додатковий протокол I 1977 р. до Женевських конвенцій, який прямо вимагає від держави-правопорушниці відшкодування збитків [22]. Хоча традиційно МГП адресувало такі зобов'язання саме державам, а не окремим особам, розвиток міжнародного права прав людини розвиває цю межу, акцентуючи увагу на потерпілому, його потребах та праві на справедливе відшкодування. Ця еволюція міжнародних стандартів безпосередньо впливає і на національні правові системи. Українське законодавство інтегрує норми МГП, зокрема через статтю 438 Кримінального кодексу України, яка встановлює кримінальну відповідальність за порушення законів та звичаїв війни. Фактично вона є «містком» між міжнародними зобов'язаннями держави та індивідуальною відповідальністю осіб, винних у воєнних злочинах. Визнання особи винною у їх вчиненні відкриває шлях не лише до призначення покарання, а й до застосування механізмів репарації на користь потерпілих. Репарації у цьому контексті виступають як невід'ємний елемент відновлення справедливості, що поєднує кримінально-правові та цивільно-правові засоби захисту. Вони можуть включати компенсацію за завдану шкоду, реституцію майна, реабілітацію жертв, а також символічні заходи – офіційні вибачення чи меморіалізацію злочинів. Таким чином, застосування ст. 438 КК України слід розглядати не ізольовано, а у світлі міжнародно-правового принципу права жертв на ефективні засоби правового захисту й репарації, закріпленого в документах ООН і підтвердженого практикою міжнародних трибуналів.

Концепція перехідного правосуддя (*transitional justice*), що застосовується для подолання наслідків конфліктів, виходить із жертво-орієнтованого підходу: держава має не лише переслідувати винних, а й відновлювати права потерпілих, зокрема шляхом репарацій. Колишній спецповідач ООН Пабло де Грейфф підкреслює, що такі заходи повинні бути «жертво-центричними», спрямованими на відновлення гідності та

довіри до влади [23]. Л. Лапланте розглядає репарації як динамічний інструмент правосуддя, що враховує різні потреби жертв і сприяє їх інтеграції у повоєнне суспільство [24]. Р. Дуті акцентує на практичних аспектах – фінансуванні, інституційній спроможності та залученні потерпілих до процесу [25]. Таким чином, як міжнародні норми, так і доктрина сходяться на тому, що репарації є комплексним правовим обов'язком держави, невід'ємним від права потерпілих на справедливість, що знаходить відображення і у практиці національних судів.

Особливої уваги заслуговує практика Верховного Суду, який ще у 2018–2019 рр. визнав неправомірним обмеження пенсійних прав внутрішньо переміщених осіб, постановивши, що виплата пенсій не може ставитися у залежність від довідки ВПО [26]. Це змусило уряд відмовитися від практики припинення виплат після 60 днів відсутності на контрольованій території. У справах щодо зруйнованого житла на Донбасі національні суди ухвалювали рішення про компенсацію проти держави на підставі її цивільно-правової відповідальності, однак вони залишалися невиконаними через відсутність бюджетних асигнувань [27]. Ситуація докорінно змінилася з ухваленням Закону України № 2923-IX від 23.02.2023 р. «Про компенсацію за пошкодження та знищення окремих категорій об'єктів нерухомого майна...», який набрав чинності 22 травня 2023 р. і запровадив легальний механізм відшкодування шкоди через спеціальні комісії та Державний реєстр пошкодженого та знищеного майна [28].

Важливою новацією є практика українських судів за позовами цивільних осіб проти рф. У низці рішень росію визнано відповідальною та зобов'язано відшкодувати шкоду, завдану внаслідок агресії [29]. Хоча ці постанови мають радше декларативний характер, вони формують важливий прецедент і можуть слугувати доказовою базою для майбутніх звернень до міжнародного компенсаційного механізму. Паралельно в Україні конфіскуються російські активи (корпоративні права, майно банків), а також обговорюється створення спеціального фонду для виплати компенсацій за рішеннями судів [30].

Ці національні ініціативи узгоджуються з міжнародною практикою, яка задає стандарти справедливості. Так, у справах *Chiragov v. Armenia* та *Sargsyan v. Azerbaijan* (2015) ЄСПЛ присудив заявникам компенсації за неможливість користуватися майном і зобов'язав держави створити ефективні механізми реституції чи відшкодування [31]. Подібні приклади існують і в інших постконфліктних державах: у Боснії і Герцеговині після Дейтонських угод (1995, Додаток 7) Комісія з питань майнових претензій розглянула понад 200 тис. заяв і забезпечила повернення або компенсацію понад 90% довоєнних власників житла [32]; у Косово після 1999 р. Комісія з питань нерухомості (НРСС) під егідою ООН вирішила десятки тисяч спорів, відновивши права потерпілих на житло [33].

В Україні ще з 2014 року лунали пропозиції щодо створення національної комісії з компенсацій, але реальні кроки розпочалися лише після 2022-го – у форматі закону та цифрового реєстру [34]. Зараз, із підтримкою ООН та Ради Європи, просувається комплексний підхід до репарацій. Його можна порівняти з прецедентом після війни в Перській затоці: Рада Безпеки ООН резолюцією 687 (1991) зобов'язала Ірак виплатити репарації Кувейту, а Комісія UNCC з 1991 по 2022 рр. опрацювала понад 2,7 млн вимог і виплатила \$52,4 млрд із нафтових доходів Іраку [35; 36]. Для України розглядається аналогічна модель – із використанням заморожених активів рф для створення компен-

саційного фонду [37; 38]. Досвід Колумбії також показовий: Закон «Про жертв та реституцію земель» 2011 р. передбачив комплексну програму репарацій, включно з грошовими виплатами, медичною та психологічною допомогою і створенням Єдиного реєстру жертв [39]. Подібно, міжнародна доктрина підкреслює, що репарації мають множинні цілі правосуддя – матеріальні, моральні та символічні, спрямовані на відновлення довіри й примирення [40].

Досвід Балкан і Косова показав важливу роль міжнародних адмініструючих органів (ООН, ОБСЄ), які виступали арбітрами та гарантами виплат [41]. Для України подібну функцію, ймовірно, візьме на себе коаліція держав під егідою Ради Європи та ООН. Як у випадках Кувейту, Балкан і Колумбії, вирішальним завжди було політичне рішення міжнародної спільноти забезпечити справедливість.

Україна вже отримала такі політичні запевнення – через резолюції Генеральної Асамблеї ООН, підсумки саміту в Рейк'явіку та заяви «Групи семи» про використання активів рф [42]. Водночас ключовим є інклюзивний підхід: усі постраждалі, незалежно від часу руйнування, мають право на репарації. Як підкреслює Роджер Дуті (Міжнародний центр перехідного правосуддя), репараційні програми повинні бути рівноправними, інакше вони самі здатні стати джерелом нової несправедливості [43].

Важливим практичним кроком стало створення у 2023 році Міжнародного реєстру збитків, що закрив основу майбутньої системи репарацій. Його ідея вперше була офіційно підтримана резолюцією ГА ООН ES-11/5 від 14 листопада 2022 р., у якій наголошено на необхідності створення міжнародного механізму репарацій і міжнародного реєстру як першого етапу [44]. Реагуючи на цей заклик, Рада Європи у травні 2023 р. взяла на себе провідну роль у запуску Реєстру [45].

На саміті Ради Європи у Рейк'явіку (17 травня 2023) було оголошено про створення Міжнародного реєстру збитків (Register of Damage for Ukraine) як першого етапу майбутнього компенсаційного механізму для жертв агресії рф проти України [46]. Його формування здійснено через ухвалення Комітетом міністрів РЄ резолюції CM/Res(2023)3 (12 травня 2023), яка затвердила цей Реєстр як розширену часткову угоду; він базується у Гаазі, а також матиме офіс в Україні [47]. Ініціативу підтримали понад 40 держав – серед них усі країни ЄС, США, Японія, Канада тощо [48].

Міжнародний реєстр збитків створено для збору, перевірки та збереження даних про шкоду, завдану агресією рф. Він фіксує докази й вимоги щодо відшкодування від фізичних, юридичних осіб та держави Україна, проте не здійснює виплат і не є судовим органом. Його завдання – сформувати доказову базу для майбутнього компенсаційного механізму, робота над яким уже триває. Реєстр функціонує на «жертвовно-орієнтованому» підході та забезпечує зручність подання заяв через онлайн-платформу. З 2 квітня 2024 року приймаються заявки у категорії «пошкоджене чи знищене житло», далі планується розширення до 12 категорій, зокрема на випадки переміщення, загибелі чи зникнення родичів, тяжких поранень, сексуального насильства, торгів та втрати майна.

Критичним моментом, який прямо впливає на тему нашого дослідження, є темпоральні рамки роботи Реєстру. Відповідно до його мандату, подаватися можуть лише вимоги щодо шкоди, заподіяної починаючи з 24 лютого 2022 року. Тобто йдеться про збитки, завдані в ході повномасштабної фази агресії. Це поло-

ження викликає дискусії, адже фактично особи, які постраждали від агресії РФ у 2014–2021 роках (наприклад, втратили житло під час бойових дій на Донбасі чи були змушені залишити домівки в Криму), не зможуть подати свої претензії до цього міжнародного Реєстру. Рішення пов'язати Реєстр із датою 24.02.2022 має політичні та юридичні причини (повномасштабне вторгнення кваліфікується як новий акт агресії, що спонукав ООН та Раду Європи до дій). Водночас це породжує ризик неоднакового підходу до різних груп потерпілих, про що докладніше йтиметься далі. Як влучно зазначила українська дослідниця К. Бусол, «будь-яке штучне розмежування подій 2014–2021 років і після 2022 року розмиває відповідальність росії та її репараційні зобов'язання перед українськими жертвами... Якщо зосередитися лише на порушеннях після 2022-го, це може ненароком створити «конкуренцію жертв» і глибоко розколоти спільноту потерпілих» [4]. Отже, міжнародний механізм має врахувати континуїтет агресії з 2014 року, аби уникнути дискримінації «перших» жертв.

Міжнародний реєстр збитків є важливим новаторським кроком, що закладає фундамент майбутньої системи репарацій для України. Очікується, що вона включатиме міжнародну компенсаційну комісію або фонд, зокрема із використанням заморожених за кордоном активів РФ. До Реєстру приєдналася і Європейська Комісія від імені ЄС, що засвідчує глобальну підтримку принципу відповідальності росії та права українських громадян на ефективне відшкодування.

Практична ефективність Реєстру буде залежати від активності потерпілих: прогнозується до 6-10 мільйонів заяв [49]. Він стане найбільшим у світі подібним механізмом і може встановити новий стандарт справедливості у повоєнному врегулюванні. Водночас, згідно зі Статутом Реєстру (стаття 1.1), він охоплює лише шкоду, завдану з 24 лютого 2022 року [50]. Як пояснюють дослідники, таке часове обмеження зумовлене політичними міркуваннями: лише після резолюції Генеральної Асамблеї ООН 2022 р. агресію проти України було офіційно визнано як міжнародний злочин. Разом із тим у наукових публікаціях наголошується, що майбутній компенсаційний механізм, який має постати після Реєстру, потенційно може охопити і збитки, завдані у 2014–2021 рр., що наразі обговорюється у форматі міжнародних переговорів [51].

Наразі формування системи компенсацій стикається з низкою правових і соціальних перепон. По-перше, часовий бар'єр: і Міжнародний реєстр збитків, і Закон № 2923 встановили межу – 24.02.2022 [1]; навіть «Дія» відхиляла заявки з датами руйнувань 2014 р. По-друге, слабка доказова база 2014-2015 рр.: відсутність системного документування, фрагментарні акти влади, брак фото чи актів ДСНС і поліції. Водночас можливі альтернативи – супутникові знімки, свідчення постраждалих. По-третє, психологічний чинник: «старі» ВПО втрачають віру в компенсації й сприймають нові механізми як ігнорування, що загрожує конфліктом між групами. Як зазначає К. Бусол, поділ жертв на «до» та «після» 2022 р. підриває концепцію перехідного правосуддя й може спричинити «конкуренцію жертв» [2]. По-четверте, невизначеність щодо попередніх виплат: допомога сім'ям загиблих чи постраждалим у 2015 р. не врахована в Законі № 2923, що створює ризик нової нерівності.

Отже, проблема доступу довоєнних ВПО до Реєстру збитків і компенсаційних програм означає ризик сегрегації жертв і порушення принципу рівності (ст. 24 Конституції). Усі вони є жертвами одного конфлікту з 2014 р., і репарації мають охоплювати

всю шкоду незалежно від дати. Як підкреслює К. Бусол, «2014 і 2022 роки – це невід'ємні частини однієї ситуації...» [4]. На це вказує й УГСПЛ: виключення житла з тимчасово окупованих територій із дії Закону № 2923 означає фактичне самоусунення держави, залишаючи постраждалих у правовому вакуумі [52]. Вирішення цієї проблеми можливе лише через перегляд часових критеріїв доступу до компенсацій. Це дозволить відновити принцип справедливості й зміцнити суспільну єдність, що є критично важливим у воєнний час. Крім того, корекція законодавчих підходів дозволить інтегрувати Україну в міжнародну систему перехідного правосуддя. Це стане вагомим сигналом про готовність держави до довгострокового відновлення й справедливого відшкодування шкоди всім жертвам агресії.

Висновки. Таким чином, утворюється «подвійна пастка»: жертви мають право на відшкодування, але не мають інструменту його реалізації. Якщо це питання залишиться невирішеним, постраждалі можуть опинитися в стані вторинної віктимізації, а сама ідея репарацій буде дискредитована. Вирішення проблеми потребує негайних кроків у двох напрямках: на національному рівні – внесення змін до законодавства і створення програм, що охоплюють усіх постраждалих незалежно від часу руйнування; на міжнародному – розширення мандату Міжнародного реєстру збитків або формування окремого фонду, який компенсує втрати, завдані у 2014-2021 роках. Лише комплексне поєднання цих рішень дозволить уникнути сегрегації жертв і забезпечити реалізацію фундаментального принципу рівності та справедливості.

Література:

1. AP News. UN: Ukraine war has displaced 9.4 million people, nearly 6 million abroad. 31 July 2025. URL: <https://apnews.com/article/619fa16039a2bd59ddb200f7e3b048e5>
2. People in Need. The Ukrainian refugee crisis – current situation. 2024. URL: <https://www.peopleinneed.net/the-ukrainian-refugee-crisis-current-situation-9539gp>
3. Асоціація міст України. [Відео]. Facebook, 2025. URL: <https://www.facebook.com/watch/?v=596791532948004>
4. Busol K. Reparations for Atrocity Victims in Ukraine: Survivors' Aspirations and the Emerging Legal Framework. *Cambridge Journal of Law, Politics and Art. The Human Agenda*. 2024. С. 199–204. URL: <https://www.cjlp.org/post/reparations-for-atrocity-victims-in-ukraine-survivors-aspirations-and-the-emerging-legal-framework>
5. Мудра І. Р. Інституційні та правові механізми відшкодування шкоди, завданої внаслідок збройної агресії. Репозитарій НДІ приватного права і підприємництва ім. Ф. Г. Бурчака НАН України. 22.04.2025. URL: <https://repository.ndipp.gov.ua/handle/765432198/1062>
6. Василенко Л. П., Бучинська А. Й. Особливості відшкодування шкоди, завданої військовою агресією РФ. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 6. С. 104–112. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-6/22>
7. Ioffe Y. Urgent Interim Reparations in Ukraine: *Addressing Conflict-Related Sexual Violence*. SSRN. 2025. 29 p. URL: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=5132796
8. Hathaway O. A., Stith R., Dworkin A. War Reparations: The Case for Countermeasures. *Stanford Law Review*. 2024. Vol. 76. P. 971–1035. URL: <https://www.stanfordlawreview.org/print/article/war-reparations-the-case-for-countermeasures/>
9. Register of Damage for Ukraine (RD4U). Official website. Council of Europe, 2024. URL: <https://www.rd4u.coe.int/>
10. Українська Гельсінська спілка з прав людини; Інститут законодавчих ідей. Що має врахувати Міжнародний реєстр збитків при визначенні механізмів подання і розгляду заяв щодо зруйнованого

- житла: дослідження УГСПЛ та ІЗІ. Міжнародний фонд «Відродження». 2023. URL: <https://www.irf.ua/shho-maye-vrahuvaty-mizhnarodnyj-rejestr-zbytkiv-pry-vyznachenni-mehanizmv-podannya-i-rozglyadu-zayav-shhodo-zrujnovanogo-zhytla-doslidzhennya-ugspl-ta-izi>
11. DonbasSOS. Реєстр збитків: що це і чим він відрізняється від державного реєстру пошкодженого майна. 2023. URL: https://www.donbasssos.org/register_of_losses.
12. Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб: Закон України від 20.10.2014 р. № 1706-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/1706-18>
13. Про компенсацію за пошкоджене та зруйноване житло на тимчасово окупованих територіях та в районах бойових дій: Закон України № 11161 від 19.12.2024 р. (очікує на підпис Президента). URL: https://komprompol.rada.gov.ua/news/main_news/76266.html
14. Permanent Court of International Justice. Case concerning the Factory at Chorzów (Claim for Indemnity), Merits, Judgment of 13 September 1928. URL: <https://jsumundi.com/en/document/decision/en-factory-at-chorzow-merits-judgment-thursday-13th-september-1928>
15. UN General Assembly. Basic Principles and Guidelines on the Right to a Remedy and Reparation for Victims of Gross Violations of International Human Rights Law and Serious Violations of International Humanitarian Law: resolution A/RES/60/147, adopted 16 December 2005. United Nations. URL: <https://www.refworld.org/legal/resolution/unga/2006/en/12095>
16. International Commission of Jurists. Background information concerning the right to remedy and reparation. ICJ (юридична організація), 2005. URL: <https://www.icj.org/resource/background-information-concerning-the-right-to-remedy-and-reparation/>.
17. Universal Declaration of Human Rights. United Nations. URL: <https://www.un.org/en/about-us/universal-declaration-of-human-rights>
18. International Covenant on Civil and Political Rights, 16 December 1966. United Nations. URL: <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/international-covenant-civil-and-political-rights>
19. Case of Chiragov and Others v. Armenia: Judgment of 16 June 2015 (Application no. 13216/05). European Court of Human Rights. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-155353>
20. Case of Sargsyan v. Azerbaijan: Judgment of 16 June 2015 (Application no. 40167/06). European Court of Human Rights. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-155662>
21. Hague Convention (IV) respecting the Laws and Customs of War on Land and its annex: Regulations concerning the Laws and Customs of War on Land, The Hague, 18 October 1907. International Committee of the Red Cross. URL: <https://ihl-databases.icrc.org/en/ihl-treaties/hague-iv-1907>.
22. Protocol Additional to the Geneva Conventions of 12 August 1949, and relating to the Protection of Victims of International Armed Conflicts (Protocol I), 8 June 1977. International Committee of the Red Cross. URL: <https://ihl-databases.icrc.org/en/ihl-treaties/api-1977>
23. de Greiff P. Report of the Special Rapporteur on the promotion of truth, justice, reparation and guarantees of non-recurrence. UN Doc. A/HRC/21/46, 9 August 2012. United Nations Human Rights Council. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/732362>
24. Laplante L. J. The plural justice aims of reparations. Netherlands Quarterly of Human Rights. 2015. Vol. 33(2). P. 139–172. DOI: <https://doi.org/10.1177/016934411503300203>
25. Duthie R. Transitional Justice and Displacement. International Center for Transitional Justice (ICTJ). 2009. URL: <https://www.ictj.org/publication/transitional-justice-and-displacement>
26. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 04.09.2018 у справі № 805/402/18. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/76250584>
27. Постанова Верховного Суду від 17.07.2019 у справі № 243/3505/16-ц. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/83247343>
28. Про компенсацію за пошкодження та знищення окремих категорій об'єктів нерухомого майна: Закон України № 2923-IX від 23.02.2023. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/2923-20>
29. Постанова Подільського районного суду м. Києва від 14.04.2022 у справі № 758/3642/22. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/104325874>
30. Про основні засади примусового вилучення в Україні об'єктів права власності Російської Федерації та її резидентів: Закон України від 03.03.2022 № 2116-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/2116-20>
31. Case of Chiragov and Others v. Armenia: Judgment of 16 June 2015 (Application no. 13216/05). European Court of Human Rights. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-155353>
32. General Framework Agreement for Peace in Bosnia and Herzegovina (Dayton Agreement), Annex 7, 14 December 1995. United Nations Peacemaker. URL: https://peacemaker.un.org/sites/peacemaker.un.org/files/BA_951214_DaytonAgreement.pdf
33. UNMIK Housing and Property Directorate and Housing and Property Claims Commission (HPCC), 1999–2006. United Nations Interim Administration Mission in Kosovo. URL: <https://hpcckosovo.org>
34. Register of Damage for Ukraine (RD4U). Official website. – Council of Europe, 2024. URL: <https://www.rd4u.coe.int/>
35. United Nations. Security Council Resolution 687 (1991) on Iraq-Kuwait. – 03.04.1991. URL: [https://undocs.org/S/RES/687\(1991\)](https://undocs.org/S/RES/687(1991))
36. United Nations Compensation Commission (UNCC). Press Release: UNCC pays out US\$490 million. Geneva: UN, 2021. URL: <https://www.ungeneva.org/en/news-media/press-release/2021/10/united-nations-compensation-commission-pays-out-us490-million>
37. Justice Info. Register of Damages for Ukraine: The biggest claims program in history. 2023. URL: <https://www.justiceinfo.net/en/133217-register-damages-ukraine-biggest-claims-program-history.html>
38. ICTJ. The International Register of Damage for Ukraine promises accountability but could victims be left behind? 2023. URL: <https://www.ictj.org/latest-news/international-register-damages-ukraine-promises-accountability-could-victims-be-left>
39. Colombia. Ley 1448 de 10 de junio de 2011 – “Por la cual se dictan medidas de atención, asistencia y reparación integral a las víctimas del conflicto armado interno...”. Congreso de la República de Colombia; Unidad para la Atención y Reparación Integral a las Víctimas. 2011. URL: https://www.unidadvictimas.gov.co/documentos_biblioteca/ley-1448-de-2011-2/
40. Laplante L. J. The plural justice aims of reparations. Netherlands Quarterly of Human Rights. 2015. Vol. 33(2). P. 139–172. DOI: <https://doi.org/10.1177/016934411503300203>
41. United Nations. General Framework Agreement for Peace in Bosnia and Herzegovina (Dayton Agreement), Annex 7, 14 Dec. 1995. URL: https://peacemaker.un.org/sites/peacemaker.un.org/files/BA_951214_DaytonAgreement.pdf
42. Group of Seven (G7). G7 Leaders' Statement on Ukraine, 19 May 2023. URL: <https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2023/05/19/g7-leaders-statement-on-ukraine/>
43. Duthie R. Transitional Justice and Displacement. International Center for Transitional Justice, 2009. URL: <https://www.ictj.org/publication/transitional-justice-and-displacement>
44. United Nations General Assembly. Resolution ES-11/5, “Furtherance of remedy and reparation for aggression against Ukraine”, 14 Nov. 2022. URL: <https://undocs.org/en/A/RES/ES-11/5>
45. Council of Europe. Register of Damage for Ukraine (RD4U). URL: <https://www.rd4u.coe.int/>
46. Council of Europe. Council of Europe Summit creates register of damage for Ukraine as first step towards an international compensation mechanism for victims of Russian aggression. 17.05.2023. URL: <https://www.coe.int/en/web/kyiv/-/council-of-europe-summit-creates-register-of-damage-for-ukraine-as-first-step-towards-an-international-compensation-mechanism-for-victims-of-russian-aggression>

47. Council of Europe. Resolution CM/Res(2023)3 establishing the Enlarged Partial Agreement on the Register of Damage caused by the Aggression of the Russian Federation Against Ukraine. 12.05.2023. URL: <https://www.coe.int/en/web/human-rights-rule-of-law/register-of-damage-for-ukraine>
48. bne IntelliNews. Council of Europe summit announces creation of Ukraine damage register as first step towards international compensation. 18.05.2023. URL: <https://www.intellinews.com/council-of-europe-summit-announces-creation-of-ukraine-damage-register-as-first-step-towards-international-compensation-278999/>
49. Council of Europe. Register of Damage for Ukraine (RD4U). URL: <https://www.rd4u.coe.int/>
50. Council of Europe. Resolution CM/Res(2023)3 establishing the Enlarged Partial Agreement on the Register of Damage caused by the Aggression of the Russian Federation against Ukraine (Statute of the Register). 12.05.2023. URL: https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectID=0900001680a281f0
51. Oxford Human Rights Hub. Register of Damage for Ukraine: A Vital Yet Challenging Step Towards Justice. 17.07.2024. URL: <https://ohrh.law.ox.ac.uk/register-of-damage-for-ukraine-a-vital-yet-challenging-step-towards-justice/>
52. Українська Гельсінська спілка з прав людини. УГСПЛ: «Схоже, що держава самоусувається від компенсацій за зруйноване майно на Донбасі» // УГСПЛ. – 01.02.2018. URL: <https://www.helsinki.org.ua/articles/uhspl-shozhe-scho-derzhava-samousuvajetsya-vid-kompensatsij-za-zrujnovane-majno-na-donbasi/>

Tatarenko I. International register of damage: institutional and legal foundations of reparations for victims of human rights violations in the context of the war in Ukraine

Summary. The article examines the doctrinal, normative, and practical foundations of reparations in the context of the Russian Federation's armed aggression against Ukraine,

with particular focus on the legal status of internally displaced persons (IDPs) before and after 24 February 2022. It reveals the duality of national protection mechanisms: while new laws, government programs, and international support after 2022 enhanced social guarantees, temporal restrictions in Ukrainian legislation and the mandate of the International Register of Damage (RD4U) exclude victims of the 2014–2021 phase, creating risks of segregation and secondary victimization.

The study analyzes the role of RD4U, established in 2023 under the Council of Europe, as a first step toward an international reparations mechanism. Though it does not grant compensation, the Register collects, verifies, and preserves evidence of harm, forming the basis for a future fund or commission that may rely on frozen Russian assets. The article also addresses the link between international humanitarian law – which obliges a belligerent state to provide reparation (Hague Convention 1907, Additional Protocol I 1977) – and Ukrainian law, especially Article 438 of the Criminal Code, which criminalizes violations of the laws and customs of war and connects individual responsibility with victims' rights to reparation.

The findings argue that reparations must be seen not only as financial redress but as a key element of transitional justice, restoring dignity, ensuring equal access to justice, and fostering reconciliation. Addressing temporal gaps, strengthening evidence-gathering, and harmonizing Ukrainian law with international standards are identified as essential for an inclusive and effective reparations system for all victims of the ongoing aggression.

Key words: internally displaced persons (IDPs), war crimes, protection of rights, international humanitarian law, International Register of Damage (RD4U), reparations, art. 438 of the Criminal Code of Ukraine.

Creative Commons Attribution 4.0
International (CC BY 4.0)

Стаття надійшла 17.10.2025
Статтю прийнято 09.11.2025
Стаття опублікована 10.12.2025

*Хейлик В. В.,**здобувач вищої освіти**Дніпровського державного технічного університету**ORCID: <https://orcid.org/0009-0002-1328-5167>*

ЕВОЛЮЦІЯ КОНЦЕПЦІЇ СПРАВЕДЛИВОСТІ У ПРАВОСВІДОМОСТІ УКРАЇНЦІВ: ВІД РАДЯНСЬКОЇ СПАДЩИНИ ДО ЄВРОПЕЙСЬКИХ ЦІННОСТЕЙ

Анотація. У статті досліджується трансформація уявлень про справедливість у правосвідомості українського суспільства протягом останніх трьох десятиліть. Аналізуються три основні етапи еволюції: радянський період з його колективістською моделлю справедливості, перехідний період 1990-х років, що характеризувався кризою правосвідомості та конфліктом цінностей, та сучасний етап поступової європеїзації правових уявлень. Особлива увага приділяється впливу Революції Гідності на прискорення процесів трансформації від патерналістської моделі до індивідуалістичної парадигми.

Ключові слова: правосвідомість, справедливість, трансформація цінностей, європеїзація, правова культура, колективізм, індивідуалізм.

Питання трансформації правосвідомості в умовах суспільних змін завжди було одним із найскладніших у соціології права. Особливої актуальності воно набуває в контексті аналізу українського суспільства, яке впродовж останніх тридцяти років переживає кардинальні зміни у сфері правових цінностей та уявлень про справедливість.

Сьогодні ми є свідками унікального історичного процесу – поступового відходу від радянської парадигми розуміння права та справедливості до формування нової системи цінностей, орієнтованої на європейські стандарти. Цей процес не є лінійним і супроводжується численними суперечностями, що відображаються у свідомості різних соціальних груп по-різному.

Проблематика правосвідомості та його трансформації досліджувалася багатьма вітчизняними та зарубіжними науковцями. Серед зарубіжних дослідників варто відзначити фундаментальні роботи Дж. Ролза, який у своїй класичній праці «Теорія справедливості» розробив концептуальні основи розуміння справедливості в сучасному суспільстві [1]. Його ідеї про «вуаль невідення» та принципи справедливості стали основою для розуміння відмінностей між різними моделями суспільного устрою.

Не менш важливими є праці М. Вебера, який у роботі «Господарство і суспільство» проаналізував різні типи легітимності влади та їх вплив на правосвідомість [2]. «Веберівська» типологія традиційної, харизматичної та легально-раціональної легітимності допомагає зрозуміти особливості трансформації українського суспільства.

Серед вітчизняних дослідників слід виділити роботи П.М. Рабіновича, зокрема його фундаментальну працю «Основи загальної теорії права та держави», де ґрунтовно розгля-

даються питання правосвідомості та правової культури [3]. Автор аналізує механізми формування правових уявлень та їх роль у функціонуванні правової системи. Значний внесок у розробку проблематики зробив О.В. Петришин, який у своїх працях з теорії держави і права детально розглядає питання верховенства права та правової культури в контексті українських реалій [4].

Радянський період залишив глибокий відбиток у правосвідомості українців, сформувавши специфічну модель розуміння справедливості, яка кардинально відрізнялася від західноєвропейських уявлень. Основою цієї моделі був принцип колективного блага, який домінував над індивідуальними правами та інтересами.

У радянській правосвідомості справедливість розумілася насамперед як рівність у розподілі благ відповідно до принципу «кожному за працею», а в ідеалі – «кожному за потребами» [3]. Ця концепція принципово відрізнялася від ліберальної моделі справедливості, описаної Дж. Ролзом, де справедливість базується на принципах свободи та чесної рівності можливостей [1].

Характерною рисою радянського правосвідомості був патерналізм – очікування від держави «батьківської турботи» про громадян. Держава сприймалася як всемогутня інстанція, яка має право і зобов'язання регулювати всі сфери життя суспільства заради досягнення колективного блага. Такий підхід формував пасивну правову позицію громадян, які звикли покладатися на державу в вирішенні своїх проблем.

Водночас, радянська модель характеризувалася специфічним розумінням законності. Право розглядалося не як самостійна цінність, а як інструмент досягнення політичних цілей. М. Вебер у своїй класифікації назвав би таку систему поєднанням традиційної та харизматичної легітимності з елементами формальної раціональності [2]. Це призводило до ситуації, коли формально існуючі закони могли ігноруватися заради «вищих» суспільних інтересів.

Важливим елементом радянської моделі була уявлення про соціальну справедливість як про зрівнювання матеріального становища всіх членів суспільства. Такий підхід формував специфічне ставлення до приватної власності та підприємництва, що розглядалися як джерело нерівності та несправедливості.

1990-ті роки стали періодом глибокої кризи правосвідомості українського суспільства. Руйнування старої системи цінностей не супроводжувалося швидким формуванням нової, що призвело до виникнення правового нігілізму та аномії.

П.М. Рабінович слушно відзначав, що перехідні суспільства часто характеризуються конфліктом між різними системами правових цінностей [3]. У випадку України цей конфлікт виявився особливо гострим через радикальність суспільних змін та відсутність історичного досвіду демократичного розвитку.

Характерним явищем цього періоду стало поширення подвійних стандартів у правосвідомості. З одного боку, на рівні декларацій приймалися європейські цінності верховенства права та захисту прав людини. З іншого боку, на рівні повсякденної практики продовжували діяти старі схеми поведінки, пов'язані з недовірою до закону та очікуванням «справедливості» через особисті зв'язки та неформальні домовленості.

Цей період можна охарактеризувати як стадію деформації правосвідомості, коли старі механізми легітимації влади перестали працювати, а нові ще не сформувалися. За термінологією М. Вебера, це був час кризи легітимності, коли жоден з типів панування не міг забезпечити стабільного функціонування правової системи [2].

Особливо гостро криза правосвідомості проявилася у ставленні до державних інститутів. Якщо в радянський період держава, попри всі її недоліки, сприймалася як гарант справедливості та соціального захисту, то в 1990-ті роки довіра до державних інститутів різко впала. Громадяни все частіше вдавалися до не правових способів вирішення конфліктів, що призводило до зростання корупції та тінізації суспільних відносин.

Водночас саме в цей період почали з'являтися перші паростки нового розуміння справедливості. Молоді покоління, які здобували освіту вже в незалежній Україні, поступово засвоювали ідеї індивідуальних прав та свобод, хоча цей процес відбувався досить повільно.

Поворотним моментом у трансформації українського правосвідомості стала Революція Гідності 2013–2014 років, яка продемонструвала готовність суспільства до кардинальної зміни парадигми справедливості. Вперше в новітній історії України масові протести відбувалися під гаслами верховенства права та європейських цінностей, а не лише економічного добробуту.

Сучасний етап характеризується поступовою зміною розуміння справедливості від колективістської до індивідуалістичної моделі. Якщо раніше справедливим вважалося те, що служить загальному благу (навіть на шкоду окремим особам), то тепер все більше утверджується принцип пріоритету індивідуальних прав людини [4].

Особливо помітною стає зміна ставлення до процедурної справедливості. Якщо в радянський період головним критерієм справедливості був результат (досягнення соціальної рівності), то тепер все більшого значення набуває чесність процедур прийняття рішень. Ця тенденція відповідає концепції Дж. Ролза про важливість справедливих процедур для забезпечення легітимності суспільних інститутів [1].

Водночас процес трансформації відбувається нерівномірно в різних соціальних групах. Молоді покоління, які не мали досвіду життя в радянській системі, демонструють значно вищий рівень прихильності до європейських правових цінностей. Старші покоління часто зберігають ностальгію за радянською моделлю «соціальної справедливості».

Важливою характеристикою сучасного етапу є зростання довіри до правових інститутів, хоча цей процес відбувається повільно і не лінійно. О.В. Петришин відзначає, що формування нової правової культури потребує не лише зміни законодавства, але й глибинної трансформації ментальності [4].

Особливого значення набуває питання європеїзації правосвідомості в контексті військової агресії росії. Війна стала каталізатором процесів остаточного розриву з пострадянською спадщиною та прискорила інтеграцію України до європейського правового простору не лише формально, але й на рівні суспільної свідомості.

Сучасні українці все більше сприймають право не як інструмент влади, а як механізм захисту особистих свобод та інтересів. Зростає розуміння того, що справедливість полягає не стільки в рівному розподілі благ, скільки в рівних можливостях для самореалізації. Ця зміна парадигми відображається у ставленні до приватної власності, підприємництва, конкуренції – явищ, які раніше сприймалися негативно.

Особливо яскраво нові тенденції проявляються у сфері судочинства. Якщо раніше громадяни очікували від суду не стільки справедливого розгляду справи, скільки рішення, яке відповідає їхнім уявленням про «правильний» результат, то тепер все більшого значення набуває процедурна справедливість. Люди починають цінувати прозорість судового процесу, можливість захисту своїх прав через адвоката, рівність сторін перед законом [4].

Трансформація торкається й розуміння ролі держави у забезпеченні справедливості. Радянська модель патерналістської держави, яка має «піклуватися» про громадян, поступово замінюється уявленням про державу як про арбітра, який створює рівні правила гри для всіх учасників суспільних відносин. Це відображається у зростаючій підтримці ідей дерегуляції економіки, скорочення бюрократичного апарату, розвитку місцевого самоврядування.

Показовим є ставлення до корупції як до явища, яке суперечить принципам справедливості. Якщо в радянський період «блат» і неформальні домовленості сприймалися як природний спосіб вирішення проблем у умовах дефіцитної економіки, то сучасна українська правосвідомість все більше розглядає корупцію як порушення принципу рівності перед законом.

Цифровізація також суттєво впливає на трансформацію правосвідомості. Впровадження електронних послуг, онлайн-судочинства, електронного декларування створює нові стандарти взаємодії громадян з державою, засновані на принципах прозорості та підзвітності. Молоді покоління, які виросли в цифрову епоху, сприймають ці нововведення як природні, що сприяє закріпленню нових правових цінностей.

Водночас варто зазначити, що процес трансформації правосвідомості ще далекий від завершення і характеризується значною неоднорідністю. У суспільстві продовжують співіснувати різні моделі розуміння справедливості, що іноді призводить до соціальної напруженості та конфліктів.

Регіональні відмінності також відіграють важливу роль у цих процесах. Західні регіони України, які мають довшу традицію європейського правового розвитку, демонструють вищий рівень прихильності до індивідуалістичних цінностей. Водночас у східних регіонах досі сильніші позиції колективістського розуміння справедливості, хоча війна значно прискорила процеси переосмислення цих цінностей.

Успішність подальшої трансформації значною мірою залежить від ефективності правових реформ та здатності держави забезпечити реальну реалізацію європейських правових стандартів. Ключовими факторами є судова реформа, боротьба

з корупцією, розвиток громадянського суспільства та правової освіти населення. Важливо, щоб зміни відбувалися не лише на рівні законодавства, але й на рівні правозастосовної практики, що дозволить громадянам на власному досвіді переконатися в ефективності нової правової системи.

Література:

1. Ролз Дж. Теорія справедливості / пер. з англ. О. Мокровольського. Київ: Основи, 2001. 822 с. URL: <https://ars.vntu.edu.ua/index.php/ars/catalog/book/579>
2. Вебер. М. Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика. К., 1998. С. 67–82. Всесвіт, 2012. 720 с. URL: <http://litopys.org.ua/weber/wbs03.htm>
3. Рабінович П.М. Основи загальної теорії права та держави. Навч. посібник. Вид. 9-е, зі змінами. Львів: Край, 2007. 192 с. URL: https://lvivpravo.at.ua/_ld/3/312_...-2007-...-2.pdf
4. Теорія держави і права : підручник / О. В. Петришин, С. П. Погребняк, В. С. Смородинський та ін. ; за ред. О. В. Петришина. Х. : Право, 2015. 368с. URL: <https://pravo-izdat.com.ua/image/data/Files/126/1-30.pdf?srsId=AfmBOoqW56nH7eeXps0CBxsJeRahm0lGlFSh3jDToSmT7huPu92bw78B>

Kheyluk V. Evolution of the concept of justice in the legal consciousness of Ukrainians: from soviet legacy to European values

Summary. The article examines the transformation of ideas about justice in the legal consciousness of Ukrainian society over the past three decades. This research addresses one of the most complex issues in the sociology of law – the transformation of legal consciousness under conditions of societal change, which is particularly relevant in the context of Ukrainian society analysis.

The study identifies and analyzes three main stages of evolution from collectivist Soviet values to individualistic European principles. The first stage encompasses the Soviet period, characterized by a collectivist model of justice based on the principle of common good dominating over individual rights and interests. During this period, justice was understood primarily as equality in the distribution of goods according to the principle “to each according to their work” and ideally

“to each according to their needs”. A characteristic feature of Soviet legal consciousness was paternalism – the expectation of “paternal care” from the state about citizens.

The second stage represents the transitional period of the 1990s, characterized by a deep crisis of legal consciousness. The destruction of the old value system was not accompanied by the rapid formation of a new one, leading to legal nihilism and anomie. This period was marked by the spread of double standards in legal consciousness, where European values of rule of law and human rights protection were declared at the declarative level, while old behavioral patterns continued to operate in everyday practice.

The third stage encompasses the contemporary period of gradual Europeanization of legal ideas, with the Revolution of Dignity 2013–2014 serving as a turning point. For the first time in Ukraine's modern history, mass protests took place under the slogans of rule of law and European values. The current stage is characterized by a gradual shift in understanding justice from a collectivist to an individualist model, where the principle of priority of individual human rights is increasingly established.

The research demonstrates that the transformation process is ongoing and characterized by coexistence of different models of justice in the consciousness of various social groups. Young generations who did not experience life in the Soviet system demonstrate significantly higher levels of adherence to European legal values. The success of this process largely depends on the effectiveness of legal reforms and the state's ability to ensure real implementation of European legal standards.

Methodologically, the study employs historical analysis of changes in legal consciousness, comparative analysis of Soviet and European models, sociological analysis of value orientations, and theoretical-legal analysis of concepts of justice. The research contributes to understanding the deep mechanisms of transformation of Ukrainian legal consciousness, which is important for the effectiveness of legal reforms and the success of European integration processes.

Key words: legal consciousness, justice, value transformation, Europeanization, legal culture, collectivism, individualism.

Чорний В. А.,*аспірант кафедри кримінального права,
процесу та криміналістики**Інституту економіки та права Класичного приватного університету
ORCID: <https://orcid.org/0009-0004-7166-6747>*

«ПРАВО НА ПРИВАТНІСТЬ» ЯК КОНСОЛІДОВАНЕ ПОНЯТТЯ ОСНОВОПОЛОЖНИХ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ

Анотація. На підставі аналізу судової практики ЄСПЛ та судових органів США, а також наукових досліджень, автор намагається визначити межі приватності особи. Доходить висновку, що існуючи нині поняття «приватного життя», «особистого життя», «сімейне життя» в сучасних реаліях не повною мірою відповідають реаліям сьогодення. Поняття «приватне життя» еволюціонувало від простого усвідомлення необхідності фізичної недоторканості особи (та її майна) до поширення на весь спектр почуттів, явищ, відносин, стосунків в яких особа прагне до конфіденційності (уподобання, стан здоров'я, погляди, інтереси тощо). З метою уніфікації визначення та об'єднання широкого спектру прав на недоторканість приватного, сімейного, особистого життя запропоновано використання нового терміну – «право на приватність».

Ключові слова: недоторканість приватного життя, конфіденційність, право на приватність, приватне місце.

Постановка проблеми у загальному її вигляді. Одним із основоположних прав (після природного права на життя) суспільство визнає право особи на недоторканість приватного життя. Слід зазначити, що на початку усвідомлення суспільством необхідності забезпечення недоторканості приватного життя особи, мала на увазі її фізична недоторканість у вигляді обмеження чи позбавлення свободи пересування шляхом арешту чи затримання, а також недоторканість житла та іншого майна. В подальшому недоторканість приватного життя набула більш широкого значення. Під нею розуміється можливість жити за своєю волею, найбільш прийнятним для себе способом, не порушуючи при цьому права інших осіб. З розвитком інституту недоторканості приватного життя більшого поширення набули і випадки порушення приватності, а точніше, фіксації та оприлюднення фактів таких порушень. Зазначене призвело до усвідомлення необхідності відшукування, застосування та вдосконалення інструментів захисту права на приватність.

Таким чином, впроваджуючи право на недоторканість приватного життя суспільство було вимушено визнати дві парадигми: 1) право на недоторканість приватного життя, як і інші права, потребує захисту, 2) право на приватність не безмежне і не може порушувати права інших громадян та суспільства в цілому.

З огляду на зазначене, перед науковцями та практиками постають завдання визначення «права на приватність», пошуку розумного балансу між його дотриманням та недопущенням зловживання зазначеним правом всупереч інтересам та правам інших осіб та суспільства в цілому.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженням проблематики дотримання права на недоторканість приватного життя займалися такі вчені та практики, як Іванов С.Ю., Стадник І.М. та Писарева Е.А., Резворович К.Р. та інші дослідники.

Іванов С.Ю., вивчаючи еволюційний розвиток звертає увагу на зміну уявлень людства про права та свободи, відзначає, що людство, крім загальновідомих і закріплених в актах міжнародного права та національного рівня прав, стоїть на порозі визнання нових, раніше невідомих (або неактуальних) прав, які породжуються розвитком науки. До них Іванов С.Ю. відносить право на генетичну конфіденційність, контроль над власним геномом, право на кібербезпеку, тощо [1, с. 69]. Вважаємо, що в вже в недалекому майбутньому, перелічені та подібні права, можуть і будуть включені в поняття права на приватність.

Стадник І.М. та Писарева Е.А. аналізуючи категорії «особисте життя», «приватне життя», «приватність» вказують, що на сучасному етапі фактично сформовано два підходи до їх співвідношення, за одним з яких ці поняття є синонімічними, за іншим – поняття «особистого життя» поглинається поняттям «приватного життя». За результатами дослідження вчені доходять висновку, що «приватне життя» є більш широкою категорією [2, с. 62–67].

Автори монографії «Сучасні механізми захисту прав людини» за результатами проведеного дослідження вказують, що встановлені та зафіксовані в актах міжнародного права та національного законодавства стандарти прав людини не є нормами поведінки для сучасної людини, а становлять собою «орієнтири, вказівники у способі життя та в правилах побудови правовідносин» в суспільстві. Для підвищення рівня захищеності гарантованих прав і свобод наголошують на необхідності підвищення авторитетності судів, відокремлення правосуддя в цілому від будь-яких сторонніх впливів, в першу чергу політичних. Головним критерієм ефективності захисту прав людини визначають співвідношення випадків у потребі захисту та відновлення порушених прав внаслідок такого захисту [3, с. 216–217].

Резворович К.Р. вважає, що термін «приватне життя» більш всеохоплюючий ніж термін «особисте життя» і вказує на виділення в актах міжнародного права терміну «сімейне життя» в окрему категорію. З урахуванням викладеного та з метою узгодження актів національного законодавства різної юридичної сили пропонує замінити дефініцію «право на особисте життя» дефініцією «право на приватне та сімейне життя». Додатково вказує на необхідність подальшого наукового дослідження співвідношення категорій «особисте життя» та «приватне життя» [4, с. 95–99].

Мето статті є спроба на підставі аналізу законодавства та судової практики зарубіжних країн визначити бачення права на недоторканість приватного життя, як основного з прав громадян проголошених людством, інструменти його захисту та обґрунтувати необхідність застосування широкого поняття «права

на приватність», як такого, що об'єднує основоположні права людини і віддзеркалює поняття свободи і, одночасно аргументувати обмеження «права на приватність» правами інших осіб та суспільства в цілому.

Виклад основного матеріалу. Поступовий розвиток суспільства призводить не тільки до забезпечення гарантії на життя та підвищення матеріального комфорту, а і до усвідомлення необхідності розширення особистої свободи індивідів, яка передбачає право на приватне життя і гарантує його недоторканість.

Однією з перших спроб закріпити на законодавчому рівні право на недоторканість приватного життя було прийняття Четвертої поправки Конституції США «Обшук та виїмка» (далі – Четверта поправка). Нею встановлено, що право народу на недоторканість особи, житла, паперів та майна від безпідставних обшуків та арештів не повинно порушуватись і ніякі ордери не повинні видаватись без достатніх на те підстав, підтверджених присягою або заявою, та з докладним описом місця, що підлягає обшуку, а також осіб та предметів, що підлягають арешту [5].

Як вбачається, на момент прийняття Конституції США, право на недоторканість приватного життя було менш деталізовано, ніж в сучасному уявленні. Під недоторканістю особи, розумілася недопустимість безпідставного фізичного обмеження волі (в розумінні свободи пересування, вибору місця мешкання, фізичну захищеність). Вказівка на недоторканість житла, паперів та майна була направлена, в першу чергу, на захист об'єктів приватної власності. Лише з плином часу було визнано, що Четверта поправка захищає не лише фізичну недоторканість особи та її майна, а в цілому приватність особи.

Деталізація та трактування Четвертої поправки знаходить своє відображення в законах штатів та виробленій прецедентній судовій практиці. У відповідності до п. 1 ст. 16.11.62 розділу 16 Кодексу штату Джорджія встановлено, що будь-які дії щодо прослуховування, передачі або запису приватних розмов іншої особи, які відбуваються в *приватному* місці, або намір вчинити такі дії, будуть незаконними [6]. Таким чином, законодавцем розширено межі застосування Четвертої поправки не тільки на фізичний імунітет особи і її майна, а і на об'єкти нематеріального світу, що породжені особою – думки висловлені вголос. Законодавці штату звертають увагу, що розмови, які захищаються, повинні відбуватися саме в приватному місці, що має важливе значення при вирішенні судами спорів про порушення права приватності.

Такі дії та/або намагання, в залежності від умов, що склались, не завжди будуть мати ознаки неправомірності. Законними будуть визнані випадки проведення обшуків, оглядів, записів розмов у випадках перевірок при перетині кордону, перевірок та оглядів транспортних засобів на автошляхах, оглядів та обшуків проведених за надзвичайних обставин, надання добровільної згоди на обмеження приватності. В останньому випадку згода може бути як явно виражена, так і уявна.

Як зазначив Верховний суд штату Джорджія у справі *Pavisich v. New England Life Insurance Co*, право на приватне життя є абсолютним, природним правом та включає права на особисту безпеку та свободу. Особиста свобода це не тільки свобода від будь-яких фізичних обмежень, але і право самостійно визначати свій образ життя, облаштовувати своє життя найбільш прийнятним для себе способом, але при додержанні умови, що це не порушує права інших осіб, та суспільства [7].

Розглядаючи справу *Bodrey v. Cape* Апеляційний суд штату Джорджія наголосив, що один із батьків, позбавлений опіки над дитиною, має моральне і законне право з'ясувати умови в яких знаходиться його дитина. Закон надає йому такі засоби приватного захисту у випадку суттєвої зміни обставин, в яких перебуває його дитина. Такою зміною обставин може бути неправомірний поведінка особи, яка здійснює опіку. В даному випадку позивач, подаючи позов, уявно відмовився в праві на недоторканість приватного життя в межах, необхідних для перевірки позову (для перевірки способу життя (поведінки) особи, на предмет виявлення ознак неправомірності). З огляду на зазначене, суд констатував наявність уявної згоди особи на обмеження недоторканості її приватного життя. Крім того, в даній конкретній справі, судом висловлена думка, що у зв'язку з тим, що відповідач мав право на благополуччя своєї дитини та враховуючи уявну відмову позивача від права на недоторканість приватного життя, відповідач взагалі не несе відповідальності за вторгнення в зону приватності та здійснення спостережень [8].

Судові органи США зазначають, що право на недоторканість приватного життя, хоч і є абсолютним, але не безграничне та обмежене правами та законними інтересами інших осіб та суспільства в цілому, будь-яка людина може вільно використовувати всі свої здібності, але з урахуванням зберігання загального добробуту [7, 8].

У справі *Pinkerton National Detective Agency, Inc. v. Stevens* Апеляційний суд штату Джорджія зазначав, що подавши позов, апелянт повинен очікувати розумного його розслідування та перевірки, і в цьому сенсі його (апелянта) право на недоторканість приватного життя, обмежено. Перевіривши позов, суд вказав, що всі спостереження (у даному випадку здійснені приватними детективами найнятими страховою компанією) проводились відкрито, в громадських місцях де за діями апелянта могли спостерігати будь-які перехожі, а піддаючи себе публічному спостереженню, особа не має права на таку ж саму ступінь недоторканості приватного життя, якою вона користується в межах власного будинку. Суд, також, не побачив нічого нерозумного або протизаконного у способі спостереження за апелянтом та у застосуванні відеозапису [9].

Таким чином, суд двічі вказав на уявну відмову в праві на недоторканість приватного життя: 1) особа, що подає позов відмовляється в праві на приватність в межах проведення перевірки позову та 2) особа, що піддає себе публічному спостереженню, усвідомлює, що право на недоторканість її приватного життя обмежується під час перебування в громадських місцях. Подібна добровільна, уявна відмова від права на недоторканість приватного життя можлива і в інших випадках, але вона не означає необмежене вторгнення в приватне життя. Порушення недоторканості, у зазначених випадках, можливе лише для досягнення тих цілей, для яких було надано відмову.

Подібні висновки щодо обмеження права на приватність в публічних місцях сформовані і у рішеннях Верховного суду США у справах *Katz v. United States* [10] та *Florida v. Riley* [11] і в інших.

Зазначимо, що суди в США взагалі не звертають уваги ким було проведено спостереження та здійснено відеозапис: державними органами правопорядку чи приватними особами (в даному випадку приватними детективами). В цьому контексті, підкреслимо, що на відміну від практики зарубіжних країн, в Україні, відомості зібрані приватним детективом, не мають доказового

значення в суді. Заінтересовані особи можуть використовувати їх для витребування доказів або як підставу для ініціювання проведення слідчих чи інших процесуальних дій правоохоронними органами.

Ні Конституція та закони США, інших країн, в т.ч. і України, ні акти міжнародного права не забороняють на вторгнення у приватне життя, а вказують, що таке вторгнення повинно регламентуватися належною правовою процедурою, тобто забороняють лише вторгнення, які не виправдані у наявних обставинах або здійснюються неналежним чином. Передбачити у нормативно-правових актах абсолютно всі можливі випадки обґрунтованості порушення права на недоторканість особи неможливо, тому, у кожному випадку оцінки дій поліції або інших осіб, необхідно дотримуватись індивідуального підходу. При цьому інтереси людини (окремої особи) в конфіденційності приватного життя та безпеці, повинні узгоджуватись з життєво важливими інтересами суспільства, в справедливому та точному визначенні винуватості або невинуватості. Четверта поправка Конституції, в цілому захищає осіб, безпеку їх будинків та майна від офіційних вторгнень до того моменту, коли потреба суспільства в доказах долає певну «точку неповернення», за межами якої, суспільство, зазвичай має право вимагати від конкретної особи відмовитись, в певній мірі, від своїх інтересів в приватному житті заради захисту суспільних пріоритетів, цінностей та потреб [12]. Ці вимоги суспільства знаходять своє відображення у виді видачі дозволів на арешт, обшук і т.ін. в тих випадках, коли державні або загальносуспільні інтереси достатні для виправдання втручання в приватне життя.

Вирішуючи питання про наявність або відсутність порушення права на недоторканість приватного життя судові органи США дійшли висновку, що Четверта поправка захищає людей, а не місця, тобто сфера дії цієї поправки не може залежати від того було, чи не було фізичного проникнення на будь-яку певну територію. Таким чином, те в чому людина прагне конфіденційності, навіть в публічній сфері, може і повинно захищатися Четвертою поправкою. Те, що людина свідомо виставляє напоказ громадськості, навіть у своєму власному домі (тобто «приватному місці») – не може бути предметом захисту Четвертої поправки [10].

Отже, судова практика США ще більш ускладнила поняття «приватності» поширивши його і на поведінку особи в публічних, загальнодоступних місцях, але з урахуванням прагнення особи залишити свої діяння в конфіденційності і, в той же час виключивши з поняття «приватності» поведінку в приватних місцях за відсутності бажання конфіденційності. Конкретизуючи уявлення про приватність судова практика США оперує таким терміном, як «розумне очікування конфіденційності» і означає, що відсутність розумного очікування конфіденційності виключає порушення Четвертої поправки [11].

У згадуваній вже нами справі *Pavisich v. New England Life Insurance Co* суд, вказував, що право вільного використання свого життя порушується не тільки позбавленням життя, а і позбавленням тих речей, які необхідні для користування життям у відповідності до природи, темпераменту та законних бажань особистості. Особиста свобода включає в себе не тільки свободу від фізичних обмежень, але і право «бути залишеним у спокої», визначати свій спосіб життя, будь то публічне чи приватне життя, а також розпоряджатися своїм життям та управляти своїми справами найбільш прийнятним для себе способом, за умови, що це не порушує прав інших осіб або суспільства.

Таким чином, судова практика США розширює поняття приватності. Приватність життя виходить за межі чогось суто особистого, інтимного, персонального. Судові органи США намагаються захищати, навіть поведінку особи в публічних місцях, за умови, що особа продемонструвала очікування конфіденційності і такі очікування можна вважати розумними.

З огляду на зазначене, констатуємо, що розглядаючи питання про наявність / відсутність порушення права на недоторканість приватного життя судові органи США відшукують відповіді на наступні питання: 1) чи відноситься місце вчинення вторгнення у приватне життя приватним або публічним? 2) чи могла особа в даному конкретному місці та випадку розраховувати на конфіденційність, чи продемонструвала вона свій намір конфіденційності і яким чином? 3) чи готове суспільство визнати очікування особи в конфіденційності розумними?

Як зазначалось вище, передбачити в нормативно-правових актах абсолютно всі випадки де право на приватність потребує захисту, на сучасному етапі, неможливо. В той же час прагнення до справедливості вимагає обізнаності громадськості щодо своїх прав, підстав для їх можливого обмеження, наслідків їх порушення, можливостей для відновлення.

Європейський суд з прав людини (далі – ЄСПЛ) звертає увагу, що закони, або інші нормативно-правові акти повинні в обов'язковому порядку бути доведені до відома громадськості, наприклад, шляхом офіційного опублікування в офіційних, друкованих урядових чи парламентських виданнях, на офіційних сайтах парламенту, уряду, голови держави тощо. Необхідність такого опублікування обумовлена тим, щоб кожен індивід мав можливість ознайомитись з вимогами законодавства та мав уяву про можливі наслідки своєї поведінки, як протиправної, так і направленої на суворе дотримання законодавства. Крім того, суспільство та кожен його окремий представник повинні усвідомлювати які заходи та в яких межах можуть бути вжиті владними органами для забезпечення громадського порядку, припинення протиправних діянь, відшкодування нанесених ними збитків, розкриття злочинів та викриття злочинців тощо. Такі усвідомлення дозволять громадянам так моделювати свою поведінку, щоб уникнути звинувачень та покарання. Звісно найкращою моделлю буде дотримання існуючих законів та утримання від протиправних діянь. ЄСПЛ неодноразово наголошував, що заборона на втручання в приватне життя не є абсолютною. Таке втручання допускається з метою захисту інтересів суспільства або окремих громадян від протиправних посягань, дотримання порядку та національної безпеки. Враховуючи позицію ЄСПЛ про необхідність усвідомлення громадянами можливих дій поліції або інших уповноважених органів щодо порушення права на приватне життя Європейська конвенція з прав людини (далі – Конвенція) вимагає, щоб втручання було чітко врегульовано національним законодавством [13].

Таким чином, Конвенція захищає громадян, не тільки від протиправних посягань, з боку інших представників суспільства, а і з боку держави, вимагаючи унеможливлення свавільного втручання в приватне життя. В той же час ЄСПЛ зазначав, що отримання доказів незаконним шляхом, зокрема внаслідок порушення, гарантованих Конвенцією прав і свобод, не завжди означає їх автоматичну та беззаперечну неприйнятність. Європейський суд вказує, що питання про допустимість доказів, незалежно від способу їх отримання не входить до його компе-

тенції, а вирішується національними судами в кожному випадку окремо. Повноваження національних судів з вирішення цього питання також повинні бути врегульовані внутрішнім законодавством. Розглядаючи питання про порушення прав людини при здійсненні розслідувань та судовому розгляді, ЄСПЛ звертає увагу на те, що сам судовий розгляд повинен бути справедливий в цілому. Такий підхід, крім визначення законності способу отримання доказів, вимагає аналізу багатьох інших факторів. Навіть якщо спосіб отримання доказів суперечить Конвенції, необхідно з'ясувати, наприклад, такі аспекти: чи порушує він (спосіб отримання доказів) національне законодавство; чи є докази, що отримані з порушеннями, такими, що мають вирішальне значення для справи; чи є підстави сумніватися в достовірності отриманих доказів; чи підкріплюються докази, отримані з порушеннями, іншими доказами, достовірність і законність отримання яких не викликає сумнівів; чи була можливість у правоохоронних органів довести вину підозрюваного в інший спосіб, без втручання в приватного життя особи; чи переважає шкода, відвернута внаслідок порушення гарантованих прав і свобод громадянина, шкоду нанесеним приватним інтересам; чи була у підозрюваного можливість користуватися послугами захисника, оскаржити достовірність отриманих доказів та їх використання судом; чи були національними судами належним чином розглянуті скарги підозрюваного (у разі їх наявності) і т.д. Лише враховуючи всі зазначені та інші обставини, Європейський суд приймає рішення про наявність або відсутності порушень вимог Конвенції щодо справедливого судового розгляду, а не щодо законності чи незаконності отримання доказів.

Так, розглядаючи справу «Кхан проти Сполученого Королівства» (Khan v. United Kingdom за заявою № 35394/97) ЄСПЛ констатував, що на момент порушення права на приватне життя заявника (шляхом прихованого прослуховування його розмов) у Сполученому Королівстві не було законів, якими б регламентувалось використання підслуховуючих пристроїв; інструкції уряду із зазначених питань офіційно не оприлюднювались та не мали обов'язкового характеру; спосіб отримання доказів у відношенні заявника, хоч і порушував Конвенцію, але не суперечив національному законодавству Великобританії; отримані відомості, хоч і є єдиним доказом у справі, але їх достовірність не викликає сумнівів; заявник мав можливість оскаржити на національному рівні, як достовірність самого доказу (фактично не оскаржував), так і використання цього доказу в судах першої, апеляційної і касаційної інстанцій, чим скористався частково; національні суди Великобританії згідно внутрішнього законодавства наділені повноваженнями щодо визнання допустимості доказів та усвідомлювали і враховували небезпеку необґрунтованого визнання «отруйних доказів». Розглянувши та оцінивши всі наведені аспекти, ЄСПЛ дійшов висновку про відсутність порушень ч. 1 ст. 6 Конвенції щодо права на справедливий судовий розгляд [14].

Висновки. З огляду на зазначене маємо констатувати, що протягом еволюційного розвитку людства змінювалось уявлення про основоположні права особи від права на фізичну недоторканість людини та її майна до права на невтручання в особисте і сімейне життя з боку інших осіб, та державних органів. Ускладнення та вдосконалення суспільних взаємовідносин призвели до породження більш широкого поняття – «приватне життя», яке охоплює, як «особисте життя», так «сімейне життя». Подальший еволюційний розвиток призвів до ще більш широ-

кого тлумачення поняття «приватне життя» та поширив його на об'єкти нематеріального світу породженні особою, наприклад, висловлені нею думки. Подальший розвиток науки найближчим часом призведе до появи нових прав, до нашого часу невідомих юридичній науці і людству в цілому, наприклад, право на генетичну конфіденційність, контроль над власним геномом тощо. Викладене призведе до подальшого ускладнення суспільних взаємовідносин та вимагатиме відповідного інструментарію їх регулювання. Для об'єднання існуючих та майбутніх основоположних прав людини пропонується застосовувати термін «право на приватність».

В той же час, реальне життя породжує випадки, коли право особи на конфіденційність входить в суперечності з правами та законними інтересами інших осіб або суспільства в цілому. Такі суперечки, змушують відшукувати механізми, застосування яких дозволило б зберігати розумний баланс між правом на недоторканість приватного життя (права на приватність) та дотриманням прав інших осіб і суспільства в цілому.

Необхідність безумовного додержання прав і свобод людини, недопущення їх безпідставного обмеження, а разі порушення негайного відновлення, еволюційне ускладнення суспільних взаємовідносин, потенційна поява нових, невідомих раніше прав громадян, потреба в уніфікації та законодавства та в однаковості його застосування, вимагають від дослідників подальших розвідок в напрямку пошуку загального категоріально-понятійного визначення права на недоторканість приватного життя та його характеристик.

Література:

1. Іванов С.Ю. Історичний розвиток прав і свобод людини. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2024. Вип. 86. С. 64–70. URL: <https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2025/01/11.pdf>
2. Стадник І.М., Писарева Е.А. Конституційне право на особисте життя як об'єкт захисту. *Наукові записки Львівського університету бізнесу та права*. 2021. Вип. 31. С. 62–67. URL: <https://nzlubp.org.ua/index.php/journal/article/view/509>
3. Кельман М.С., Токарська А.С., Ярмол Л.В., Цебенко С.Б., Дутко А.О. Сучасні механізми захисту прав людини: колективна монографія / Львів : Галицька видавнича спілка, 2020. 220 с.
4. Резворович К.Р. Право на особисте життя vs право на приватне життя: дискусійність співвідношення категорій. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2020. № 1 С. 95–102. URL : <https://er.dduvs.edu.ua/handle/123456789/4643>
5. Fourth Amendment of the US Constitution – Search and Seizure. URL: <https://law.justia.com/constitution/us/amendment-04/>
6. Georgia Code // URL: <https://law.justia.com/codes/georgia/2020/title-16/chapter-11/article-3/part-1/section-16-11-62/>
7. Pavesich v. New England Life Insurance Co. URL: <https://law.justia.com/cases/georgia/supreme-court/1905/122-ga-190.html>
8. Bodrey v. Cape. URL: <https://law.justia.com/cases/georgia/court-of-appeals/1969/44550.html>
9. Pinkerton & C. Agency v. Stevens. URL: <https://law.justia.com/cases/georgia/court-of-appeals/1963/40131-0.html>
10. Katz v. United States. URL: <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/389/347/#361>
11. Florida v. Riley. URL : <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/488/445/>
12. Winston v. Lee. URL : <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/470/753/>

13. Європейська конвенція з прав людини. Верховна Рада України. Законодавство України. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#top
14. CASE OF KHAN v. THE UNITED KINGDOM. European Court of Human Rights. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre#%7B%22item-id%22:%5B%22001-58841%22%5D%7D>

Chorniy V. A. “The right to privacy” as a consolidated concept of fundamental human rights and freedoms

Summary. At the present stage of evolutionary development, humanity has realized the necessity of respecting fundamental human rights and freedoms. One of the most essential among them is the inviolability of private life. However, the mere awareness of these rights and their codification in legislative acts have proven insufficient to ensure their observance and reliable protection. In an attempt to strengthen control over the respect for fundamental rights and freedoms, the international community has established institutions entrusted with the development, discussion, adoption, and implementation of specific acts of international law, as well as with issuing recommendations or binding requirements regarding their strict observance. The participants of such institutions, upon joining (and/or ratifying) the international legal acts of international law, assume obligations to comply with them. Among such acts are, in particular, the Universal Declaration of Human Rights, adopted and proclaimed by UN General Assembly Resolution

217 A (III) of December 10, 1948; the European Convention on Human Rights of November 4, 1950; the International Covenant on Civil and Political Rights and the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights, adopted by the UN General Assembly on December 16, 1966; and others.

For the protection of the proclaimed rights and freedoms, special judicial institutions have been established. The most known among them on the European continent is the European Court of Human Rights (ECHR).

Based on the analysis of the case law of the ECHR and judicial bodies of the United States, as well as academic research, the author tries to define the boundaries of individual private life. It is concluded that the currently existing notions of “private life”, “personal life”, and “family life” do not fully correspond to today’s realities. The concept of “private life” has evolved from a simple recognition of the need for the physical inviolability of the individual (and their property) to encompass the entire spectrum of feelings, phenomena, relations, and interactions in which a person aspires to confidentiality (preferences, health status, beliefs, reflections, interests, intimate relations, etc.). For the purpose of unifying the definition and consolidating the broad spectrum of rights relating to the inviolability of private, family, and personal life, the introduction of a new term is proposed – “the right to privacy”.

Key words: inviolability of private life, confidentiality, right to privacy, private space.

Creative Commons Attribution 4.0
International (CC BY 4.0)

Стаття надійшла 14.10.2025
Статтю прийнято 03.11.2025
Стаття опублікована 10.12.2025

ЗМІСТ

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА; ФІЛОСОФІЯ ПРАВА

<i>Івченко Б.-Ю. В.</i> ДЕРЖАВНО-ПРАВОВЕ БУТТЯ ПАТРІОТИЗМУ В ІСТОРИЧНІЙ РЕТРОСПЕКТИВІ.....	4
<i>Цуркан-Сайфуліна Ю. В.</i> ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВЕ ОСМИСЛЕННЯ ВЛАДНОЇ ПРИРОДИ ПРАВА.....	8

АДМІНІСТРАТИВНЕ, ФІНАНСОВЕ, ПОДАТКОВЕ ПРАВО

<i>Бортняк К. В., Добрянська Н. В.</i> ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ЖУРНАЛІСТІВ І ВІЙСЬКОВИХ КОРЕСПОНДЕНТІВ ЯК РЕАЛІЗАЦІЯ ПРАВА НА ІНФОРМАЦІЮ У ЗОНІ БОЙОВИХ ДІЙ.....	14
<i>Дзюба І. В.</i> ОСОБЛИВОСТІ ОРГАНІЗАЦІЇ ГУМАНІТАРНОЇ ТА ВОЛОНТЕРСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ У ТЕРИТОРІАЛЬНИХ ГРОМАДАХ ПІД ЧАС ВОЄННОГО СТАНУ.....	19
<i>Кононець В. П.</i> ЩОДО ПИТАННЯ НАДАННЯ ПУБЛІЧНИХ ПОСЛУГ ІНСТИТУТОМ НОТАРІАТУ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ В УКРАЇНІ.....	23
<i>Красногор О. В.</i> НАПРЯМКИ РЕАЛІЗАЦІЇ КОНТРОЛЬНО-НАГЛЯДОВИХ ПРОЦЕДУР ОХОРОНИ ПРАВ ЛЮДИНИ МІНІСТЕРСТВОМ ЮСТИЦІЇ УКРАЇНИ ТА СТАДІЇ ЇХ ПРОВАДЖЕННЯ.....	27
<i>Мірошніченко М. В.</i> АДМІНІСТРАТИВНО-КООРДИНАЦІЙНІ ПОВНОВАЖЕННЯ ПРЕЗИДЕНТА УКРАЇНИ ТА РАДИ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ І ОБОРОНИ У ЗАБЕЗПЕЧЕННІ ФІНАНСОВО-ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ ДЕРЖАВИ.....	32
<i>Нікітін В. В.</i> ЗАХИСТ ПРАВ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ В АДМІНІСТРАТИВНОМУ СУДОЧИНСТВІ ПІД ЧАС ВІЙНИ.....	36
<i>Пилипенко Ю. П.</i> ПОНЯТТЯ ТА ЗМІСТ МЕХАНІЗМУ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ДЕРЖАВНОЇ РЕЄСТРАЦІЇ РЕЧОВИХ ПРАВ НА НЕРУХОМОЕ МАЙНО.....	40
<i>Строїлов А. С.</i> ПРИНЦИПИ ПУБЛІЧНОГО АДМІНІСТРУВАННЯ АУДИТОРСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В УКРАЇНІ.....	45
<i>Чернов О. В., Чумак С. П., Стаурська О. М.</i> ІНТЕГРАЦІЯ СИСТЕМ ПОЖЕЖНОЇ ТА ПРОТИМІННОЇ БЕЗПЕКИ ТА РОЗВИТОК НОРМАТИВНО-ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЗАХИСТУ НАСЕЛЕННЯ І КРИТИЧНОЇ ІНФРАСТРУКТУРИ УКРАЇНИ В УМОВАХ ВОЄННИХ ДІЙ ТА ПІСЛЯВОЄННОГО ВІДНОВЛЕННЯ.....	50

ЦИВІЛЬНЕ ТА ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО І ПРОЦЕС

<i>Боярчук В. В.</i> ДЕРЖАВА ЯК СТОРОНА У ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ: ДОСВІД СПОЛУЧЕНИХ ШТАТІВ АМЕРИКИ.....	56
<i>Боярчук М. В.</i> ОСОБЛИВОСТІ РЕГУЛЮВАННЯ СУРОГАТНОГО МАТЕРИНСТВА ЗА ЗАКОНОДАВСТВОМ СПОЛУЧЕНИХ ШТАТІВ АМЕРИКИ.....	60

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО, КРИМІНОЛОГІЯ, КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО

Оржинська Е. І.

ОСОБА ЗЛОЧИНЦЯ ЯК ЕЛЕМЕНТ КРИМІНАЛІСТИЧНОЇ ХАРАКТЕРИСТИКИ СЕРІЙНИХ ВБИВСТВ НА ҐРУНТІ СЕКСУАЛЬНОГО НАСИЛЬСТВА	66
---	----

КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС, КРИМІНАЛІСТИКА, ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ

Бараннік Р. В.

МЕХАНІЗМ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ УЧАСНИКІВ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ: СТРУКТУРА, ДОКТРИНАЛЬНІ ПІДХОДИ ТА НАПРЯМИ РОЗВИТКУ	72
--	----

Степанюк Р. Л., Перлін В. С.

ФОРМИ ВИКОРИСТАННЯ СПЕЦІАЛЬНИХ ЗНАНЬ У ГАЛУЗІ ЦИФРОВОЇ КРИМІНАЛІСТИКИ В КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ	78
--	----

Тимченко Н. С.

ЗАСТОСУВАННЯ ТЕХНОЛОГІЇ ЛАЗЕРНОГО СКАНУВАННЯ LEICA GEOSYSTEMS ДЛЯ ЗБОРУ ДАНИХ З МІСЦЬ ДОРОЖНЬО-ТРАНСПОРТНИХ ПОДІЙ	83
--	----

МІЖНАРОДНЕ ПРАВО ТА ПОРІВНЯЛЬНЕ ПРАВОЗНАВСТВО

Канєнберг-Сандул О. К.

МІГРАЦІЙНА КРИЗА В ЄВРОПЕЙСЬКОМУ СОЮЗІ: ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ВИРІШЕННЯ	88
--	----

Трибуна Молодого Вченого

Гончар Ю. В.

ВИМОГИ ФОРМАЛЬНОЇ ВИЗНАЧЕНОСТІ ПРАВА У СФЕРІ ПУБЛІЧНИХ ВІДНОСИН	94
--	----

Захаров С. В.

ФІНАНСОВЕ ПРАВО І ВИЛУЧЕНІ АКТИВИ: ПРОБЛЕМИ ПРАКТИЧНОЇ РЕАЛІЗАЦІЇ	98
--	----

Копча В. В.

ВІД СПОЖИВАННЯ ДО ВІДТВОРЕННЯ: КРИМІНОЛОГІЧНІ МЕХАНІЗМИ ПЕРЕТВОРЕННЯ РЕЦИПІЄНТІВ РОСІЙСЬКОЇ ПРОПАГАНДИ НА АКТИВНИХ СУБ'ЄКТІВ ВИПРАВДОВУВАННЯ, ВИЗНАННЯ ПРАВОМІРНОЮ, ЗАПЕРЕЧЕННЯ ЗБРОЙНОЇ АГРЕСІЇ РФ ПРОТИ УКРАЇНИ ТА ГЛОРИФІКАЦІЇ ЇЇ УЧАСНИКІВ (СТ. 436 ² КК УКРАЇНИ)	103
--	-----

Лежнін В. І.

ЩОДО ПИТАНЬ ВИЗНАЧЕННЯ ГАЛУЗЕВОЇ НАЛЕЖНОСТІ ІНСТИТУТУ ПУБЛІЧНИХ ЗАКУПІВЕЛЬ У ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ ІЗ ПРЕДМЕТНОЮ ЮРИСДИКЦІЄЮ СУДІВ У ЦИХ СПОРАХ	107
--	-----

Москаленко І. О.

ПРОБЛЕМАТИКА ДІЄВОГО СУДОВОГО ЗАХИСТУ КОМЕРЦІЙНОЇ ТАЄМНИЦІ В УМОВАХ СУЧАСНОСТІ	111
---	-----

Рева С. І.

ВИЗНАЧЕННЯ МОМЕНТУ ВИЯВЛЕННЯ АДМІНІСТРАТИВНОГО ПРАВОПОРУШЕННЯ, ПОВ'ЯЗАНОГО З КОРУПЦІЄЮ: ГЕНЕЗА НАУКОВОГО ВИРІШЕННЯ НАЯВНОЇ ПРОБЛЕМИ	118
---	-----

Соколовський Д. В.

**АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВИЙ РЕЖИМ ВИРОБНИЦТВА
ТА РЕАЛІЗАЦІЇ СОНЯЧНОЇ ЕЛЕКТРОЕНЕРГІЇ В УКРАЇНІ.....123**

Татаренко Д. В.

**СОЦІАЛЬНІ ПРАВА В УМОВАХ ЗБРОЙНОГО КОНФЛІКТУ:
НАЦІОНАЛЬНІ ВИКЛИКИ ТА МІЖНАРОДНО-ПРАВОВІ ОРІЄНТИРИ.....128**

Татаренко І. В.

**МІЖНАРОДНИЙ РЕЄСТР ЗБИТКІВ:
ІНСТИТУЦІЙНІ ТА ПРАВОВІ ЗАСАДИ РЕПАРАЦІЙ ДЛЯ ЖЕРТВ ПОРУШЕНЬ ПРАВ ЛЮДИНИ
В УМОВАХ ВІЙНИ В УКРАЇНІ.....134**

Хейлик В. В.

**ЕВОЛЮЦІЯ КОНЦЕПЦІЇ СПРАВЕДЛИВОСТІ У ПРАВОСВІДОМОСТІ УКРАЇНЦІВ:
ВІД РАДЯНСЬКОЇ СПАДЩИНИ ДО ЄВРОПЕЙСЬКИХ ЦІННОСТЕЙ.....140**

Чорний В. А.

**«ПРАВО НА ПРИВАТНІСТЬ» ЯК КОНСОЛІДОВАНЕ ПОНЯТТЯ
ОСНОВОПОЛОЖНИХ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ.....143**

CONTENTS

THEORY AND HISTORY OF STATE AND LAW; PHILOSOPHY OF LAW

<i>Ivchenko B.-Yu.</i> THE STATE-LEGAL BEING OF PATRIOTISM IN HISTORICAL RETROSPECTIVE.....	4
<i>Tsurkan-Saifulina Yu.</i> PHILOSOPHICAL AND LEGAL COMPREHENSION OF THE AUTHORITATIVE NATURE OF LAW.....	8

ADMINISTRATIVE, FINANCE, TAX LAW

<i>Bortniak K., Dobrianska N.</i> LEGAL REGULATION OF THE ACTIVITIES OF JOURNALISTS AND WAR CORRESPONDENTS AS THE EXERCISE OF THE RIGHT TO INFORMATION IN A COMBAT ZONE.....	14
<i>Dzyuba I.</i> FEATURES OF ORGANIZATION OF HUMANITARIAN AND VOLUNTEER ACTIVITIES IN TERRITORIAL COMMUNITIES DURING MARTIAL STATE.....	19
<i>Kononets V.</i> CURRENT PROBLEMS OF THE NOTARY INSTITUTE UNDER THE CONDITIONS OF MARITAL STATE.....	23
<i>Krasnohor O.</i> DIRECTIONS OF IMPLEMENTATION OF CONTROL AND SUPERVISION PROCEDURES FOR THE PROTECTION OF HUMAN RIGHTS BY THE MINISTRY OF JUSTICE OF UKRAINE AND STAGES OF THEIR IMPLEMENTATION.....	27
<i>Miroshnichenko M.</i> ADMINISTRATIVE AND COORDINATION POWERS OF THE PRESIDENT OF UKRAINE AND THE NATIONAL SECURITY AND DEFENCE COUNCIL IN ENSURING THE FINANCIAL AND ECONOMIC SECURITY OF THE STATE.....	32
<i>Nikitin V.</i> PROTECTION OF THE RIGHTS OF MILITARY SERVICEMEN IN ADMINISTRATIVE PROCEEDINGS DURING WAR.....	36
<i>Pylypenko Yu.</i> THE CONCEPT AND CONTENT OF THE MECHANISM OF ADMINISTRATIVE AND LEGAL REGULATION OF STATE REGISTRATION OF REAL RIGHTS TO REAL PROPERTY.....	40
<i>Stroilov A.</i> PRINCIPLES OF PUBLIC ADMINISTRATION OF AUDITING ACTIVITIES IN UKRAINE.....	45
<i>Chernov O., Chumak S., Stauraska O.</i> INTEGRATION OF FIRE AND MINING SAFETY SYSTEMS AND DEVELOPMENT OF REGULATORY LEGAL FRAMEWORK FOR THE PROTECTION OF THE POPULATION AND CRITICAL INFRASTRUCTURE OF UKRAINE IN THE CONTEXT OF MILITARY ACTION AND POST-WAR RECONSTRUCTION.....	50

CIVIL AND ECONOMIC LAW AND PROCESS

<i>Boiarchuk V.</i> THE STATE AS A PARTY IN CIVIL PROCEEDINGS: THE EXPERIENCE OF THE UNITED STATES OF AMERICA.....	56
<i>Boiarchuk M.</i> FEATURES OF THE REGULATION OF SURROGACY UNDER THE LEGISLATION OF THE UNITED STATES OF AMERICA.....	60

CRIMINAL LAW, CRIMINOLOGY, CRIMINAL EXECUTIVE LAW

Orzhynska E.

THE IDENTITY OF THE CRIMINAL AS AN ELEMENT OF THE FORENSIC CHARACTERIZATION OF SERIAL MURDERS BASED ON SEXUAL VIOLENCE.....	66
--	----

CRIMINAL PROCEDURE, FORENSIC SCIENCE, OPERATIVE INVESTIGATIVE ACTIVITY

Barannik R.

MECHANISM FOR ENSURING THE RIGHTS OF PARTICIPANTS IN CRIMINAL PROCEEDINGS: STRUCTURE, DOCTRINAL APPROACHES AND DIRECTIONS OF DEVELOPMENT.....	72
--	----

Stepaniuk R., Perlin V.

FORMS OF USE OF SPECIAL KNOWLEDGE IN THE FIELD OF DIGITAL FORENSICS IN CRIMINAL PROCEEDINGS.....	78
---	----

Timchenko N.

APPLICATION OF LEICA GEOSYSTEMS LASER SCANNING TECHNOLOGY FOR COLLECTING DATA FROM TRAFFIC ACCIDENT SITES.....	83
---	----

INTERNATIONAL LAW AND COMPARATIVE LAW

Kanienberh-Sandul O.

MIGRATION CRISIS IN THE EUROPEAN UNION: PROBLEMS AND PROSPECTS FOR SOLUTIONS.....	88
--	----

YOUNG SCIENTIST'S TRIBUNE

Honchar Yu.

REQUIREMENTS FOR FORMAL LEGAL CERTAINTY IN THE FIELD OF PUBLIC RELATIONS.....	94
---	----

Zakharov S.

FROM CONFISCATION TO THE BUDGET: FINANCIAL LAW AND SEIZED ASSETS.....	98
--	----

Kopcha V.

FROM CONSUMPTION TO REPRODUCTION: CRIMINOLOGICAL MECHANISMS OF TRANSFORMATION OF RUSSIAN PROPAGANDA RECIPIENTS INTO ACTIVE SUBJECTS OF JUSTIFICATION, RECOGNITION AS LAWFUL, DENIAL OF THE ARMED AGGRESSION OF THE RUSSIAN FEDERATION AGAINST UKRAINE AND GLORIFICATION OF ITS PARTICIPANTS (ARTICLE 436 ² OF THE CRIMINAL CODE OF UKRAINE).....	103
---	-----

Lezhnin V.

THE INSTITUTE OF PUBLIC PROCUREMENT: RESOLVING KEY ISSUES REGARDING ITS SECTORAL AFFILIATION AND SUBJECT MATTER JURISDICTION.....	107
--	-----

Moskalenko I.

ISSUES OF TRADE SECRETS EFFECTIVE JUDICIAL PROTECTION IN MODERN FRAME.....	111
---	-----

Reva S.

DETERMINATION OF THE MOMENT OF DETECTION OF AN ADMINISTRATIVE OFFENSE RELATED TO CORRUPTION: GENESIS OF THE SCIENTIFIC SOLUTION OF THE EXISTING PROBLEM.....	118
--	-----

Sokolovsky D.

**ADMINISTRATIVE AND LEGAL REGIME FOR THE PRODUCTION AND SALE
OF SOLAR ELECTRICITY IN UKRAINE.....123**

Tatarenko D.

**SOCIAL RIGHTS IN THE CONTEXT OF ARMED CONFLICT:
NATIONAL CHALLENGES AND INTERNATIONAL LEGAL GUIDELINES.....128**

Tatarenko I.

**INTERNATIONAL REGISTER OF DAMAGE:
INSTITUTIONAL AND LEGAL FOUNDATIONS OF REPARATIONS FOR VICTIMS
OF HUMAN RIGHTS VIOLATIONS IN THE CONTEXT OF THE WAR IN UKRAINE.....134**

Kheylyk V.

**EVOLUTION OF THE CONCEPT OF JUSTICE IN THE LEGAL CONSCIOUSNESS OF UKRAINIANS:
FROM SOVIET LEGACY TO EUROPEAN VALUES.....140**

Chorniy V.

**“THE RIGHT TO PRIVACY” AS A CONSOLIDATED CONCEPT
OF FUNDAMENTAL HUMAN RIGHTS AND FREEDOMS.....143**

НАУКОВИЙ ВІСНИК МІЖНАРОДНОГО ГУМАНІТАРНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

Серія: ЮРИСПРУДЕНЦІЯ

Науковий збірник

Виходить шість разів на рік

№ 77, 2025

Серію засновано у 2010 р.

Коректор Вишнякова Я.І.

Комп'ютерна верстка Любченко С.С.

Підписано до друку 10.12.2025 р. Формат 60×84/8. Обл.-вид. арк. 17,67, ум. друк. арк. 17,9.
Папір офсетний. Цифровий друк. Наклад 200 примірників. Замовлення 1225/968.

Надруковано: Видавничий дім «Гельветика»
(Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 7623 від 22.06.2022 р.)
Україна, м. Одеса, 65101, вул. Інглєзі, 6/1
Тел. +38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08
E-mail: mailbox@helvetica.ua